

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК

Бр. 7. и 8.

XIII.

СЛУЖБЕНИ ДЕО

ИСПИТИ ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА КРАЉА АЛЕКСАНДРА

Његово Величанство Краљ Александар полагао је од 1. до 23. јуна ове год. испите из предмета које је свршио другог семестра ове школске године, и то овим редом:

1. *Француски језик*; предавао г. А. Магру, професор Вел. Школе, три часа недељно. *Успех одличан.*

2. *Стереометрија и тригонометрија*; предавао г. Срет. Стојковић, професор I. београд. гимназије, недељно два часа у првом, три часа у другом семестру. *Успех одличан.*

3. *Енглески језик*; предавао г. Љ. Недић, професор Вел. Школе, један час недељно. *Успех одличан.*

4. *Логика*; предавао г. Мих. Шљивић, професор I. београд. гимназије, један час недељно у другом семестру. *Успех одличан.*

5. *Немачки језик*; предавао г. Х. Резнер, учитељ немачког језика у Вел. Школи, два часа недељно. *Успех одличан.*

6. *Литерарни облици*; предавао г. Пера П. Борђевић, државни саветник, два часа недељно. *Успех одличан.*

7. *Римско право*; предавао г. Глиша Гершић, државни саветник, четири часа недељно у другом семестру. *Успех одличан.*

8. *Пољска фортификација*; предавао најпре г. Свет. Станковић, инжињ. мајор, а за тим г. Боривоје Нешић, инжињ. капетан, један час недељно. *Успех врло добар.*

9. *Историја српске књижевности*; предавао г. Јов. Бошковић, професор Вел. Школе, један час недељно. *Успех одличан.*

10. *Тактика*; предавао г. Јов. Павловић, пешадијски мајор, три часа недељно. *Успех одличан.*

11. *Историја општа*; предавао г. Стев. Ловчевић, начелник министарства просвете, два часа недељно. *Успех одличан.*

12. *Латински језик*; предавао г. Јов. Борђевић, проф. Вел. Школе, један час недељно. *Успех одличан.*

Испитивање је из сваког предмета вршено по програму, и то из целе садржине, а трајало је по један час.

Овим испитима били су позвани да учествују: г. г. Краљевски Намесници, г. митрополит, г. председник министарског савета, г. г. председник и потпредседник Народне Скупштине, г. министар војни, г. министар просвете, г. министар правде, г. г. председник и потпредседник Државног Савета, г. г. староци Његовог Величанства краља и г. ректор Велике Школе.

УКАЗИ КРАЉЕВСКОГА НАМЕСНИШТВА ВЕЛИКА ШКОЛА

Указом госпoде Краљев. Намесника, од 20. јуна ове год., на предлог министра просвете и црквених послова, постављен је за професора историје књижевности на Вел. Школи *Светомир Николајевић*, професор у пензији.

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Указом госпoде Краљевских Намесника, од 1. јула ове год., на предлог министра просвете и црквених послова, постављени су за професоре:

у трећој београдској гимназији: *Илија Вукићевић*, предавач исте гимназије.

у ваљевској нижој гимназији: *Љубомир Павловић*, предавач исте ниже гимназије.

у нишкој гимназији: *Милорад Павловић*, предавач исте гимназије.

у параћинској нижој гимназији: *Коста Николић* и *Чедомиљ Петровић*, предавачи у истој нижој гимназији.

у пожаревачкој гимназији: *Радован Кандић*, предавач исте гимназије.

у смедеревској нижој гимназији: *Мих. Ст. Ивковић*, предавач исте ниже гимназије.

у ужичкој реалци: *Миша Петровић*, предавач исте реалке.

Указом госпoде Краљевских Намесника, од 20. јула ове год., на предлог министра просвете и црквених послова, постављен је *Миливоје Симић*, пређ. професор београдске ниже гимназије, за професора треће београдске гимназије.

ПРЕТПИСИ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Министар просвете и цркв. послова одобрио је, да се почетком 1892.-93. шк. год. у *трећој београдској* и у *пиротској гимназији* отвори и *шести* разред.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Претписом министровим разрешени су :

у ваљевском округу : *Адам Станимировић*, привр. врш. дуж. уч. у Баталагама, 7. јула о. г. ; *Милева Павловићева*, привр. врш. дуж. уч. у Петници, 7. јула о. г. ; *Димитрије Ђосић*, привр. врш. дуж. уч. у Рајковићу, 7. јула о. г.

у врањском округу : *Зорка Јовановићка*, пр. врш. дуж. уч. I. р. шк. у Сурдулици, 7. јула о. г. ; *Сава Стефановић*, привр. врш. дуж. уч. у Богојевцу, 7. јула о. г. ; *Драга Радовановићева*, привр. врш. дуж. уч. I. р. шк. у Сувојници, 8. јула о. г. ; *Коста Живковић*, привр. врш. дуж. уч. у Ораовици, 8. јула о. г.

у крагујевачком округу : *Димитрије Тодоровић*, привр. врш. дуж. учит. III. и IV. р. шк. у Чукојевцу, 8. јула о. г. ; *Коста Спасић*, привр. врш. дуж. уч. у Јеловику, 7. јула о. г.

у крајинском округу : *Анка Николићева*, пр. врш. дуж. учит. у Малој Каменици, 7. јула о. г. ; *Кузман Пивашевић*, привр. врш. дуж. уч. у Самариновцу, 8. јула о. г. ; *Драгољуб Буквић*, привр. врш. дуж. уч. у Душановцу, 7. јула о. г. ; *Михајило Грујичић*, привр. врш. дуж. уч. у Тамничу, по молби, 6. јула о. г. ; *Даринка Петровићева*, привр. врш. дуж. уч. у Шаркамену, 8. јула о. г. ; *Тодор Цакић*, привр. врш. дуж. уч. у Карбулову, 8. јула о. г. ; *Љубомир Ракић*, привр. врш. дуж. уч. у Рткову, 7. јула о. г. ; *Катарина Миловановићева*, привр. врш. дуж. уч. I. и привр. р. у Прахову, 7. јула о. г. ; *Војислав Милорадовић*, привр. врш. дуж. уч. у Грабовици, 4. јула о. г.

у крушевачком округу : *Хранислав Савковић*, привр. врш. дуж. III. и IV. р. шк. у Трнавцима, 8. јула о. г. ; *Драга Стојановићева*, привр. врш. дуж. у Доњој Трнави, 8. јула о. г. ; *Герасим Поповић*, привр. врш. дуж. III. и IV. р. шк. у Ратајима, 8. јула о. г. ; *Алекса Поповић*, привр. врш. дуж. I. и II. р. шк. у Вед. Врбници, 8. јула о. г. ; *Тодор Пешић*, привр. врш. дуж. III. и IV. р. шк. у Стадаћу, 8. јула о. г. ; *Божидар Петровић*, привр. врш. дуж. III. и IV. разр. шк. у Делиграду, 8. јула о. г.

у моравском округу : *Петар Д. Поповић*, учитељ III. и IV. р. шк. у Јовцу, 30. јуна ове г. по молби ; *Младен Грашић*, привр. врш. дуж. у Наупари, 8. јула ове г. ; *Никола Казаковић*, привр. врш. дуж. у Ивковићу, 8. јула ове г.

у пиротском округу : *Савко Кучарић*, учитељ III. р. м. шк. на Пазару, у Пироту, 10. јула ове г. по молби ; *Будимир Рашић*, привр. врш. дуж. уч. у Сукову, 8. јула ове г. ; *Јеремија Шоадић*, привр. врш. дуж. уч. у Осмакову, 8. јула ове г.

у подринском округу : *Теохар Теохаровић*, привр. врш. дуж. уч. у Приљеву, 8. јула ове г. ; *Леошава Крстићка*, привр. врш. дуж. уч. I. и II. р. у Штитару, 8. јула ове г.

у подунавском округу : *Светозар Јевтић*, учитељ III. и IV. разреда школе у Ковачевцу, 13. јула, по молби ; *Душан С. Поповић*, привр. вр. дуж. уч. у Пружатовцу, 8. јула ове г. ; *Благоје Поповић*, привр. вр. дуж. уч. у Даросави, 8. јула ове г. ; *Катарина Христовићева*, првр. вр. дуж. уч. III. р. шк. у Голобоку, 8. јула ове г. ; *Живојин М. Рајковић*, привр. врш. дуж. уч. у Винци, 18. јуна ове г. ; *Милан Малешевић*, привр. вр. дуж. уч. III. и IV. р. у Остружници, 8. јула ове год. ; *Мијаило Голубовић*, привр. вр. дуж. уч. у Америћу, 8. јула ове г. ; *Милица Младеновићка*, пр. врш. дуж. уч. I. р. у Голобоку, 8. јула ове год. ; *Мијаило Максимовић*, пр. врш. дуж. уч. III. и IV. р. у Сремцици, 8. јула ове год.

у пожаревачком округу : *Марјан Ивановић*, привр. врш. дуж. уч. у Д. Крушевици, 7. јула ове г. ; *Атанасије Вигић*, привр. врш. дуж. уч. у Ђуриковцу, 7. јула ове г. ; *Миладин Стојановић*, пр. врш. дуж. уч. у Дрмну, 7. јула ове г. ; *Сава Добросављевић*, привр. врш. дуж. уч. у Вошановцу, 7. јула ове г. ; *Милан Радисављевић*, привр. врш. дуж. уч. II. III. и IV. р. у Рановцу, 7. јула ове г. ; *Милорад Стојнић*, привр. врш. дуж. уч. III. и IV. р. у Шетоњи, 7. јула ове г. ; *Љубиша Баротићева*, привр. врш. дуж. уч. I. и II. р. у Прхову, 7. јула ове г. ; *Љубомир Поповић*, привр. врш. дуж. уч. у Зеленику, 7. јула ове г. ; *Гојко Петровић*, привр. врш. дуж. учит. у Баричу, 7. јула ове г. ; *Велислав Илић*, привр. врш. дуж. уч. у Забрђу, 7. јула ове г. ; *Лазар Петковић*, привр. врш. дуж. уч. у Дубочкој, 7. јула ове г.

у рудничком округу : *Јаков Лукић*, привр. врш. дуж. уч. у Д. Краварици, 7. јула ове г. ; *Милица Адамовићка*, привр. врш. дуж. уч. I. и II. р. у Тијању, 7. јула ове год. ; *Божидар Петрански*, привр. врш. дуж. уч. у Прилици, 7. јула ове г. ; *Драгољуб Шибалић*, привр. врш. дуж. уч. у Бањи, 7. јула ове год. ; *Милан Степановић*, привр. врш.

дуж. уч. у Моравцима, 7. јула ове г.; *Милоје Илић*, привр. врш. дуж. уч. у Ласку, 7. јула ове г.

у тимочком округу: *Марија Павловићева*, привр. врш. дуж. уч. II. р., 2. од. муш. школе у Књажевцу, 7. јула ове г.; *Драгуши Младеновић*, привр. врш. дуж. уч. III. и IV. р. у Д. Каменици, 8. јула ове г.; *Сима Ивовић*, привр. врш. дуж. уч. у Св. Аранђелу, 7. јула ове г.; *Милева Поповићева*, пр. врш. дуж. уч. у Врмци, 7. јула ове г.

у топличком округу: *Никола Мишић*, привр. врш. дуж. уч. у Кочанима, 8. јула ове г.; *Сава В. Поповић*, привр. врш. дуж. уч. у Мерћезу, 8. јула ове г.; *Алекса Анђић*, привр. врш. дуж. учит. у Драгуши, 7. јула ове г.

у ужичком округу: *Страхињ Љубичић*, пр. врш. дуж. уч. I. р. шк. у Карану, 8. јула ове г.

у црноречком округу: *Душан Клајић*, пр. врш. дуж. уч. у Заграђу, 8. јула ове г.; *Сава Николић*, привр. врш. дуж. уч. III. и IV. р. у Ласову, 8. јула ове г.; *Милева Поповићева*, привр. врш. дуж. уч. I. и II. р. у Ласову, 8. јула ове године.

РАСПИСИ И ОДЛУКЕ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

1. Свима среским начелницима

Поводом тим, што поједини школски одбори и учитељи неправилно примењују и разумевају члан 22. закона о основним школама, односно састава одбора петорице, нашао сам за потребно да објасним: да под „општина“ у одељку III, члана 22. закона о основним школама, ваља разумети „политичка општина“, а под „одбор“ на истом месту ваља разумети „одбор политичке општине“.

Препоручује вам се да ово саопштите свима школским одборима и учитељима у своје подручју.

ПБр. 5691.

22. јуна 1892. г.
Београд.

Министар
просвете и црквених послова,
Анд. Николић с. р.

РАДЊА ГЛАВНОГА ПРОСВЕТНОГ САВЕТА

ЗАПИСНИЦИ РЕДОВНИХ И ВАНРЕДНИХ САСТАНАКА ГЛАВНОГ ПРОСВ. САВЕТА

САСТАНАК 515-ти

26. фебруара 1892. г., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: П. П. Ђорђевић, др. М. Јовановић-Ватут, Љуб. Ковачевић, Ж. Поповић, др. В. Бакић, Ст. Ловчевић, Ђ. Милијашевић; ванредни чланови: Ж. Милосављевић, Ђ. Станојевић, Св. Никетић, Ст. Вајаловић, С. Антоновић, Љуб. Јовановић, Н. Стевановић и Дим. Путниковић.
Пословођ, Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник 513. састанка.

II.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 20. овог месеца, ПБр. 1899., којим се шаљу Савету на оцену рукопис „Латинска граматика за гимназије, I. део. наука о облицима“, од г. Вл. Малине, учитеља I. београдске гимназије, и пита се Савет за мњење: може ли ово дело послужити као уџбеник у гимназијама.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. Ст. Новаковић, Јов. Ђорђевић и Јосиф Подградски.

III.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и цркв. послова, министра иностраних дела, од 14. овог месеца, ПБр. 1622., којим се пита Савет за мњење о квалификацији г. Боривоја Ј. Поповића, свршеног ученика Велике Школе.

Савет је прегледао документе овога кандидата, па је нашао: да г. Боривоје Ј. Поповић, који је свршио природно-математички одсек филозофског факултета Велике Школе, има прописне квалификације за предавача у средњим школама, и то за природно-математичке науке.

IV.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностр. дела, од 25. ов. м., ПБр. 2045., којим се шаље Савету на оцену дело „Збирка педагошких радова“ од г. Мите Нешковића, који моли, да се ово његово дело препоручи за књижице основних школа.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. Ј. Миодраговић и Дим. Јосић.

V.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 25. ов. м., ПБр. 2016., којим се шаљу Савету на оцену дослеђени акти по кривници г. Јевте Ђукића, учитеља.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену акта по овој кривници умоле г. г. Ж. Милосављевић и Д. Ј. Путниковић.

VI.

Саслушан је реферат г. Љуб. Ковачевића, по молби г-це Љубице Баронићеве, пређ. учитељице, која је молила да јој се заступничке године, проведене у учитељској служби, урачунају у привремене, како би могла полагати само практички учитељски испит и постати сталном учитељицом.

Са свима противу два гласа, одлучено је: да се молитељици могу признати четири заступничке године у привремене године учитељске службе, и да јој се може допустити одмах полагање практичког учитељског испита, пошто најпре положи теоријски учитељски испит по чл. 49. зак. о осн. школама.

VII.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и цркв. послова, министра иностр. дела, од 17. ов. м., ЦБр. 201., којим се упућује Савету на оцену одговор г. Вождара Јовановића, свештеника, на реферате г. г. Јеврема Бојовића и Стевана Веселиновића, који су они поднели о његовим делима „Свештена историја старог завета“ и „Свештена историја новог завета.“

Савет је, прочитавши овај одговор, прешао на дневни ред, не налазећи оправданих разлога да мења своју ранију одлуку донесену по овоме питању.

Како је овај одговор г. Јовановића написан неприкладним тоном, то је Савет са 11 противу 3 гласа, одлучио: да се одговор не штампа.

С овим је свршен овај састанак.

САСТАНАК 517-ти

11. марта 1892. год., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: Љуб. Ковачевић, Стев. Ловчевић, Ђ. Милијашевић; ванредни чланови: Ж. Милосављевић, Ђ. Станојевић, Свет. Никетић, Љуб. Јовановић, Никодије Стевановић и Дим. Ј. Путниковић.

Пословољ, Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник прошлога редовнога састанка.

II.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 2. овога месеца, ПБр. 2249., којим се упућује Савету на оцену молба г. Андрије Дрињковића, привременог учитеља, који моли за одобрење да може полагати практички учитељски испит и постати сталан учитељ.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену молбе и докумената учитељевих умоли г. др. В. Бакић, управитељ београдске учитељске школе.

III.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 11. овог месеца, ПБр. 2740., којим се шаље Савету на оцену понуда г. д-ра Милана Решетара, који нуди министарству просвете направљени „Горски Вијенац“, да га штампа о државном трошку за школску и народну потребу. Пошто ће ово друго издање „Горског Вијенца“ бити поправљено прво издање овога дела од г. Решетара, које је довољно познато г. г. члановима Савета, то је одлучено: да се понуда г. Решетарова може као добра при-мити с том напоменом, да би г. Решетар при штампању другог издања требало из педагошких разлога да удеси своје правописне новине према нашем садашњем службеном и уобичајеном правопису.

IV.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 9. овог месеца, ПБр. 2613., којим се шаље Савету на оцену молба г-ђе Љубице Пејићеве, учитељице боговађске школе, која моли да може полагати практички учитељски испит и послати сталном учитељицом.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове молбе умоли г. Љубомир Ковачевић.

V.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 9. овог месеца, ПБр. 2387., којим се шаље Савету на оцену молба г-ђе Даринке Берићеве, учитељице из Паланке, која моли да јој се уваже године учитељске службе проведене у Аустро-Угарској, и да јој се привремене године учитељске службе у Србији, рачунају у сталне године учитељске службе.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове молбе умоли г. Љубомир Ковачевић.

VI.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 11. овог месеца, ПБр. 1981., којим

се шаље Савету на преглед и оцену молба г. Јована Ђ. Пуљевића, учитеља у пензији, који моли да му се при одређивању пензије урачунају и привремене године учитељске службе.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове молбе умоли г. Љубомир Ковачевић.

VII.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 11. овог месеца, ПБр. 1628., којим се шаље Савету на оцену молба г. Томе Никашиновића, учитеља у пензији, који моли да му се привремене године учитељске службе урачунају при одређивању пензије, наводећи да је он био привремен само због туђег поданства.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове молбе умоли г. Љубомир Ковачевић.

VIII.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 9. овог месеца, ПБр. 2441., којим се шаље Савету на преглед и оцену „Рачуница за средње школе, II. део“, од г. Н. Врсаловића професора.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове књиге умоле г. г. Стев. Д. Поповић и Јосиф Шмит.

IX.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 4. пр. месеца, ПБр. 2375., којим се шаље Савету на оцену дело „Лекције из експерименталне физике“, за ниже разреде средњих школа, од г. С. П. Бајаловића професора.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. Ђорђе Станојевић и Алекса Новаковић, професори.

X.

Саслушан је реферат г. г. Стојана Марковића и Живка Милосављевића по актима кривике г. Петра Милетића, пређ. учитеља, који је молио да се поново прими у учитељску службу, подносећи судске пресуде којима је ослобођен кривике, због које је изгубио учитељску службу.

Савет је, усвајајући мњење г. г. референата, одлучио: да се г. Милетић не може поново примити у учитељску службу.

С овим је свршен овај састанак.

САСТАНАК 527-ми

1. априла 1892. год., у Београду

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: П. П. Ђорђевић, др. Мил. Јовановић-Ватут, др. В. Вакић, Ст. Ловчевић, Ђ. Милијашевић; ванредни чланови: Ђ. Станојевић, Свет. Никетић, Ст. Бајаловић, С. Антоновић, Н. Стевановић, Дим. Ј. Путниковић и Ст. Ј. Николић.

Пословој, Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник 517. редовног састанка.

II.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова, од 1. овог месеца, ПБр. 3192., којим се шаље Савету на оцену књига „Будилник“, од г. Јована М. Поповића, учитеља, који моли за одобрење, да се ова књига може поклањати ученицима основ. школа о годишњем испиту.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове књижице, умоле г. г. Дим. Ј. Путниковић и Ст. Ј. Николић.

III.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 12. прош. месеца, ПБр. 2799., којим се шаље Савету на оцену повуда г. Димитрија М. Ђорића књижара, који нуди министарству просвете на откуп „Певанију“ од Змаја Јована Јовановића.

Савет је нашао: да се ово дело, као добро, може откупити и употребити за поклањање ученицима у вишим разредима средњих школа.

IV.

Прочитано је писмо г. М. Влајића, професора београдске учитељске школе, којим извештава Савет, да се не може примити прегледања „Логике“ од г. П. Радловића, и моли Савет, да се место њега други реферат одреди.

Савет је одлучио: да се умоли г. Јеврем Божовић професор Богословије, да као други реферат ово дело прегледа и оцени.

V.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 12. пр. месеца, ПБр. 2663., којим се шаље Савету на оцену, молба г-ђе Насе Златановићке, учитељице из Враћа, која моли, да јој се у сталне године учитељске службе урачуна време проведено у учитељству ван граница Краљевине Србије.

Савет је одлучио: да се за оцену ове молбе умоли г. Љуб. Ковачевић.

VI.

Прочитан је извештај г. др-а В. Бакића, по молби г. А. Дрињаковића, учитеља, који је молио да му се неке заступничке године учитељске службе урачунају у привремене, и да му се према томе допусти полагање практичког учитељског испита.

Савет је усвојио мњење г. др-а Бакића и одлучио: да се г. А. Дрињаковићу може допустити оно што моли.

VII.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 12. овог месеца, ПБр. 2804., којим се шаље Савету на оцену књижица „О десетном склопу бројева и десетним разломцима“, од г. К. Ивковића, професора.

Како је ова књижица рапије била један пут пред Просветним Саветом, како је ово један одломак из рачунице, која није по програму рађена, и како се мора претпоставити да наставници рачунице морају знати оно што је у овој књижици опширно изложено, то је Савет одлучио: да се не може упуштати поново у оцену ове књижице, већ да остаје при својој ранијој одлуци.

VIII.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 17. пр. месеца, ПБр. 3024., којим се шаље Савету на оцену дело „Основи аналитичке геометрије“, које су г. г. В. Димић и Ва. Зделар поправили по ранијим примедбама г. г. референата.

Савет је одлучио: да се умоли г. др. Богдан Гавриловић, да поново прегледа рукописе и да се увери, јесу ли извршене све поправке у делу према примедбама у његовом реферату.

IX.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 18. пр. месеца, ПБр. 3039., којим се шаље Савету на преглед и оцену дело „Клефте и Сулиоти“, од г. В. В. Рашића, које подноси министарству г. Пера П. Зорић, и моли да му се ово дело откупи за поклањање ученицима о годишњим испитима.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овог дела умоли г. Јов. Борђевић.

X.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 18. пр. месеца, ПБр. 3073., којим се шаље Савету на оцену друга свеска књиге „Са Њ. В.

краљем Миланом на истоку“, од г. М. Рашића, капетана.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. Ђ. Милујашевић и С. Антоновић.

XI.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 18. пр. месеца, ПБр. 2753., којим се шаље Савету на оцену молба г. Стевана Вудетића, пређашњег благајника соларе, који моли да буде постављен за учитеља основне школе.

Пошто је г. Вудетић као благајник осуђен судом за утају новаца, и пошто се из судских аката види да г. Вудетић пати од болести, која смета учитељском позиву, то је Савет одлучио: да г. Вудетића не би требало примати у учитељску службу.

XII.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 9. пр. месеца, ПБр. 2501., којим се шаље Савету на оцену молба г. Милана Обрадовића, практиканта министарства просвете, који моли да му се допусти полагање практичког учитељског испита.

Савет је прегледао молбу и документе г. Обрадовића, па је нашао да се г. Обрадовићу не може допустити полагање практичког учитељског испита; али, како је он свршио шест разреда гимназије, то му се може допустити полагање учитељског испита с ученицима учитељске школе, према пропису чл. 48. закона о основним школама.

XIII.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 29. пр. месеца, ПБр. 3393., којим се шаље Савету на оцену дело „Нова очигледна настава“, коју је министарству просвете понудио г. Лука Јоцић, књижевник, за потребу основних школа.

Савет је прегледао ово дело па је нашао: да слике нису удесне за очигледну наставу у нашим школама, и да не одговарају наставним програмима, те их по томе Савет не може препоручити за оно за што их г. Јоцић нуди.

XIV.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 20. пр. месеца, ПБр. 2890., којим се шаље Савету на оцену књиге „Историја Српскога народа“ од г. П. Срећковића, „Српске народне пјесме из Босне“, од г. Н. Ристића, „Српске народне приповијетке“ и „Српске народне игре“, од В. Врче-

вића, које је Српско Учено Друштво понудило на откуп министарству просвете.

Савет је нашао: да се ова дела могу откупити и употребити за поклањање ученицима, и за потребу школских библиотека.

XV.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и црквених послова, министра иностраних дела, од 27. пр. месеца, ПБр. 3320., којим се шаље Савету на оцену дело »Богатство и срећа«, које је с руског превела г-ђа Анђелина Ничићка, учитељица, и понудила министарству на откуп, за поклањање ученицима средњих и виших основних школа.

Савет је одлучно: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. П. П. Ђорђевић и Дим. Ј. Путниковић.

XVI.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова, од 1. овог месеца, ПБр. 3479., којим се пита Савет за мњење о квалификацији г. др-а Ђорђа Протића.

Савет је прегледао молбу и документе г. Протића, па је нашао: да г. Ђ. Протић има прописну квалификацију за предавача у средњим школама, и то за природне науке, а поглавито за биолошку групу.

С овим је свршен овај састанак.

НАУКА И НАСТАВА

СИМА МИЛУТИНОВИЋ, САРАЈЛИЈА

(1791.—1847.)

од
ЂОРЂА С. ЂОРЂЕВИЋА

(НАСТАВАК)

У тој невољи штампа »Неколике пиеснице старе, нове, преведене, и сочинене С. М. Сарајлиом«, у пролеће 1826. године. Добивши без сумње још и помоћи са стране, а помогнут Христифором Хаџи-Јовановићем из Свиштова,⁴⁴⁾ тадашњим лекаром у Лајпцигу, издаде своје дело, најпре замишљено под називом Србијаде, под натписом »Србијанка.«⁴⁵⁾ Он у посвети ка првој части своје »Србијанке,« стр. VI, вели ово: »Теби, Христопоре Хаџи-Јовановићу!.... Теби, да! Бугарину, Шиштовлији, младићу, јако-ученику, него и мојему, нечајано у највећему ми недоумју нађеноме пријатељу, другу посвећујем ову српску посрочницу сопственога труда. Мени су неколицина мога народа нај-

пре, и прилично помогли, о чему сам докле и успјети могао, али докочати предузето прекинули би ми се достаци, а надежде сам, спријожалошћен, извјетрене, оташћене, и превариве морао видјети; него си ме ти чокољупски, и себе-достојно утјешо, обећавао и дав ми помоћ к допечатању настојећег.« До краја новембра 1826. била је и последња свеска Србијанке изишла на свет; али као да невоље Сими не само што не беху престале, већ се и умножише. Најбоље се то огледа у писму, које је писао Вуку о новој католичкој години, а с пуно горчине и у очајању. »Љубезни мој Вуче, Христос се роди, сада за свагда!» вели у писму, »Да видиш сад како ми је! погодио си; нови год, нови живот, ал' за сретне; навалио свак', баш к'о хала на берићет, један другом очи да извади за новце, пак' сам се упудио, да ће и мене непремјено и брзо за врат, да ме образа, срца и душе стане. Осим типографу сто талира, што сам још дужан, толико друкуда, што су ми вјеровали којетко, и којезашто.« Још му пристигла несрећа, што умре Александар I., те нови цар одузе и њему и оцу његову и осталима и ону худу цркавицу, коју су имали. Са свих страна несрећа: отказа му се и храна у стану, јер није имао да плати 20 талира за четири месеца. Сада мора душу да спасава постом и молитвом, вели, сем ако се не нађе »каква пиштољина, те још цигли

⁴⁴⁾ Из Шиштова, вели К. Ненадовић, стр. 12. О Христифору прича Милићевић у Поменику, говорећи о Сими, у напомени: Овај Христифор Хаџи-Јовановић учио је лекарске науке, и баш је онда пошао да полаже докторске испите. Познавши се са Симом, и видевши колико му ваљају новци за штампање Србијанке, да му све, што је био спремио за своје испите. И тако сам остане доктор без дипломе. Тај је Христифор, као доктор, после живео у Београду, и умро је, овде, године 1845. Милићевић не казује, од куда му ово.

⁴⁵⁾ За што је променио натпис, није ми познато. Не стоји причање Ненадовића К., стр. 12., да је од 4. маја 1826. почео издавати Србијанку и »неколико песмица.« Њега без сумње буну датум 4. мај у предговору ка Србијанци.

покучи... залагај.» У таком очајању, оставши и без насушнога хлеба, писа Вуку, молећи га и преклињући, да га избави из Лајпцига. Има 230 још примерака Србијанке, па је рад, да их протури. То би Вук могао учинити, уговоривши с неким: он тражи само новац за две стотине примерака, а даје уз то и «оно 700 мале у антрешељ», што је послао. Уз ово писмо шаље и за кнеза Милоша писмо, али отворено, да и Вук прочита, па да пошаље. Кнез Милош, као што се из овога писма види, не беше му послао ни новац за сто примерака, а камо ли још што обећа да и штампу плати.⁴⁶⁾ На крају писма моли Вука, као претечу српске књижевности, да поради на продаји књига, и да му о том јави, па вели: «У оном сам ти писму наговјестио, да ћу од двога једно, а сада баш морам, што не могу остат' овај који сам... Србин, који се све и свим жртвовао сроду, ипак је мало, него се иште, зар и крајње, чест, ил' чемерни живот — Не плашим се себи, одзнао сам трепетат', а није ме страшивица ни родила, нег' да само име Србина спасем, ил' безоскврњено низложим, кад сам га досад барем свијетла образа и спокојне душе носио и сачув'о; последије кише јанунце је лише, и кад' се Тимон чокомрцем пренуди, учезава ... него, каква је полза и брука пријан'ма Атинејцам?» — Зна да нема ни од кога помоћи, па би с тога желео чути за живота и глас Мушицкога. «Чуство-себе, у мени је тако, и толико увехнуло, да ми глава слети, чини ми се, не би крв ударила.» Још чека глас, одговор од Вука, па ће онда можда и Вук последње писмо од њега добити....

После овога очајнога писма, настаје прекрет за Симу. Он се избави из беде. Ко му је помогао, није ми било могуће у праву истину продрети; могу нагађати, да имају доста заслуге за то: Вук Караџић и Јосиф Миловук. Биће, да му је овај откупио од Вука; јер у писму, — којим је послао Миловуку «Зорицу» да штампа, а које је пред «Зорицом» и штампано — вели: «Ващу велику и чисту ревност к благу и просвиту Српства, нека се нађе когод и да уважи, пофали, и објави свремениц'ма, и потомству. Ја да сам

⁴⁶⁾ У *Lumir*-у се вели, да је добио 250 талира на дар од кнеза Милоша, пре подаска у Лајпциг. Вероватно, да је гада и обећао, да му штампу плати, а можда је када одговори (ако је у опште одговарао) ради посвете.

што више, до сиромашни и сиротни пјевун, знао би чим и како вас и принаградиг' за то ваше честито својство, али за сад ме извините, и окаж'те ми братољубја, сластопуно довољство, примив од мене ова неколика попјевка; наштампајте их срода ради, и дике му, ако за достојно нађете, нег' и о вашему тропску, пак и вама у ползу; ја вам дијела не тражим, ако ништа нејмам, вама је нужно то више имати, кад' употребљавате радо на умложење и подиг српскога књижевства и просвештења народња.»⁴⁷⁾

Школовање је Симино малено. Он је и сам то опажао, па се трудио да надокнади читањем разних дела, од којих му омиле, можда још у школи, митологија. Кад је стигао у Лајпциг, пун идејала и вољан за идејалисање, стане походити свеучилишна предавања, а с особитом пажњом слушаше философију код Круга, коме је спевао оду у име честитке нове године 1826. Слушао је и хомеопатију, «т. је науку лекарствену» по новој методи Ханемана, мислећи да то у брзо може научити. Питао је о том и Вука за савет, који му стојички одговори: «Омеопатија би добра била, али се то тако одма не може научити, морао би човек управо знати анатомију, физиологију и патологију. Ја сам ту почињао учити медицину, па ми се дуго учинило, а особито на анатомију нијесам могао да се навикнем.»⁴⁸⁾

У Лајпцигу се упознао с многим одличним књижевницима и песницима немачким, као са Хердером, Гримом, Уландом, па и са Талфијом, која се користила његовим

⁴⁷⁾ Тек када сам с радњом овом био готов, изиде из штампе *Гласник* 75., у ком је штампано неколико врло интересних писама Вукових Мушицком. У писму од 25. јулија нађох објашњење, како се Сима избавио невоље, те овде у напомену додајем: «О *Србијанки* Симе Милутиновића, нећедосте ми ништа писати; а сад може бити да вам је тамо дошао и списатељ њезин. Да је он више од пола луд, ја сам то видео из његови писама, што ми је писао из Липиске, али да је уз то и рђав човек, то нијесам могао мислити. Знајући у којој је он биједи и невољи у Липисци, замолим се зимус још с неким пријатељима у Србији Господару Милошу, да би му се помогао, на то Милош заповједи мени, да му ја пишем да дође у Србију њему за писара, а он ће по том дуг његов у Липисци сав платити. Прешавши ја из Бијограда у Земун, пишем му тако. Он с овим мојим писмом отиде Талфијину оцу у 'Аду, те у име тога пута узајми 60 талира, по том писмо покаже својим дужницима, и тако се избави из Липиске, и дође у Беч, и одавде преко Пеште и Новог Сада отиде у Земун, да пређе у Србију. Но сад, на особито моје удивљење, пишу ми из Земуна, да је, мјесто у Србију, отишао у Тријест! Сад сами судите, колика је моја срамота пред Милошем, колика ли, свију нас у 'Али код Талфијина оца и у Липисци код остали његови дужника!» (стр. 306.).

⁴⁸⁾ Симино писмо од фебруара 1826. као и Вуков одговор од 26. фебруара.

У
Н
И
В
Е
Р
З
И
Т
Е
Т
С
К
А

Б
И
Б
Л
И
О
Т
Е
К
А

можда познанством при преводу наших песама; њој је и посветио своју «Зорицу.»⁴⁹⁾ Она му је била јако симпатична, и Јаша Игњатовић га изводи, да је према њој гајио већу него списатељску наклоност; јер увек би одушевљено помињао њено име, а и чело би му се разведрило, ако је нерасположен, када њено име помене.⁵⁰⁾ Једном ју је и посетио, за боравка у Лајпцигу, у Халу, али је не нађе, што и њој би жао, у толико јаче, што баш никака познаника није имао. Познао се и са Герхардом, чувеним преводиоцем наших народних песама, који на једном месту о Сими ово вели: У лето 1826. упознадох се с овим честитим, врло образованим и даровитим човеком. Уз њега се идуће зиме усудих спустити у златне руднике српске појесије и њему имам захвалити за највише објашњења у овом глосаријуму о обичајима његових земљака и њихових суседа.» О самом том превођењу има помена и од Симе у оном јетком његовом писму о католичкој новој години (1827.); моли у њем Вука, да га избави из Лајпцига «што прије, док нијесам ост'о и без ово мало памети, што и овај, с ким преводим твоје пјесне, пробира, к'о сита јагоде, и готово ми је муњак помоћ, једва ће накнадит', оно теја и цигара, што му трошим.» Сима му је преводио од речи до речи оне Вукове народне песме, што Талфи није била превела, па је овај после прерађивао.⁵¹⁾ О том као и лењу оцену изрекла је Талфи у писму Копитару, од 28. фебруара 1827., смејући се што Герхард везује северна веровања са српским, те му се н. пр. Љутица Богдан чини да је Водан, Радиша Радогост и т. д.⁵²⁾ Можда

⁴⁹⁾ Павловић, Наше Доба, 1891., 83. број, нејасан је, кад вели: „Познао се са госпођицом Талвијом, која ће се доцније прославити својим делима о словенским стварима, а наиме о српским народним песмама „Зорица“ (у Пешти 1827.)“ (?)

⁵⁰⁾ Дјела Игњатовића Јакова, књига I., стр. 250., а у чаанку „Три српска списатеља.“ Овај је рад прво штампан у Даници за 1860. годину.

⁵¹⁾ Помоћник му је био при изради дела „Vila, serbische Volkslieder und Heldenmärchen“ Leipzig, 1828., 2 Bde. По ново је прештампан 1877. Кара Браун под натписом „Gesänge der Serben“, додавши предговор, написан неком задовољом. О Сими вели: „Er hatte in Ungarn, in Szeged und in Karlowitz, einige gelehrte Bildung genossen und dann ein etwas abenteuerliches Leben, abwechselnd in Oesterreich, Ungarn, Serbien, Rumänien und Bessarabien geführt. Bald war er Geheimschreiber der aufständischen Serben und bald Kaufmann, bald bischöflicher Secretarius und bald Räuber (Hajduk), bald Gärtner und bald Verschwörer, bald Schulmeister und Vagabund“ (стр. 5.). О овој књизи било је помена у Стражидову, II. год., бр. 45. „Српске народне песме у европској књижевности“ од Луке Поповића.

⁵²⁾ Писмо штампа Микошић у својој радњи „Ueber

просветни гласник 1892.

је баш оваком схватању Герхардову крив Сима, који је вероватно тако што замишљао у својој машти; на то нас гони и његово објашњење Мухамед (као да је сложено из две речи муха и мед, те показује да је «вера сладострасна»), или Марко, («име Марко значи, Тко мари, или мари-ко, и може — за чим пође. — Без крешке воље нејма боље.» — прво издање Пјеваније, гледај последњи лист «Погрешке»), а биће доста, не само у Герхарда већ и у Симиној Пјеванији од 1833. године крај неких песама. — Гете је Симу јако волео; о Сими вели: «Die herzliche Einfalt und Biederkeit, die seiner Nation eigen, bezeichnet ihn wie sein Gedicht.»⁵³⁾ Занет Симом и Симином причањем о Србијанци, препоручивао је Герхарду као и Талви, да преведу Симино Србијанку. Герхард донекле послуша и преведе две три песме, разуме се, уз помоћ Симиноу.⁵⁴⁾

Ј. Игњатовић прича, да је Сима за боравка свога у Лајпцигу изумео неки особити плуг, који се допадао и вештацима самим. Прича даље и анегдоту једну: Сима се нашао у некој галерији слика и кипова, а у друштву књижевника неких; дошавши пред кипове Гете-а и Шилера, Сима пољуби Гете-а у чело, а Шилера у уста. Књижевници се згледаше, па запитају: за што је то учинио? А на то Сима: код Гете-а ми се допада бистрина ума, а код Шилера силни, ватрени израз. И та оцена задовољи јако ове књижевнике.

Још кад је дошао у Лајпциг, а особито када је чуо, да му је у Русији и она «црквица» укинута, намислио је, да се не враћа у Бесарабију, већ да иде у Србију преко Беча, ако му је могуће, како питаше Вука, ком беше то по вољи. Када је исплатио, што би дужан, можда крајем маја или јуна месеца 1827. године, крену се преко Прага, Беча, Будима у Земун, да би у Србију прешао; али из мени непозната разлога не дође у Србију, већ удари на Трст, запутивши се у Црну Гору.⁵⁵⁾ У Трсту се нађе

Goethe's Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga, страна 479.—80.

⁵³⁾ Goethe „Das Neueste Serbischer Literatur“ 1827. Ровински, на стр. 15. свога поменутога дела вели, да је Сима Гете-у помагао при преводу Хасан-аганице. Имајући на уму појаву превода његова, не ће бити.

⁵⁴⁾ Годишњица II., 295.

⁵⁵⁾ Једни биографи вели, да је Симу позвао владика Петар I. у Црну Гору, те с тога није прешао у Србију; други би хтели да објасне тим: да му је преазак спречен био. За што? не казују. О овом види напомену 47.

«с познаница и соученица,
бившим онди тада учитељ'ма,
а при српској цркви и општини.»

Месец је дана ту провео, и не осетивши, радо и весело, очекујући брод за Дубровник. Друштво им је био засладио Лук. Мушички, који приликом једне гозбе захвали Сими на Србијанци, напоменувши да треба да исправи језик, како би је могао и прост Србин читати

»па да буде опште сокровиште
свега Српства и његова детства.»

Али Сими као да не беше то у вољи, па одговори :

«када би ко други поправио,
кост и пра би мој у гробу игр'о,
проиграо б' и пропев'о мртви.
Ја л' што мог'о, то сам и помог'о.
Ак' нијесам талант умножио,
а ја ти и не закопао.
На видику, ето га осветку,
Ни том од мен' питко с' не надао.»

Тада на наваљивање Јевте Поповића, првог издаваоца Гундулићева Османа ћирилицом, обећа, да напише драму «Обилић.»⁵⁶⁾ На две године по том, Јевта Поповић штампа у Будиму своју «Милошијаду, бесједно пјесмотворје, у ком се спјева живот, стање, срећа и несрећа Милоша Обилића»; ово је «пјесмотворје» написао, како вели у предговору, још 1825. године, а по талијанском начину у ottava rima.

Из Трста је отишао у Котор, у ком се задржао неколико дана, судећи по подацима, којих нам је оставио Сима у Певанији својој књ. I. (од 1833. године), јер на стр. 10. вели : да је неке песме записао «полани (1827.), од некога Херцеговца, у Котору бокељском живљвша;» а на стр. 29. : «једно вече у Котору, у трахтиру некијем младим Србовима прочитам ову пјесну.» Одатле оде на Цетиње, где поста прво секретар Петра I. — на место игумана Долчи-а —, а по том и учитељ песника «Горскога Вијенца», потоњег владике и владара Црне Горе.

Љуба Ненадовић у четвртој свесци својих дела («Књиге Љубомира II. Ненадовића»), стр. 59., прича о доласку Симину ово : «У то доба један стран, необичан човек бану на Цетиње. По дугачком капуту опасао се херцеговачким појасом, да му не рекну Црногорци : иде распојас као Лацманин; по

⁵⁶⁾ Предизвест у трагедији Обилић, стр. V.—VII.

врх широких панталона скопчао доколенице, да не рекну : гаће му се по земљи вуку; за појас заденуо мали нож, да му не рекну : иде као женетина (без оружја). Од Котора до Цетиња, кога је год Црногорца путем срео, склопио му руке око врата и пољубио га у чело. Црногорци освртали(су)се за њим, и међ собом говорили : «овакви човјек још нигда није долазио у наше планине!» — Кад је дошао на Цетиње, свети владика загрлио га и рекао : «благо мени!» — Главари црногорски скупили се око њега, и жељно слушају његов говор, а он без прекидања прича. Свака његова реч врло их занимала. Збори чисто црногорски — а није Црногорац, пита по имену за црногорске јунаке и војводе, као за своје старе познанике, а није их нигда видио; помиње црногорске бојеве, као да их је својим очима гледао. На његову необичну живост и безазленост у причању, главари су се са братском љубављу смешили.» — Вуловић, Годишњица II., 329. (по причању савременика) прича, да је Сима стигао у недељу или празник на Цетиње, и то у време службе. «Он уђе у цркву, а свој пртљак остави пред црквом, не знајући куда ће после цркве, јер му у џепу остао беше још само један талир. У маленој Црној Гори — особито онда — морали су одмах сви познати, да је странац. Кад му као странцу принесу свећу, Сима баци талир на тас. Владика се био окренуо из стола, па видевши то, осмехне се. Кад су из цркве изашли, зовне га владика у двор; и кад дође, упита га : «Бога ти, јеси ли ти Сима Сарајлија?» — «Јесам,» одговори Сима, «а од куд ме познајеш?» По оном талиру — одговори владика — што ти је можда последњи у кеси био.»

Сима је, како рекох, био и учитељ Радов, можда све до смрти владике Петра I.⁵⁷⁾ Како је био особитих погледа на свет, и на васпитање, то је на особит начин и васпитавао младога Рада. О том васпитању остало је нешто прича. Ненадовић нам Љуба, стр. 62., овако карактерише : «Симина школа

⁵⁷⁾ Вул. Годишњица II., 330. узима, да се Петру I. нису свидели педагогијски принципи Симини, те да је Рада послао у Далмацију, а Симу задржао као секретара свога и дао му да пише Историју Црне Горе. У Годишњици пак I. стр. 312. узима, да је прво био у Далмацији па онда (1829.) постао учеником Симиним. Ненадовић Љ. вели, да је био раније у Воци, а од 1827. на Цетињу и ученик Симин. Ровински, стр. 17., узима да је био учитељ Његошев, од јесени 1827. па до октобра 1830. дакле до смрти Петра I.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

није имала означена часа ни места. Његова наука, као и васцели његов живот, нису имали никакве системе. Као Платон, он је своје ученике учио, шетајући по зеленим ливадама, и у ладовини испод гранатих дрвета. Кад кад у десет минута говорио им је: о грчким боговима, о сејању кромпира, о Круговој философији и о Хајдук Вељку. Причао им је о јунацима из старог времена, као да су јуче живили, као да се с њима лично познавао. Ученици његови радо су га слушали. Он је био њихов друг и пријатељ. Гусле, песме, гађање из пушака, биле су њихове заједничке забаве. Заједно су са својим учитељем трчали, скакали, бацали се камена с рамена и рвали се. Та то су биле шпартанске игре, које крепе дух и тело, које уздижу јунаштво. Често скину обућу и трче боси преко бодљикавог цетињског поља; треба ноге очврснути. Једнога дана, тако трчећи, удари Сима о некакав оштар камен и расече стопало тако, да му је многа крв почела тећи. Кад су му ученици викали, да стане да му ногу завију; он је, непрестано даље трчећи, говорио: «не треба мислити на завијање рана, док се до одређеног места не стигне.» Сима је хтео свог ученика Рада (а и остале ученике — по Ненадовићу Љ.), да научи трпети глад, с тога је по цео дан ходао с њиме по врлетима, не окусивши ништа. Када му приметеше, да га деца — ученици његови — варају, и да они кријући једу, не беше му криво, већ на против мило, јер и то беше по шпартански. «Лукавство потребно је у рату.» После овога, додаје Љуба, нису ишли у планину да гладују. Тако «је Сима свог ученика, потоњег владара Црне Горе, учио шпартански, онако како доликује земљи у којој ће владати.»⁵⁸⁾ Сима је и сам оставио трага о свом предавању у просном свом чланчићу «Двобоју», који је неколико пута до сада био штампан, те је и добро познат. У њем нам прича о свађи, која се излегла при говору о јунаштву, између Рада и Симе. — Сима је у Рада пробудио и песнички дар, за што лепо вели Вуловић, Годишњица II., 330.: «Песник педагог могао је свога ђака само песником начинити; а песничка душа Његушева, није могла ни пожелети бољег учитеља.» ком је и био захвалан за труд.

⁵⁸⁾ Мидићевић, „Поменик“.

У посмртници Сими, исказује ту захвалност своју овако:

Ја сам теби много дужан, дужности су ове свете, Ка олтару признаности нека вјечно оне лете! Ти м' уведе поглед први у зрачнијем просторима.»⁵⁹⁾

Утицај Симинова васпитања види се и у најдоцнијим радовима Његошевим, ком је он био «жива енциклопедија, једна у свако доба отворена књига,» ком је он «могао на свако питање одмах одговорити, и опширно о свему и свачему приповедати.» Траг Симинова учења огледа се, вели Вуловић (Год. I., 315.), у радовима Радовим: у чврстом и крешком стилу, без мекости и нежности, у поетском погледу на историју — нарочито српску — и у класичној митологији. Када би неко поредио поближе Симинове умотворе са Његошевим, особито Лучом Микрокозмом, па и Горским Вијенцем, а то би био захвалан посао, видео би се још јасније утицај Симинова рада; можда не идем далеко, када кажем, да би се тим поређењем можда много тамно место Његошево могло објаснити Симиновим и обрнуто.

Крај свог учитељскога позива није заборавао ни своје мусе. Он је и у Црној Гори певао. До марта 1829. беху му готове: трагедија Обилић, Дика црногорска и Распљвке о Талфи; овај последњи спев није нигде штампан, колико је мени познато; да ли је у чијим рукама, не знам. Сем тога Сима је и прикупљао народне песме, које после у два маха издаде.⁶⁰⁾ Његово писање Историје Црне Горе прекиде смрт Петра I. (умро 18. окт. 1830.), који му је и наредио, да је пише. После препирке око тестаментна владичина, којим Раде постаје господар Црне Горе, а у којој је препирци и Сима учествовао бранећи Радова права, дошао је Раде (Петар II.), ученик Симин, за владику и владара. И у њега је био неко време секретар, али као да не пробави ни године дана, а са Цетиња и из Црне Горе морао се уклонити,

⁵⁹⁾ Подунавка за 1848. „Спровод праху С. Милутиновићу.“

⁶⁰⁾ Ово потврђује Симиново писмо Вуку од 18. марта 1829.; оно је одговор на Вуково од 29. јануара, у ком је Вук тражио, да му пошаље народне песме што прикупи, даље 39 дуката дуга, што му је остао с оцем дужан још у Београду, као и неке књиге, које му је при продаску кроз Беч узео, као „Slicnolicnsni nadpis groba Zweekanowa.“ Интересно је, да се Сима у овом писму потписује: „Опет самъ и вазда твой и слуга и почитатељ правни Си. М. Сиротанъ.“ За што се тим придевком врти, нејасно ми је. Можда му је већ тада и отац умро.

морао је жртвовати ону земљу, у којој је провео многи слободан час, у којој је могао живети потпуно по својој, често чудноватој, ћуди. Од побратима свога из Котора узајми два талира, па преко Херцеговине босоног, а кријући се, стигне у Сарајево. Одатле мучећи се и служећи уз пут, докатура се до Ваљева,⁶¹⁾ а за тим до Крагујевца, где га је примио и потпомогао брат му Ђорђе Бесара, отац пок. Панте Бесарића, многогодишњег благајника мин. просвете. То се деси лета 1831.⁶²⁾

Сима изиђе и пред Милоша, свога старога пријатеља, који га одреди на службу у Београд, код полиције; а за тим га постави за заповедника две хиљаде момака у Кључу, да смета фетисламским Турцима здружење с адакалским. Када се 1833. присаједини источни део Србији, Сима поста помоћник крајинском срдару.⁶³⁾ Из Неготина га кнез Милош позва и нареди, да напише Историју Србије од 1804.—1815. године. Милутиновић се донекле опирао, али Милошевој се наредби мораде покорити. Доби и објаву под 11. фебруара 1834., којом се наређује властима, да Сими буду на помоћи, када успутује ради прибирања грађе. Даље се вели: „гди год би се пријавио, свуда лепо да се дочекива, да му се конаци и нуждна рана и њему и слуги, и коњма њиховим давати имаде.“⁶⁴⁾ Уз то је Сима имао годишње плате три стотине талира. У ово време без сумње пада и његово путовање у Црну Гору, да приволи чачанскога

⁶¹⁾ О овом у Lumir-у.

⁶²⁾ Шафарик у својој литератури тако прича. Ово ће бити и најверније; јер Вуловићев (Годишњица II. 329., I. 314.), Ст. Павловића (Наше Доба бр. 83., од прошле године. Овај узима, да је од пролећа 1827. у Црној Гори) и других узимање, да је пробавио пет година, нетачно је, кад се узме: да је Сима тек друге половине 1827. дошао у Црну Гору; да већ 22. децембра 1831. пише Вуку из Београда, извињујући се, што му не може да пошаље дуг, јер је дошао „без ништа“ а и што је имао од плате, потрошио је за храну уз пут. Ово потврђује у неколико и причање у Lumir-у. Писмо рускога консула Гагића Радивоју Петровићу од 29. марта 1831. као да говори, да је Сима још те године отишао са Цетиња. Сима сам у Предисловију своје „Историје Црне Горе“ вели, да је пробавио преко три године, а при светопочившему митрополиту Петру I. и Петровићу Његошу секретаром бивши. У Арнотовој Србској Новини 1839. бр. 19., а при крају своје „Црногорска истинита приповџка“ вели Сима: да је био у Црној Гори од негда до 1830. године. Под песмом „Спљвџ“, штампаном у 30. књизи Летописа стоји, да је спевана у Београду 13. септембра 1831.

⁶³⁾ По Lumir-у. Милићевић вели у Поменику, да је најпре постао помоћник рујанском срдару Јовану Мићићу, па после придат команданту војске у Кључ. — Преводилац Lumir-ов у New-у ставља место Кључа, Пореч.

⁶⁴⁾ Историја Србије од Милутиновића, друго издање, стр. 489. и стр. 3. („Предујед“).

владику Нићифора Максимовића (рођ. 12. јан. 1788. † 28. феб. 1853.), да се врати у Србију из белоавлићкога манастира Ждробаника, у који је побегао завадивши се с Јованом, кнежевим братом, а у ком је закалуђерио Илариона, доцнијега цетињскога митрополита. Сими испадне за руком, те измири Нићифора с Јованом, па се врати.⁶⁵⁾ Милићевић додаје, да је и пратио кнеза Милоша на путу у Цариград; а то потврђује и песма Симица, штампана у Давидовићеву „Забавнику“ за 1836. годину. — За три године би готов са свим са писањем Историје, те се крајем 1836. крену, да је штампа, и то у Лајпциг, заборавивши да се зарекао, да више у њ неће доћи: „да ми сад одавле измаћи с кожом, бацио би камен у први вртлог, понор... кад он изиш'о, тад им ја дош'о; ништа више овди за главу нећу, и да могнем више почињати замак'о би се у бездну дуга“ — писаше Вуку 17. децембра 1826. У Вечу га налазимо 1836. године у зиму; у њем се прилично задржао, трагајући за прилозима о српском ратовању; али успеха му није било, што и сам јада, јер му „прождрије вријеме и трошак.“ — Дође и у Лајпциг, али као да ни овога пута не беше боље среће. Када је дошао у Лајпциг, он с оно новаца што му остаде, штампа „Тројесестарство“, које је још у Видину смислио; то је припомогло његову живљењу, јер на Историју не доби до маја месеца ни једнога претплатника, а од ње тада већ беше три табака готово. Чим је дошао, нашао је издавача, с ким је уговорио, да овај штампа о своме трошку, а њему (Сими) да да онолико примерака, колико он имадне претплатника, у пола цене. Ако би била забрањена у Србији или Бесарији, обавезао се Сима да плати трошак. До новембра месеца била је Историја готова, као и Трагедија Обилић и друго попуњено издање Певаније, а прво изишло је 1833. године; те се Сима крену 15. новембра 1837. у Пешту.⁶⁶⁾

Један биограф прича, да је Сима штампао Историју Србије у 6000 примерака. „Од

⁶⁵⁾ Вуловић, Годишњица II. 331., не помиње бављење у Кључу и Неготину, већ спомиње, као да је стао у службу код Јована, брата Милошева, изводећи то из његова идења у Црну Гору и то два пут, између 1832. и 1834. — Ж. Симић, стр. 109. узима, да је био писар у Јеврема Обреновића, по доласку из Црне Горе (а то је око 1832. године). Ово не стоји. Противи се само Симино причање.

⁶⁶⁾ Види два писма Симица, писана Алекси Симићу 2. маја и 14. новембра 1837. Оба су штампана у свечаном броју „Босачке Виле“ (бр. 18. од 1891.).

тога броја послао је најпре половину транзитом у Србију. И та пола срећно доспе и развије се по читаоцима. Другу полу задржи у Бечу аустријска цензура, и спали је. Па и ови примерци што су стигли у Србију и развијали се по рукама читаоцима, после су хватани и спаљивани. За што? Говорило се онда, да се то чини на протест Русије?!⁶⁷ Ами Буе опет вели, да је Сима штампао био пред првом (?) књигом писмо кнеза Милоша, којим га храбри да пише по правди, а никоме по хатару. То је Сима и учинио, и за све што су Срби стекли, приписивао је јунаштву српском, не захваљујући ни Русији ни Аустрији. Кнез Милош се на то наљути, конфискује примерке и одузме му пензију. У Седмици за 1858. годину, а у бр. 33., као што напред поменух, прештампан је нетачан превод Симине биографије из Neven-a, али с неким додацима, боље исправцима. Тако се једна белешка тиче и овога питања о Сими; она гласи: «1837. тужио се је на њега (т. ј. Симу) руски консул ради његове трогодишње историје Србске, и то са основом. Он за то није гоњен од књаза или правитељства, него је уживао или 300 или 500 талира на годину, а седио је где је и радио је шта је хтео.» Свакако нечега је било, што је Сима остао подуже у Будим-Пешти, али то нешто не ће бити забрана његове «Историје Србије», већ оно што нам указује и писмо, које је писао Ал. Симићу, полазећи из Лајпцига. Симица је намера била, да не иде из Пеште у Србију, већ да окрене у Русију у Петроград, да би копирао «сва из архива споменија Сербска с Русима», а одатле у Беч, те да и ту што сабере о српским «дјелима», па тек онда у Београд. За овај пут требао му је новац и препорука кнежева; то је двоје и очекивао у Пешти, куда је казао да пошаљу.⁶⁷ С тим се у главном слаже и причање Јаше Игњатовића, стр. 250: да је Сима на питање Јашино: што је брижан? одговорио: Хајлук, Јашо, хајлук! Хајлук ми не шаљу. —

У Будим Сима је стигао почетком децембра 1837. године, како нам тврди белешка у 4. броју Арнотове «Србске Новине» од 1838. године. О његову боравку у Будиму разво причају савременици и биографи

његови. Прикупивши неколико таквих података, на недоумици сам, који да узмем као најпозитивнији, јер сваком од њих нема разлога неверовати. Мислим, да је за сада још понајбоље, да изнесем пред читаоце сва та причања и казивања, па е да тако побудим кога савременика, да нам поузданије што изнесе.

Већ од другог броја 1838. године, а у лепо уређивану Арнотову листу «Србској Новини или Магазину за художество, књижевство и моду» јавља се Сима својим песмама; а у 4. је броју поменута забелешка под «Новостима» Будим 9. јануара: да Сима у њем борави од почетка децембра. У бр. 54. опет међу новостима може се читати: «Пешта. Симу Милутиновића, млади Србљи, академици, на Орловом брду, испод Будима, 4. јулија 1838. венчаше јеловим венцем са пшеничним класом за класическог песника у Србов поету! В...» А у бр. 57., од 16. јула, опет међу вестима: «Будим, 15. јул. Данас у јутру у 4 сата вратио се на пароплову «Францу» г. Сима Милутиновић историограф на високо позиваније Њиве Светлости књаза Милоша у своје отечество.»

Симица нам жена прича у Lumir-у, да је још при поласку за Лајпциг свратио у Будим и испросио је. Том биће и потврда, што Сима — у својем «Тројесестарству» међу пренумерантима, а под онима што је скупила г-чна Марија Поповић — додаје: «Ови пренумеранти нека изволе примити своје књиге од исте скупитељке, и то без икакве и плаће и враће, а за праву и чисту љубав исте и саме.... Пунктаторке!...? Та будуће, Ако... Бог... да... Чубровке — !!! «Охо? хо?» «И похо! хо!» — Даље вели, да га је 4. května (маја, без сумње по новом) 1838. крунисала младеж српска лаворним венцем за народнога песника и да се тога дана и венчао њоме. 9. května кренуо се за Србију.⁶⁸

Ј. Игњатовић нам је опширнији. Он прича: «Године 1838., не опомињем се којег месеца, дође нам неки особит гост. Ја сам био онда код свога брата и тудора, Симе Игњатовића, биљежника будимске вароши.

⁶⁸ Ђ. Рајковић говорећи о смрти Пунктаторке тако исто вели (Јавор 1875.). Ст. Павловић Наше Доба бр. 83.: «Али пре него што оде у Београд, венча се 16. маја 1838. у Будиму са Маријом Поповићевом... Том пригодном овенча га будимска и пештанска српска омладина на будимском брегу лаворним венцем.»

⁶⁷ Оштро је сувише, када Павловић (Наше Доба, бр. 83.) вели: «Господи у Београду не допадне се истана, те се он истом 1839. могадне вратити у Београд.»

Стран неки човјек, покрупан, ћелав, обрве веће него код гдјекојих људи бркови, брк подебљи, високо чело, поглед одвећ озбиљан, ношиво ванредно, за њим носе путнички сандук — то је био Сима Милутиновић! Мој тотор га срдочно дочека; по свој прилици знао је за његов долазак, и сам га је к себи понудио. У истој кући седио је и капетан Пачић. Та је кућа у српској вароши позната под именом „златни јелен“, од које бјеше мој тотор неки вицегосподар. Сима се смјести баш у мојој соби, и то по својој жељи, да самном пребуде. Од кућених чујем, да ће се ту подуже бавити, што ми баш не бјеше по вољи, јер са тако бркатим човјеком не бих рад сједити. Али мене нико не слуша, те морадох лијепо око Симе. Сима се дакле са свим укућио, те је скупа с нама и ручавао и вечеравао. Мало по мало упознадох се с њиме.” Ближи тај додир са Симом изазвао је у Јаше, тада тринаестогодишњег дечака, прву песмицу, која је штампана у Србском народном листу 1838. год., бр. 11. Ове песмице од 28 стихова, а на којој се опажа и утицај Симино митологисања, почетак гласи:

„Здрав ми био, Симо Сарајевче!
Здрав ми био познани јуначе,
Јунак јеси, те не само мишцом,
Него свачим човек чим мож' бити—!!
Докле ћеш се са стихови бавит'?
И њи ради борит' за првенство:
Омир с' диви а Виргил се клони,
Слушајући твоје миле песме.“

Мало даље Јаша прича, како се упознао Сима пре неке године, када је кроз Будим пропутовао (биће дакле 1836.), у кући Димићевој, са одвећ паметном и родољубивом Српкињом, Маријом Поповићевом, која је добро разумевала Србијанку. Код неких стихова било је неких забележака, а сваки је стих објашњавала у правом смислу пишчеву. То се Сими необично допадне и назове је „Пунктаторком.“ Запроси је и она пристане. На страни 245.: „Пролазише дани и мјесеци. У Пешти и у Будиму чуо се међу Србима глас, а многи је желио, да се упозна са овим необичним српским пјесником. Млади Срби из универзитета тражили су прилике, да се са Симом упознаду. Новинари српски, Тоша Павловић и Арнот, јако су га уважавали... Сва младеж гледала је у Симу као у сунце, и каткад је узанмала од његове

свјетлости по који зрак. Многи су му подражавали, али ниједан срећно. Сима је међу свима био као орао међу царићима. Воља к писању била је велика, већа него данас, али полет ума и срца стењао је у туђим оковима. „Народни Лист“ бјеше потопљен одама на „тезоименитства“ важних и неважних људи; списатељство од ласкања начинило занат, а у том хаосу тек је кад и кад Сима као метеор све освијетлио.” На другом месту (260. стр.) опет вели: „Сима се у Будиму бавио више од године дана, очекујући промјену своје судбине. Али и његово се небо бјеше мало разведрило, јер на један пут стиже му глас, да су му опет ствари у ред дошле. Дођоше и новци; сад му само остаде, да се ожени „Пунктаторком“, па да иде с њоме у Србију. — Једно јутро у пролеће, пробуди ме Сима у два сахата: „Устај, Јакшо! водићу те некуда, па добро упамти, све што ћеш видјети!” Питам га, шта ће то да буде; не ће да ми каже. Води ме далеко у будимске брегове. Станемо се на једном красном узвишеном мјесту, откуда се све у наоколо видјело. Мало почекасмо, кад али дођу многи млади људи, сами ђаци. Сунце се још није појавило, тек се румен зрачна показиваше, вријеме је било тихо, роса пада, шумски мирис од свуда, кад на један пут метнуше Сими вјенац на главу, почеше у хору сви пјевати, те тако млади Срби својим усрћем овјенчаше свога највећег пјесника. Иза тога догађаја сви се разиђосмо. — Послије неколико сахата Сима се лијепо обуче, ухвати ме за руку и одведе „Пунктаторци“. Кад тамо, све је за свадбу приправно. Сима се са „Пунктаторком“ вјенчао, доживио је своју највећу жељу. — Мјесец два дана бавио се још у Будиму, па је за тим отишао у Биоград. Прије него што ће отићи, срдочно се опростио са свима својима. Мени ожалашћеном рекао је: „Бог нека те чува, Јакшо; буди честит, па се не бој никога, ма да је тежак пут поштенога жића; духом и срцем јунак не уклања се испред сметње, не руши ма се и сам срушио; опомени се Чубра, твога побратима, који те у срцу носи!” Тад ме је пошљедњи пут пољубио Чубра у чело, и ја њега. Нијесмо се више никад видјели.”

У „Голубици“ II, за год. 1840., стр. 182., штампани су „Стихови, приликом одласка преузвишеног Србина, Симеона Милутино-

вића С., Србијанке сочинитеља у Србију, 28. априлија 1839.", које је певао Василије Живковић, тадашњи слушалац прве године права.⁶⁹⁾ Завршетак ове песме гласи:

«Сад из нашег зове круга
Тебе нежне браће глас;
Нас са славом рода српског
Грозни овај дели час.
И прим' тужно »с Богом остај«
Опомен' се, Певче, нас;
Младост наша славиће те
Док год жита ниче клас.
И удаљен од нас реци:
«Мене љуби Србин свак;»
Србијанке Певца дивног
Овечиће неба зрак!!!—»

Ова песма би и повод, да се обратих честитој старини с молбом, да ми, ако се сећа, што год исприча о Сими, нарочито о бављењу у Будиму. Добра старина и крај своје болести, која му на неколико месеца по том дође и главе, одговори између осталог ово:

«Ви иштете, да Вам и ја што шта о нашем Сарајлији причам; али је ево већ 52 године — како сам га у Пешти (1839.) познао, а после толико времена тешко је запамтити оно, што је изишло из памети, јер кажу: памет се у стара човека суши... и тако је.»

«Пок. Сима јавио је из *Липиске* (Лајпцига) да је намеран вратити се натраг у Београд на позив кн. Милоша, то је било као што рекох 1839. год., ако се не варам, у пролеће. А ми млади људи, омладина пештанска и будимска, сазнавши за то, скуписмо се и договорно закључисмо, да у брдима будимским увенчамо лаворовим венцем Симу — и ту идеју примише и усвојише и Пештанци (:интелигенција:) и грађани Будимлије, пријатељи и поштовачи Симини. И би наређено, да сваки факултет обашка али у једно и исто време поздрави у прози или у стихови песника, те изабраше др. Јову Суботића, тада правника, да у име јуриста; медицинара потоњег др. Дим. Радуловића, да у име факулт. медичког; пештанског ђакона П. Петровића Сремоподлужанина, да у име теолошког, а мене да у име факулт.

⁶⁹⁾ Доцније је постао свештеником панчевачким, а по том и протом. Његова биографија изишла је приликом смрти му у Бранику новосадском, одакле је и Јавор бр. 27., од 1891. прештампао, додавши и нешто бележака о њем. Прота Васа рођен је у Панчеву 1819., 31. јануара, а умро на Ивањ дан 1891.

филозофског — чему се ми, како и колико могосмо, одазвасмо; и отуда се датира моја худа песма, коју не знам да сам од то доба игда прочитао.»

«За ту прославу спремило се све и било би на њој много и нашега и словенскога света; али више дневна киша и ветар поквари нам посао, те смо тако у редакцији † Тоше Павловића обавили светковину.»

«Овде ћу да приметим то: сигурно и Ви сте видели малену фотографисану слику Симину из онога доба. Дивотан лик! попресе, обмотан плаштом, испод кога вири му бела огрлица, над главом му у облачку види се лавров венац — ех, не можеш се нагледати песника дивотног.»⁷⁰⁾

«У оно доба кицошка младеж држала је, е ће и слављеник бити елегантно одевен, а кад изиђе пред нас, а ми се згледасмо. На њему стара обвештала антерија, коса спред опала, почео је у велико ћелавити, па неочешљан — готово неумивен, о врату марама сиротињска од 2 гроша, ципеле на ногама изношене и испуцане и т. д.... Ми се стависмо у позитуру и Суботић први поче поздрављати, за њим Радуловић, па ђакон, па и на ме дође ред. За тим је питао за свакога, како се зове и од куда је, па онда сузним очима рече нам: браћо млада, хвала Вам — хиљадиле се такви у народу да Бог да — и најпосле † новинар, у оно време важна личност, Тоша Павловић, прави кавалир, у неколико речи захвали нам, и ми се опростимо, ценећи човека више по спољашњости него ли иначе по његовој душ. вредности»⁷¹⁾

⁷⁰⁾ Овде је прекинуо по невољи (болести својој) писање овога писма започета 8. фебруара 1891., те наставио тек после 12 дана, како сам то нагласи.

⁷¹⁾ Од свих ових говора једино ми је познато да су штампани проте Васа (Годубица II.) и Јов. Суботића (Дџа Суботића књ. I., стр. 388.), на чијем, што је значајно, стоји 1838. Суботићева песма гласи: „Сими Милутиновићу“.

»Пак и само срдце иште,
Да се верни распе круг,
Новом хитећ' пријатељу
Са другом се прашта друг.
У вечноме света колу
Несталан су људи уд,
Сад се нађу, па се љубе,
Сад растанком цведе груд.

И ти од нас одлазиш
Нов т' отвара жеља пут,
Иди, иди, и даљни ће т'
Пред оком нам бити скут.
И у крику од Србије
Чућеш даљне Пеште влиж,
И у њене дуге ће те
Пријатеља пратит' лиж.

И кад ноћу плавом небу
Ока бистра бацаш зрак,
Даљни поглед пријатеља
Јасна гнаће звезда мрак
И са усне плаве зоре
Шапутаће т' тихо хој!
Устај, прими из Венгрије
Поздрав мидих, Певче мој!»

«Други дан звао је Симу гласовити словачки проповедник Колар, сачинитељ познате изврсне певаније *Slavi dceri* на ручак, са још неколико Срба. Али тога дана Сима у јутру рано потражио је тада само по имену познату му Пунктаторку — потоњу жену Марију, која је живела у Будиму и затекао је, где пере кошуље, и запита је: А би ли, селе, погодила, ко сам ја? А она одмах: Та ти си Чубра, а он њу махом загрли и чубровски цмокне један пут и други пут. Понуди га у собу — и ту обоје у слатком појетичном разговору провели до 4 сата после подне; а сирота стара и оболела мајка пунктаторкина остаде и без вруштука и без ручка. Марија изгуби готово цели дан, а Сима заборави на Коларов ручак. Но фини Колар, чувши за узрок недоласка Сими на ручак, позове га и за сутра, а Сима оде опет к Марији, али ова брзо прекиде посету, приметив Сими, да не може толико као јуче с њиме диванити. На ово Сима ни пет ни девет, већ *одповједну* Пунктаторци: Знаш шта, дико моја, ја хоћу да се женим и морам, али само ћу тако се женити, ако ти хоћеш за ме да пођеш! А она брже боље: па хоћу, Чубро! и он је капариса ватреним пољупцем. Тога је дана ручао код Колара, а међу тим стиглоше му новци од кн. Милоша, те и он, нешто пазаривши, отисну се од Пеште и Марије....»

Причање се ово не слаже, као што и сам читалац може опазити, нарочито у времену с осталим причањима; с тога се по ново обратих писмом, изневши неслагања. На ова ми штована старина под 15. мајем одговори: «...што сам Вам год навео у свом првом писму — и ако је од оног доба већ 50 и више година прошло — ипак држим, да је на истини основано, пошто сам ја ђаковао у Пешти, год. 1838.-9.,⁷²⁾ т. ј. од 1. Нов. 1838. до краја Августа 1839. по нов. кал., јер од Нов. почињала се школска предавања, те тако ја нисам могао знати шта се у Пешти или у Будиму пре и после тога дешавало. Дакле толико — што се тиче времена, кад хтедосмо увенчати Чубра; али после тога на неко време — (када, управо не знам) дошао је Сима и опет у Пешту, да се венча, и одведе у Београд љубу своју

⁷²⁾ Јавор у 27. бр. од прошле године вели за проту Васу, да је права изучио у Пешти и Пожуну 1837. и 1838. године.

Пунктаторку — за које му је + кн. Милош дао пара. А кад је то било — не умем рећи — а није ни чудо! дуг је то низ година — преко половине века, а у старих људи суши се памет, а у оно време није се ни мислило на вођење мемоара.»

Наведох, што ми би при руци. Уз пркос тому, што су сви наводи црпени из прва извора — т. ј. од савременика — као што се види, они се не слажу. И ако бих оним кратким белешкама у Арнотовој „Сербској Новини“ и потпуну веру поклатио, ипак не могу запоставити ни причање других, а особито жене његове. Чини ми се, да према овим подацима с једним можемо бити бар за сада на чисто, а то је, да је од почетка децембра 1837. па до друге половине маја месеца 1839. био у Будиму, али с прекидом можда од неколико месеца, за које је време био у Београду.⁷³⁾ По свој прилици отишао је прво да види, шта је од његова пута у Петроград, па када никаква повољна одговора не доби, вратио се те узе своју Пунктаторку и дође у Београд. До 1. децембра те године не беше ни у какој нарочитој служби; тек тада званичне новине донеше постављење његово директором „нормалних школа“,⁷⁴⁾ веле,⁷⁵⁾ на захтев Јосифа Бођанскога, професора университета, кога је била послала руска влада још 1837. године у словенске земље да проучи словенске језике. У то се доба задеси у Београду; у њем је пробавио једно два месеца, одакле се са Симом упути пут Славоније и Хрватске, те 3. фебруара (по нов.) 1840. стигну у Загреб. Сима се већ 10. истога месеца вратио на своје одређено место.⁷⁶⁾ Политичке трзавице растрзаше Србију. И Симу занесе тадашња политичка струја, која му прилично и нашкоди; он се држаше «уставобранитеља», њих брањаше а противнике ружаше. Године 1840. би нагнан,

⁷³⁾ Никетић, Српски свет, стр. 151. узима, као да се од 1818. никако није враћао у Србију. То не стоји.

⁷⁴⁾ Штампано у Србским Новинама бр. 53., а за год. 1839. Постављење гласи: „Из уважења способности Историографа Симеона Милутиновића и дуговремене службе њиме, отечеству нашем у разном виду узване, постављамо ми њега Симеона Милутиновића, Директором нормалних школа, које постављеније саопштавамо Указом овим Попечитељству Просвештенија на извршеније и ради обичног, посредством Новина наших, обнародованија. В. Н. 2182, 1. дек. 1839. у Београду. Аврам Петронијевић, Јеврем Обреновић и Тома Вучић Перишић.“

⁷⁵⁾ Жена његова у *Lumir*-у.

⁷⁶⁾ *Danica Hirska*, 1840., бр. 11.

да се са неколицином једномисленика уклони у град, одакле оде с осталима 16. октобра у Видин.⁷⁷⁾ Један биограф⁷⁸⁾ вели, да је био и на смрт осуђен, али то се не потврђује. Из изгнанства врати се 3. децембра 1841., а 11. марта 1842. пише Вуку одговор на писмо, којим је тражио да може из Симине Певаније неке песме да узме, овлашћује га да може узети колико хоће, али с тим да и он из његове може узети такођер, када буде издао „собранѣ пѣсама“. 27. маја 1842. кнез Михајло, не гледајући на то што је он био с противницима, постави га за члана друштва Српске Словесности.⁷⁹⁾ Тако је Сима био један од првих чланова овога друштва; али као да не хтеде примити таку почаст из руку онога, чији беше политички противник, јер 1. јуна послао је молбу кнезу Михајлу, да га извади из друштва због рђава здравља!⁸⁰⁾ — Променом кнеза доби Сима за секретара министарства просвете. У ово време пада и његова молба министарству просвете, којом моли да му се одобри, да отвори „водолечиште“ негде близу Београда, оснивајући без сумње своју тражњу на том, што је за бављења у Лајпцигу ишао и у Гrefенберг, у аустријској Шлезији, те слушао чувена хидропата Присција и упознао се с његовим начином лечења. Молба му није усвојена, и ако је у Српским Новинама о том писао наводећи корист од тога „по сопственом искуству и уверењу.“ Тако у једном чланку прича, како му је жена имала дете мушко на сиси, па 9. септембра 1841. отишла у виноград. Када се вратила, дете тешко дише, а нос запитвен, па се и укочи. Сима употреби „свој“ начин хладна купања и мокре крпе и дете се опорави. Ово му је дете, вели, рођено о Божићњем посту, 22. новембра 1840. године. О том његову лечењу ево још једнога податка. Сад већ

⁷⁷⁾ У Српским Новинама од 1840. године бр. 35. набрајају се она лица, „који се као противници народњи у београдском граду налазе“, па међу њима Сима је 15. У 43. броју јавља се, да су отишли на турској лађи низ Дунаво. Пензије нико од њих није добио.

⁷⁸⁾ Жена његова. У Седмици за 1858 напомиње се, да није 1840. године из зависти гоњен, нити с тога службе лишен. „Он је као чудан човек и онда се нашао у послу и представљао себи неку опасност, које није никако био. Свако је правителство у Србији имало спрам њега особито привреније. А што је 1840. са другима незадовољнима отишао у Видин, то је сам хтео и за то се после кајао. Да је био осуђен, није такођер истина; а није ни службе лишен био.“

⁷⁹⁾ Српске Новине, бр. 22., од 1842. године.

⁸⁰⁾ Ова је молба штампана тек по одласку кнеза Михајла, децембра месеца, у Српским Новинама, бр. 50. Потписао се Сима М. Сар. и Чубро Чојковић Чр. —

пок. прота Васа писао ми: „Чини ми се 1843. год. посетисмо га (т. ј. Симу): † директор Јова Пантелић, † Др. Радуловић и ја у Београду, где је Сима сахранио свога првога сина, кога је à la Priesnitz лечио сâм, као лајик хладном водом, те је дете умрло у купки још; а Сима се тешаше оном пословицом: „Једна репа у сред лета, и та црвљива!“

Ј. Игњатовић (Три српска списатеља 265) такођер помиње о Симину лечењу водом, и то овако: „Још када је Сима са мном живио, више пута ми је говорио, да у Србији има један срез или округ, којег становници у опште имају неку нашљедну болест, и то га је једнако пекло, како би се то зло у коријену излечити могло. Трудио се да тражи томе лијека, распитивао је код људи у томе вјештијих за лијек, и на пошљетку дошао је до увјерења, да се поменуто становништво може опростити тога зла, само установљеним воденим лијечењем.“

После оно нешто књига, што штампана 1837. године у Лајпцигу, није све до 1844. ништа овеће издао; али у том времену низ је његових радова просних и поетичних. У просним или се бави омиљеном му темом о водолечењу или се баца на пољопривреду, те казује, које је жито „најпробитачније“ за земљорадника или се занима о грађевинарству и том слично. У песми његова се муса као да највише задржала на политици: низ је политичких песама и песмица, ну о том у другом одељку ове радње. „Тројебратство“ штампана као допуну „Србијанке“ 1844. године, и то му беше последње дело, које засебно изда.

Из Симина приватна живота тога времена имамо само два три податка, по причању Јове Илића. Тако прича нам, да је Сима 1843.-4. године становао преко пута од делијске чесме (биће на оном месту, где је сада гостионица „Русија“). Преко од његова стана био је врт, у којем су се мачевали и борили младићи. Сима је по кад кад одлазио њима и мачевао се. Како је био здрав и снажан, било је често подоста муке, да се одбране од њега.⁸¹⁾ „Он је и био ходац за причу, јахач за хвалу, гађач међу најбољима, а пливач, којему друга није било.“⁸²⁾

⁸¹⁾ Дневни Лист од 1891. год., од 5. октобра.

⁸²⁾ Милићевић, Поменик.

Тих година доби за члана апелације, али у том звању оста само до 9. новембра 1846., када га са тога привремена звања «члена П. оддјеленія Апелационогъ суда» разреше тако, «да се опет врати на његово место у попечителство просвѣщенія»⁸³) Ј Илић нам објашњује тај поступак, кад вели: «Једаред се начинила читава кавга у суду. Хтједоше да осуде на смрт њекога, што је на мјесту самовласно убио убица свога брата, а Чубро не даваше да га осуде на смрт. «Откуда смо, вели, ми суђија пречи, да светимо брату брата?» То рекав, изиде љутит из суда, и више се не врати у суд.»⁸⁴) На скоро по овом догађају, крајем 1846. или почетком 1847., Сима по наредби владиној одводи у Кијев шест младића да уче богословске науке; међу њима беше и садашњи српски митрополит Михајло (Милоје Јовановић). Интересан је овај његов пут, на ком се задржао више но што је требао. идући за свој рачун и у Москву и у Петроград; он је то и описао пред своју смрт у неколико писама, и штампао у Српским Новинама. Имајући на уму, да већини читалаца Српске Новине од те године неће бити при руци, задржаћу се мало на том путу његову. Свега је изишло десет писама, а 11 је обећао, али га болест, после које и смрт дође, спречи да напише, јер сва је та писма писао, пошто је дошао у Србију. Прво писмо⁸⁵) датовано је под 15. јула 1847.: Сима је с ђацима пошао «парапловом» из Земуна у Галац, а из Галаца у Одесу, у којој је нашао Платона И. Симеоновића професора. У том нам писму описује Одесу, као и степе идући из Одесе у Кијев на двојим приватним колима. Друго писмо од 30. јула описује реку Буг код Орела, као и Кијев. Стигао беше баш у доба школског одмора, те остане ради младића а и ради «скоро наступајућег празника свете свеславенске лавре, а храма Успенија пресвете Богородице.» Описује и тај празник, те одушевљен пореди Кијев с Јерусалимом. Посети и Јов. Ризнића, родом, вели, из Сарајева,⁸⁶) а чи-

новника код неке руске банке. Месец дана пробави, па се онда поштом крену за Москву. На путу пробави шест дана. Треће писмо од 1. августа даје нам његове утиске о Москви. «Кад угледам према себи славну царева столицу, која је и само првославно Кијево надвисити, паче л' заменити могла, прену се и плану ми са срца нова чувствоваша и тек онима подобна, када сам ја из земунске грчке школе, не могав јој свршетка дочекати, прејурио тајно и водом на чунићу, као Харонову, амо у Србски Београд, и у очину кућу к својим родитељима, што је чудотворна мишца Карађорђева послје четири столетија, сада топрв повратила и освојила била; она чим су ређа и дубља, тим су неизречивнија, и само се у чисте и свете усрдија кашце излију на љубвом освештани олтар вековечне к свемогућему благодарности, како но су и ту моје овога магновенија.» На стану је био код свога старога знанца Ј. М. Вођанскога, а посетио је и професора руске историје на свеучилишту, Шевирова, који му показавши трагедију Обилића рече: «То је ваше дело, знајте, да га ми имамо и достојно ценит знамо, а не само један Мичкевић.» Доби писма из Москве за пријатеље у Петроград, тамо стигне после тродневна путовања, што исприча у четвртом писму од 15. августа. У Петрограду одсео је код Александра Николајевића Попова, нисца о Црној Гори (у Журналу мин. нар. просвете). Ту се упозна и са бугарином Захаријом Књажевским из Ескизара, а и са Надеждином, код кога је често бивао на поселу; он је «често пред осталима похваљивао наш Српски језик озбиљом, и наводио би за пример слаткога и простог изговора понајвише и понајприје ове ријечи: лепо, бело, али прве ти је сло-гове тако презинутим усма растежући, да ме је од исте лепоте ријечи и слухоумилности чисто срам нападао, да ми је и плам образом пробуктивао, па и преко воље смејало ми се срце и лице, примећавајући њему и свим осталима, да се то никада у Србина не протеже толико, као у блејеће за својим јагњетом овчице; али се је оно и опета онако повторавало најрадије, и то шале ради веће.» Посети и Ђорђа Алек. Карађорђевића. Забрањено је било купати се у хлад-

да је рођен у Трсту. Рођен је 18. септембра 1793., а умро 14. новембра 1861.

⁸³) Овај указ под № 1567. изишао је у 93. броју Српских Новина, а за 1846. годину. У том броју стоји и да је добио од Султана орден Нишан ифтихар.

⁸⁴) Поменути Дневни Лист. Ј. Илић додаје, да је то бидо 1847., и да је Сима истерао био из службе, али то се противи поменутом указу у нан. 81.

⁸⁵) Прво је писмо изишло у 60. броју, а последње — 10. — у 98. и 99.

⁸⁶) У Летопису Матице Срп. 107., стр. 163. вели се,

ној Неви за студени. али то Сими не сметаше да учини. После 15 дана боравка, а «кад се почне по сваки дан више и више опажати зима, густота воздуха, отуда обична тавнина тамошњи дневи умножатељно наступати, погледам и ја на моје перје, у којему ме ту застаје северна стужа, и то ме опомене завирити и у своју хазницу, па кад ме и то увери, да је само риба без хлеба ужурим се одма, и преко све воље, шеснаесто јутро, како сам ту дошао, седем опета на делижанс и похитим опета у Москву.» Тим заврши пето писмо од 30. августа, а у шестом од 15. септембра прича о боравку у Москви. Одсео беше опет у Вођанскога. Том приликом посетио је светотројички манастир; упознао се са Јазиковом, који је по одласку Сими у Москву умр'о, те за њ вели:

„Плачући је певао, вечност нам га утешај,
А певајућ' плакао, свемогућство г' награждај.“

Прича нам и о Крижанићевој граматичи, коју је нашао Вођански у синодалној библиотеци, а и о његовој «Историји Словена», што штампана по старом руском рукопису, писану владиком; ову ће Историју да преведе «ако икако узмогне». Неколико дана би на дому Попова, с ким и пође у Харков. На путу га стаде грозница млатити.⁸⁷⁾ У Харкову би на стану у архијереја Инокентија. Ту се састане и са Погодином, који се из Србије враћао, а и са Срежњевским. Овоме је у албум ове стихове забележио:

„Нејма веће на свијету среће,
Нит' важније живота радости
Умној твари, богоподобнику,
Но кад себе свуд у сваком нађе,
Истородцу и јединоверцу.
Ту је свијет за духовну дику,
Ту је и храм озбиљске светиње,
Ту ј' божества присуствије вечно!...?
Себезнан се у Славину прену.
Упуствије већ је избро сво,ско,
С тог да Бог да никад не сврнуо,
Пак свим слава, то највише Слав'ма,
Ал' њихову све ј' највећа Богу;
Спаса с' држе, спасу верно служе,
Спас боговски све спасава сверне.“

Трећега дана пође у Николајев поштом; стигавши доцкан у вече превезе се на скели преко Буга. Стигне и у Одесу, састане се са Пл. Симоновићем, а и упозна са Срби-

⁸⁷⁾ Седмо писмо од 30. септембра.

ном Косанчићем. Осмога дана дочује, да нема више лађе, те се спреми «без оклева по суху и на приватним колима отале путовати.»⁸⁸⁾ Из Одесе пошао је на Акерман, да посети гроб Томе Милиновића и жалосну му фамилију, камо једва стигне трећи дан. Два је дана и ту пробавио, па пође понесавши два рукописа Тсмина да штампа. И у Исмаилову пробави два три дана, а у Галцу осам очекујући лађу. Лађа му код Ђурђева наседне, те ти он преко „Ибраилова“ у Букурешт Алекси Симићу. Код њега и мајор Мише пробави три дана, па се запути у Оршаву.⁸⁹⁾ У Оршави је наишао на Лазу Ф. Поповића, код кога проведе до подне, па по ручку на колима пође за Дренково, камо стигне тек сутра дан Другога дана био је већ у Земуну. Тако после пет месеца видео је опет Београд.⁹⁰⁾

Сад је Сима мислио да отвори некаку пивару, те да њом поправи своје новчано стање. Управо од то доба и бавио се само том мишљу и писањем. Пивара му се угнула под дугом, а из пера му је изишла трагедија Карађорђе, која ни до данас није штампана,⁹¹⁾ а можда и недовршена.

Уз сиромаштво му се и болест наповеза. Како се вратио с пута, на ком је испрозебао, пао је у одар, с кога се диже тек јула месеца, али ни тада не би потпуно здрав. Час по час занемоглао би, па се опет отргао. Почетком октобра «грмачно» занемоглао, али његова природа, и овај пут — истина последњи — најјача. Декембра месеца паде по ново у постељу, с које се и не диже. У највећој оскудици, а као секре-

⁸⁸⁾ Писмо осмо од 11. октобра.

⁸⁹⁾ Девето писмо од 1. новембра.

⁹⁰⁾ Последње од 1. декембра. О овом путу имају две анегдоте у Вуловића. У једној, стр. 336., прича нам, како им је државни «совјет» дао за пут пет стотина дуката. Кад су били на подовици пута, опаже питомца, да Сима немилце расипа новац. Просјаку баца по два три дуката у капу. Кад они виде, да тако не ће моћи ни из Влашке изићи, камо ли до Кијева доћи, скину с њега ђемер, и принашу једном питомцу. Сима и то би право. — У Кијеву, прича на стр. 338., да је видео, како владика гаји пчеле ради забаве. То му се свидело, јер на лак начин може се доћи до богатства, за којим је тако јако жудео; те када се врати, накупује пуно кошница, и да их негде на чување, те испропадају. На истој страни вели се, да је на граници Влашке био купио много платно, чувши да се може у Русији скупо продати. Мислио је, да извади на платну сав трошак и да изненади «совјет» вративши у државну касу 500 дуката. Али га у Русији због тога платна у мало не затворе, а платно се прода с великом штетом. О овом у поменутом његовом опису нема ви речи. Вуловић узима, да је тај пут Сими био 1845. —

⁹¹⁾ Милићевић, Поменик.

тар министарства просвете, испусти своју паћеничку душу 30. децембра 1847.⁹²⁾ год. Престао је тада да се мучи, да живи животом земаљским, да би живео у памети потомака!

Тек када се разнео глас по Београду о смрти тога скроз идејалисте, родољуба и песника над песницима, сетеше се шта је Сима вредио, како има заслуге за српску државу, српски народ. Власти похиташе, да му одаду достојну — последњу почаст. Пријатељи и знанци прикупише прилоге, да га што свечаније сахране. Те тако на ново лето 1848. испратише га до вечне куће све школе, сви наставници, чиновници, многи великаши и мноштво грађана. Свечанијега тужнога похода Београд не беше запамтио дотле.

Сима је укопан код Маркове цркве у Београду. Поред њега почивају три његова добра пријатеља, три вредна радника на српској књижи, Јоаким Вујић, Вук Радишић и Глиша Возаровић. Који гроб скрива земне остатке Симине, не зна се тачно. Није се знало ни после године дана. У последње доба писало се доста о том.⁹³⁾ Мени се чини, да је најповољније решио Јов. Ђорђевић, који наводи речи сродника Симина, пок. Панте Бесарића, те би по том гроб Симин делила од његове жене Марије (која је умрла 1876.) плоча неке Смиљане Стефановић, а Јоакима Вујића од Возаровића. Када би се прекопало, ласно би се разазнао од костура Јоакимова, јер Сима је сахрањен с иконом св. Срђа, коју је донео из Русије, а и крупних је костију.

Новине ондашње достојно ожалише Симу. Српске Новине у своме првом броју од 1848. године донеше врло дирљив некролог, који гласи:

«Жалост, велику жалост доносимо у овоме првоме листу. Петнаеста година започиње новинама нашим, и известитељу Србских Новина није се још рука задрктала! Данас му дркће рука, дух изнеможе, перо пада!! Умуче глас, који је опевао срећу Српскога оружја, пукоше жице на лири,

⁹²⁾ У Милићевића Поменику стоји, да је умрло 31. децембра и као члан апелације. Обоје не стоји. Новаковић, Нишетић (Срп. Свет, 151.) узимају 1848., као годину смрти. — Не стоји, што у Седмици за 1858. годину стоји, да бар од 1830. није Сима никад био у невољи и сиротињи.

⁹³⁾ Види Јавор за 1891., бр. 43., 47., 49., 51. Ђорђевић је Јов. писао у Јавору 49. броју.

која је славу Срба по свету разнела: певац *Србијанке* лежи у недру матере земље!!! Ах несрећна судбино људска, ти страховито чудовиште, које ни именовати не смем, ти неумитни свејадце, који под величанственима тријумфима сва земна давиш и гуташ, ти свирепи смрти, која сва на земљи — као сунце росу — спираш, угасила си нам сада сјајну звезду прве величине на небу Срб-славскоме! *Симеон Милутиновић Сарајлија*, јединствени велики песник српски, 30. пр. м. м. пр. г. у вече, вечним сном усну, оставивши за собом сироту удовицу и нејачког јединца сина! «Плачи, о ти! как нарекутја, род или илемя или отечество! плачи!!!» Као што беснујућег мора бурнима таласима разбијену лађу бездна прогутава: тако нама и њега тужна смрт вечито порази! До јуче је у средини нашој био, до јуче му се глас његове силне душе по свету српском орио^{*)}: сада смрт све пресече, смрт која летећи течај живота човеческог у његовим источницима загушује, као што најбистрији поток загуши песковита брежина кад се доле одрони.“ —

Сада долази кратка биографија. Вели се, да је умрло као секретар мин. просвете. По том се описује погреб овим речма:

«Српско му тело, које су на спроводу наизменце носили сви његови почитатељи, од највиших државних чиновника до најнижих грађана, јуче⁹⁴⁾ је по подне погребено пристојним жалосним торжеством, које је од два сата по подне до шест у вече трајало. Сва овдашња училишна младеж, сви чиновници и множина исти(х) великодостојника земаљски(х) и месни(х) грађана разнога реда и пола пратила је жалосни спровод са сузним очима и смртним лицем. На опелу у Саборној цркви, при ком је више свештеника чинодејствовало, Њег. је Високопр. г. Митрополит прочитао разрешителну молитву, а г. А. Е. М. Синђел Сава Јовшић држао је жалосном торжеству овом сходно слово. На гробу пак г. професор Исидор Стојановић, у име свију књижевника српских, говорио је надгробно слово, у ком је достојно оценио заслуге и оплакао судбину славног покојника нашег. После тога су још

^{*)} Између осталих списа остала у рукопису недовршена трагедија Карађорђе.

⁹⁴⁾ 1. јануара 1848., новине су пак од 2. јануара.

два врсна младића српска, у име свега подматка српскога, ка коме је уснувши презелном љубави горио, у пуним душевнога жара стиховима ожалили штету, која род српски овим несрећним случајем постиже. Лака му била српска земља, коју је он целог живота свога тако неизмерно љубио, а име ће му се славити, докле буде Срба и српскога отечества!

Шта је *Милутиновић* Српству и Славенству био, то је иста Европа одавно пресудила; а шта смо сада с њиме изгубили, онај ће увидити, који велики дух и изванредна дела његова познаје. Ми смо у њему изгубили мужа, каког тек столетија народима рађају. *Земља за њим плаче; небо му се радује!*»

У другим новинама читамо ошет:

«Београд 5. јануарија. Какву неоцениму жртву од народа Србског, уграби време у по дана прошасте 1847. године. Превиспирени дух првог српског народњег Певуна *Симе Милутиновића* оставио је на веки земност и преселио се у блажена места вечни(х) духова, гди је зар и зачет, и од куд га је промисао божји, међу нас послао, да душе и срца српска на славна дела разигра. *Милутиновић* је овај задатак и извршио. Смрт га је само телесно од нас сакрила, душевно пак живиће он међу Србима, до најпозднији(х) векова. Он је само за срећу и напредак рода својег живио, као што је то и делима показао и сам негда у својим певанијама изрекао:

«Осим твога распевања среће
Друго с' мени бар једином неће.»

Новине читалишта београдскога у другом броју од 9. јануара овако пропраћају Симину смрт:

«Београд 5. јануар. Кад смо желели најрадоснији у години дан, 1. јануар, ново лето дочекати, провести и прославити, и с пријатељима се поздравити па и провеселити, тај дан нас посети чрезвичајна, изненадна и превелика туга и жалост. Општељубљеног нашег Симу Милутиновића Сарајлију, прозваног после у Црној Гори, Чубру Чојковића, првог песника српског, човекољубног и добродушног друга, врсног и разумног саветодавца, скупоценог пријатеља и човека, у којег су срцу и души истина и добродетељ утврђене биле, изгубили смо, и

тај дан општој мајки свију нас, црној земљи предали. Но само мртво тело његово земљи смо предали; а дух његов остаје у срцама нашим, до века, и код потомака наши(х) на веки ће неизглађен и неизбрисан остати. Дух његов лебдиће над Србима и над младежи српском, и невидимо упућивати к свему оном, што је за њи(х) добро и полезно.»

(Наставиће се)

ФРАНЦУСКА И ЕНГЛЕСКА РЕВОЛУЦИЈА

КУЛТУРНО-ИСТОРИСКА ПАРАЛЕЛА

од
Драг. М. Павловића.

(СВРШЕТАК)

И код толиких новаца и таког расипања, разуме се да је и морал жалостан био. Метресе су господариле. Луј XIV. пред мајком и женом својом амизирао се с метресима. Неки тврде да је у недопуштеним односима стајао са својом свастиком — Хенријетом Орлеанском. Брак је слабо ковермао. Condé је своју поштenu жену, пошто је злостављао, затворио 1671. г. у Бастиљу на вечито заточење. Мазаренове нећакe утекоше од својих мужева и живише раскалашно. Луј XIV. послао је Карлу II. метресу, и њезиним утицајем привезао га је за себе. С њом — херцегинјом од Портсмута — стајао је у преписци Луј XIV. и примао од ње поклоне. На француском двору не клањаху се само пред Montespan-ом, официозном метресом краљевом, но и пред madame Dufresnoy, љубазницом Луво-а, која беше кћи једнога апотекара а жена једног нижег чиновника. Била је срећом провести који час у разговору с Montespan-ом. Расин хвали њезину лепоту, дух и децу, коју је с краљем изродила, Боало жар њезиних очију, а Ла Фонтен посветио је Олимпији — како је он зваше — другу књигу својих басана. Краљ је гонио своју жену да децу њезине ривалке посећује и поздравља. Корупција из двора ширила се у више слојеве. Сензациона беше парница противу картаре Montvoisin, која својим раскошним животом привуче пажњу полиције. Њој су долазиле најчувеније личности из племићског staleжа, тражећи средства да одрже своју младост, да задобију чију љубав, пронађу

лопове и т. д. Оптужба противу ње беше страшна. Она је проказала многе високе личности као своје саучеснике: грофицу од Соасона, принцезу од Тингри, херцегинје од Бујон-а и Фо-а, многе високе даме и господу, маршала од Луксенбурга и т. д. Тужбе су гласиле: за тровање оца, мужа, деце, прављење чаробног љубавног прашка и т. д. Маршал од Луксенбурга би у Бастиљу бачен, а грофица од Соасона утече у Белгију.¹⁾ Под регенством херцега од Орлеана још је горе било с моралом. То је био ванредно даровит човек и ванредно покварен. Његова рођена мати о њему је рекла, како су га суђенице при крштењу обдариле свима најмилијим даровима, али га је једна ружна стара суђеница, која не беше при том акту, проклела да све те добре своје стране зацрни пороцима. «Дивно се управља држава, рекао је он, њоме господари: једна метреса, један куплер — Дибо-а, један коцкар (Цон) Ло, и једна пијаница — ја²⁾!» Регента је јавно мњење оптуживало за смрт дофен-ову и херцога од Бургунда! За регента се сумњало да није љубазник којој од својих пет ћери³⁾! У опери је јавно звао певачице и свлачио им одело. Из загрљаја својих метреса није се стидео да издаје државне наредбе. Сулави га оптужује да је био љубавник грофице од Бери, девојке Валу-а и опатице Шел — таман из свију сталежа! Херцегинја Шарлота од Орлеана (мати његова) вели да на двору регентовом нема ни б њих, који нису одани каквом неприродном блуду! Под Лујем XIII. браќоломство је било провођење времена (Zeitvertreib), под Лујем XIV. правило, а за време регента дужност! И ово мало примера доста је за бедну слику морала под апсолутизмом. Неће бити потребно да помињемо Шатору, Дибари, Помпадуру, и др., нити пак скандалозни — *parcs aux cerfs*!

Као што је апсолутизам поткопао основе моралног и економног живота, тако је хтео да учини и с литературом⁴⁾. До 60 чувених

вештака и научника живело је на двору Луја XIV. И она је (литература) прослављала апсолутизам. Предмет драма Корнељевих је пожртвовање за отаџбину, победа апсолутне власти над пропалом републиканском величином, сретни успеси ратне владе која тежи за светском влашћу итд. Све је ишло у прилог Луја XIV. Ма какав се комад давало опет се на бину излазило у костиму à la Louis XIV. — Цезар је носио алонж-перуку! Па ипак је у литератури најмање успео, и ту се дух прво ослободио самовоље апсолутизма.

И тај обесни апсолутизам сам је себе сатрпо. Судба је ваљда хтела да Луј XIV. покаже сву ништавилост његовог блеска и сјаја. Онај исти силни краљ, који је могао да каже *l'état c'est moi*, умрпо је у беди и очајању. Трагови апсолутизма свуда су се опажали — свуда саме рушевине. После несретних освајачких ратова сломљена је била финансиска снага народа. Порезници јурили су народ, али новаца ни од куда. 1678. г. пише славни философ Џ. Лок о своме путу кроз јужну Француску: трговац и радник половину своје зараде дају порезнику. Земље које плаћају порезу (*Vermögenssteuer*) а нису племићске, немају никакву вредност; у по неким годинама годишње аренде у пола су пале. 1684. г., због страшне зиме много је света помрло са оскудице у храни, оделу и стану. По париским улицама свакога дана налажаху смрзнуте жене, људе и децу, а преко њихових лешева хитали су весеља жедни љубимци двора. О неком саучешћу и сажа-

тичари XVII. в. беху: Декарт, Паскал, Гасенди, Фермат, Мерсен. Декарт је умрпо 1650.; Паскал се прославио 1639. г. Фермат (о теорији бесконачно малих количина) 1636.; Гасенди умрпо је 1655.; Мерсен 1648. За 50 година владе Луја XIV. нема ни једног талентираног математичара, ма да је он водео астрономију. Он је морао звати Касини-а из Италије, Ремера из Данске, Хигенса из Холандије. За Њутна су Французи сазнали тек 1732. дакле на 45 година после открића његовог. Млечне судове пронашао је Пеке, а други славни анатом беше Риолан, али су обојица умрпали пре 1661. Од медицинара беху чувени: Фернед, Жубер, Амброаз Пери, који је управо оснивач упоредне остеологије; Ваилон, који је патологију везао с патолошким анатомијом. Али за све време не беше ни један славни лекар, а медицина стајала је ниже но у осталим земљама. Пре Луја XIV. беху чувени радници на зоологији Белон и Ронделе, а сада ни један. Од ботаничара чувених под Лујем XIV. беше једини Турнефор. Па и од великих песника XVII. в. већина се прославила или пре Луја XIV. или у почетку владе његове, када он не имаше велики утицај. Расин је написао Федру 1677., Андромаху 1667.; Аталију 1691. Молијер Мизантропа 1666.; Воало сатире 1661. г., Молијер Тартифа — 1667. Ла Бријер *Sarcastères*; Ла Рошфуко — Максиме 1665. г. Смрћу Луја XIV. за време регенства почело се слободоумије да дише, те је и литература добила живљи полет.

¹⁾ Philippon, 199.

²⁾ Honegger, 232.

³⁾ А. Блан, I. стр., 282.

⁴⁾ Докле Бека оштро куди штетни утицај апсолутизма на литературу, дотле Хелвад вели да Бека нема праву, но да је литература била израз времена. Било једно или друго, тек се француска литература не може похвалити великим оригиналима за доба Луја XIV. Бека је у корист свога мишљења навео читав низ примера, да су већином или пре или после владе Луја XIV. изашли важнији оригинали у науци и поезији. Луј XIV. владао је од 1661—1715. Славни матема-

љењу, о срцу и осећању за «*capaille*» не могаше ни речи бити код Луја XIV. и његових саможивих министара. Свет је мислио да је циљ саможиве политике краљеве да згрне сав новац од својих поданика у своје касе, те да тако осиромаше народ и да нико нема независан положај но само он. 1675. гувернер Доњеније пише Колберу: «Не смем да пропустим, а да вам не опишем беду, у коју је ова провинција пала. Трговина је са свим престала; са свију страна долазе и моле ме да представим краљу, како се не може више плаћати данак. Уверавам вас, јер знам поуздано, да је се за време зиме већи део становника у овој провинцији хранио хлебом од корења или жира, и да и сада једе траву с ливада и кору од дрвећа.» Млетачки посланик, Domenico Contarini, још 1678. год. вели: сви без изузетка с највећом чежњом желе какав догађај, који би их из тако дуго сношеног ропства избавио; нестрпеливо жуде за догађајима, који би могли да измене стање ствари и притеку у помоћ њима. Његов наследник Себастијан Фоскарини описује бедно стање па вели: како сви сталези под спољним знаком неме покорности прикривају своје симпатије за револуцију. Па и сам Боше као да је увидео беду положаја, и препоручује краљу Хенрику IV., који се више бринуо за добро народа. Сваке године дизао се по какав устанак. Најзнатнија беху два; један од њих беше 1675. за време рата коалиције противу Француске. Устанак тај био је у Бордоу. Ту скочи народ на оружје, поби порезнике и полицајце, попали надлештва и архиве, и убијао је свакога ко не би пристао уз њега. Краљеве трупе беху тада у рату, и он је морао да преговара с устаницима, давши им амнестију 11. јуна исте године плануше устанци у R. . . . а за тим у Nantes-у. Генералитет у Rouen-у јављао је краљу да од 400.000 становника њих 50.000. не спавају на слами! 1689. беху финансије до тога доведене, да не само што су створена нова звања, која су продавали, и за новац давали привилегије варошима, већ је била таква оскудица да су скупоцени мебл од масивног сребра, које је украшавало сале верзаљске, исковали у новац. Како је било бедно стање францускога сељака, најбоље сведочи Vauban, коме имамо разлога потпуно да верујемо, јер је он био у блиској

околини Луја XIV. и није имао потребе да измишља. $\frac{1}{10}$ народа дошла је до просјачког штапа, и она је просјак; од оних $\frac{9}{10}$ — $\frac{5}{10}$ су у стању да онима уделе милост, од осталих $\frac{4}{10}$ $\frac{3}{10}$ су потпуно подлегли у дугу, а само она последња $\frac{1}{10}$ у стању је да добро живи, — а овамо иду чиновници, свештеници, трговци, племићи, официари, и то све не износи више од 100.000 породица! Луј XIV. сам је своју политику осудио. Умирући он је свога унука световао: да се чува ратова и да штеди своје поданике! Данже, који је 50 година бележио милосрдна дела Луја XIV., 1. септембра 1715. хладно је записао, без икаквих фраза: краљ је јутрос умр'о у 8 $\frac{1}{4}$ часа.

Апсолутизам је сам себе својим рођеним делима сахранио. За грехове свога претка морао је да испашта један добри, али слаботиња краљ — Луј XVI. Кад се он крунисао у Ремсу, нико није био дошао из Париза. Русо као да је осећао буру, говорио је још 1760. год: «они верују у данашње стање, па и не мисле да ће се изменити, да ће велики постати мали а мали велики, сиромаш ће постаги богат, а монарх поданик»!

Феудализам је уништен као политичка моћ, али је још постојао, као социјална система, истина доста ослабљен. Међу тим терети феудализма постојали су. Племство, свештенство и краљеви увећавали су земљу на рачун својих поданика. Број становника умножио се, а земља остала иста, дакле отуда и већа сиромаштина. Свештенство пре револуције бројало је до 130.000. душа, племство 140.000., а tiers-état, како се ту разумевао остали непривелеговани свет, износио је 25.000.000.! Земља је била подељена овако: $\frac{1}{4}$ у рукама свештенства, $\frac{1}{4}$ у рукама племића, $\frac{1}{4}$ припадала је краљевским доменима, а остала $\frac{1}{4}$ трећем сталезу. Дакле 130.000 свештеника имало је једну четвртину земље, 140.000 племића другу четвртину, краљевска породица трећу четвртину, а од 25.000.000 сељака и грађана имало је ону последњу четвртину! Племство и свештенство било је скоро 180 пута богатије но трећи сталез! Каква је дакле могла бити разлика између појединаца — племића и roturier-а! И свих тих 25.000.000 душа имали су да се од оне

четвртине хране и издржавају, да плаћају целокупни државни апарат и све раскошне потребе краљевског апсолутизма! Племство и свештенство беше поштеђено од плаћања порезе — већ је то чинио само трећи сталез. Што се привилеговани сталези већма множили и потребе све већма расле, то су терети на сељаке бивали све тежи. Сељаци живљаху по бедним сламним кућерцима без баца и прозора!

Tiers-état делио се опет на грађанство — буржоазију, која се још из раније почела одвајати од сељака, на roturiers-е т.ј. vilains-е, и на serfs. Roturiers-и имали су право својине и били су лично слободни, ма да грцаху под огромним теретима апсолутизма. Serfs беху прави робови без права на својину и личну слободу. Њих је властелин могао продавати и располагати њиховим животом. Тих serfs — било је до скоро милијун душа. «Il y a donc des peuples chrétiens gémissant dans un triple esclavage sous des moines qui ont fait vœu d'humilité et de pauvreté»! — писаше Волтер 1771. «Сире, писаше Волтер Лују XV.», у вашој војсци има 30.000 робова из Franche-Comté. Кад би неки од њих заслугама својим постали официри ислужили свој рок, добили пензију, и место да се врате браћи и оцевима својим у бедну колибу, продужили живот у вароши, у угоднијем и лепшем стану, то ипак они при смрти својој не би могли распоредити своје покућанство и уштеду, јер све по смрти њиховој припада господарима њиховим!» Робови у Југа беху својина попова, и они немаћаху ни породичних имена! У осталом за «cette canaille», како говораше маркиз de Langeron, доста му је име једног светог Јована, Петра или Павла.

Али и ако roturiers-и беху лично слободни и правни, ипак и они веома бедно живљаху. Они су имали да плаћају и племству и свештенству и краљу. Они су плаћали «pour tout le monde» и «de tout le monde». Свештенство се молило Богу, племство је ратовало(?), а трећи сталез, оних 25,000 000 са $\frac{1}{4}$ земље, дакле непривилеговани сталез, «des gens de naissance ignoble», како се вели у једном едикту Луја XIV., плаћао је све терете¹⁾.

Сељак је имао да плаћа племићу његова господарска права: *les lods et rents ou*

¹⁾ Rambaud, page 11.

droits casuels, то је нека врста права трампе, — продаје земље. Сељак кад је продавао коме земљу, морао је платити господару свом $\frac{1}{4}$, од цене за коју је продао имање. *Le cens*, то је годишња рента, она траје вечито и не може се откупити. Ако се не би уредно плаћале, сопственик би често губио земљу; *la taille seigneuriale* — господарски порез, који по кад што беше два пут већи од закупнине (*le cens*); *кулук* — *la corvée*, који одузимаше сељаку 52 дана годишње, када је морао да ради своме господару; *les peages* — таксе властееске на мостове, путове, тргове; *les banalites* — по овом праву властелин је могао да натера сељаке да се служе у својим пословима алатима племићским, млиновима, пећима њиховим и т. д., и зато је, разуме се, сељак морао да плаћа; *droit de colombier* — да се сељаци брину о његовим голубовима, *droit de garenne* — право на зечарницу; *droit de ravage*, по коме су праву њиве сељакове биле остављене на милост и немилост голубовима и дивљачи властелинској. Попу је плаћао сељак десетину — *la dime*; а владоцима разне посредне порезе — као: порезу на со, саобраћај, трошарине и т. д. Рачуна се да је у крајевима, где је беда била највећа, сељак плаћао од сваке стотине динара — 53 дин. на земљиште, приход и личну порезу; 14 frcs. (дин.) — десетина свештенству; 14. frcs. десетину своме господару; од осталих 19 дин. плаћао је посредне порезе и живео¹⁾! Десетине нису биле праве десетине — него су често износиле као дваестине и триестине. Они, који су наплаћивали трошарине и посредне порезе, глобили су свет. Најнесноснија беше пореза на со. Она не беше у свима провинцијама једнака, те је с тога и цена соли варијала, тако да је у неким коштала цента соли — 8 а у неким и по 62 франака. Сваки Француз који је навршио 7 година, морао је годишње да купи 7 фунти соли. Сељаци су веома бедно стајали у Шампањи и Лотрингији; боље у Елзасу, Бретањи и Фландрији, а у Вандеји одржали су се стари патриархални односи између племића и поданика.

Русо својим живим стилем црта беду ондашњег друштва (у чланку за енциклопедију о политичкој економији): «Зар све

¹⁾ Bloss, стр. 22. и 26.

користи друштва нису само за богате и силне? Зар нису у њиховим рукама сва богата звања, права и слобода неплаћања порезе? Зар се казни какав благородник, ако превари своје повериоце и учини какав скандал? Зар његови ударци, насиља, злочини па и убиства нису дела, која се сакривају под плашт љубави хришћанске? Ако се негде на опасном месту нађе какав благородник, то он одмах добије чуваре и стражу; сломи ли се осовина његових кола, то му све лети у помоћ; ако му је досадна галама пред вратима, то је доста да отвори уста само и све је мирно; и т. д. — — — Како је са свим друга слика сиромаша! Што му више човечанство дугује, то му се мање права признаје; сва су му врата затворена, па и онда кад има права да их отвори; па и дође ли до правде, то га кошта више него ли другога, који милост какву добива. Ако је пак до кулука и рекрута, ту је он први¹⁾! Ancienne régimes није знао за грађане, но само за поданике. О индивидуалној слободи и правима поданика није могло бити ни речи. Lettres de cachet замењивали су правду. С њима се трговало; ко је имао пара могао је купити и затворити кога хоће (сем привилегованих сталежа). У војсци је само племић могао постати официр; у цркви звања од опата па на више заузимали су племићи. На суду је добивао правду племић, а губио сељак. Племић се само помучио док се родио — као што рече Вомарше — а све је остало доносило положај његов²⁾).

Такво је стање францускога друштва пре револуције. Природно је да се такво стање није могло дуго одржати. Прилике су још саме припремиле катастрофу. Први министар Луја XVI. Maupeou позва у министарство Vergennes-a, Malesherbes-a и Turgot-a. Овај — Turgot — уведе слободу трговине са житом, јер дотле не беше слободно увозити жито из једне провинције у другу. 16. фебруара изађоше чувених 6. декрета, којим се укидају кулуци, стара

¹⁾ Hettner, стр. 132.

²⁾ Племство се делило на — бирократско, дворско и земаљско. Ово последње беше најсиромашније. Токвиљ тврди да је француски сељак био беднији у XVIII. в. но у XIII. Читави крајеви беху задивљали и необрађени (види Хетнер, стр. 131). —

ограничења саобраћаја, еснафи и т. д. Али Тирго наиђе на опште неодобравање виших сталежа, када он предложи краљу да се сазове парламенат из целе земље, у коме би заступљени били и грађани. Племићи обрлатише краља и он отпусти Тирго-а — поласкавши му, да су само њих двоје пријатељи народа. Тирго му је прорекао судбину Карла I., краља енглеског. У августу месецу исте године бише опозвани они едикти — кулуци, еснафи повраћени, па и Колберови Réglements, који ограничаваху слободу фабричке производње. Тада позва Clugny-a, а кад и овај не поможе позва Некера. И он је дошао на исту мисао Тирго-а. А када издаде свој чувени рачун о финансијама краљевства, диже се на њега општа вика и он би збачен.

Још пређе се увидела потреба да слабачка леђа сељакова (и трећег сталежа), који је плаћао «за цео свет» и «целом свету», не могу поднети више државне терете и да дефицити све већма расту, па се јавила мисао да је прека потреба порезати и на племство и духовништво. И Вобан, министар Луја XIV., и маркиз д' Аржансон, министар Луја XV., предлагашу порезу на оба привилегована сталежа. Тирго и Некер хтедоше својим предлогом о провинцијским парламентима да ово учине, с тога је племство и духовништво и дизало ону повику на њих. По отпуста Некеровом дошао је Callonne, кандидат камариле и племства. Он говораше да луксуз двора и племства помаже индустрију и трговину. Државни дуг који већ 1714. г. износаше неких 3.500.000.000 frcs, сада само од отпуста Некерова порастао је с 1.200.000.000 frcs. Сва мудрост Callonne-ова беше та што је порезу за читаву годину у напред наплатио, и сва његова теорија о луксузу свела се на то: да се мора порезати на племство и духовништво. Разуме се, да је био отпуштен. Lomenie de Brienne, архиепископ тулуски, био му је наследник, кандидат опет племића и свештеника. И он увиде потребу порезивања на привилеговане сталеже. Наиђу прво на отпор париског парламента, који одрече да има права да то одобри, већ вели états généraux. Он (парлам.) уништи lettres de cachet, и први изрече мисао да се француска монархија управља по законима, а не по ћефу владоца. Тако је племство у те-

сногрудости својој и бранећи слепо интересе своје, поткопало зграду апсолутизма — само да би сачувало своју слободу неплаћања порезе. Луј XVI. пак, увиђајући потребу времена хтеде да пореже на племство и духовништво. И племство и краљ, и феудализам и апсолутизам, ишли су на руку духу времена; — феудализам позивајући се да закони управљају монархијом, и на *états généraux*, а апсолутизам хтећи да пореже привилеговане сталеже. А то је баш и хтео дух времена — место воље апсолутног краља, закон; место привилегија — подједнако сношење терета. Некер би опет позван, а L. de Brienne отпуштен. По предлогу Некерову позвана је скупштина 1789., од које се толико надаху и племство и краљ — али се обоје преварише. Доцнија заједничка судба удружила их је. — Излагање догађаја иде у политичку историју, те с тога се и не упуштамо у детаљности. После је настала реакција, која је родила војничку империју Бонапартину, а ова повратак Бурбона. Па ипак ствар револуције није пропала. Револуције 1830. и 1848. г., које нису ништа друго него довршетак велике борбе, отпочете у француској револуцији, успеле су да већину идеја револуције уведу у живот.

IV. Паралела између француске и енглеске револуције.

Племство. — Свештенство. — Трећи сталеж. — Резултати француске револуције. — Резултати енглеске револуције. — Паралела. — Закључак.

И ако има много сличности у главним цртама обеју револуција, ипак се по битном карактеру свом разликују, као и по улози појединих друштвених елемената у једној и у другој. Узроке и једној и другој изнели смо детаљније у прошлим одељцима, а сада је ред да повучемо паралелу између њих и да покажемо улогу друштвених фактора.

Историски развитак францускога и енглескога друштва био је узрок, те су поједини друштвени фактори играли другачију улогу у једној, а другачију опет у другој револуцији. Докле је у енглеској буржоазија с племством отимала од краљева своју слободу, дотле су опет у француској краљеви, ослањајући се на буржоазију, рушили феудализам; докле се реформација у енглеској

уводила „озго” и успела, дотле се у Француској уводила „оздо” и није успела. Између племства и буржоазије у енглеској не беше она огромна социјална провала, каква у Француској, те отуда ни револуција није могла имати социјални карактер. Племство и буржоазија у енглеској — као што смо пређе поменули — ишли су до револуције заједно у борбу противу краљева. У револуцији су се разишли. Племству се више допадала епископална црква, с њезиним свечаним церомонијама, него аскетски пуританизам, што је са свим и природно одговарало његовом лаком и веселом животу, који не муче бриге материјалне добити. Племству у енглеској учинила се демократија пуританска и сувише екстремна. Да пак племство није мрзело политичке слободе, доказ је прошлост његова и факат, да су виђенији људи из странке виговаца и торијеваца заједнички извршили другу револуцију. Племству у енглеској изгледале су сувише радикалне новине, које су уводили пуританци, и с тога се издвојило од буржоазије. Али та подвојеност није била апсолутна. Било је племића уз Карла II., а и уз демократију. Па и помагање Карла I. не може се узети као тежња, да се очува апсолутизам, јер нико није веровао да ће апсолутизам, бити онако упоран, па и сам Кромвел није у почетку мислио на републику и смрт Карла I. Буржоазија у енглеској није устала да отме слободу од племства, дакле од сталежа једног, него да је брани од напада једног апсолутног краља; није устала да стресе терете феудализма, јер их и не беше онаких као у Француској, нити је пак устала да потисне племство и направи себи места у друштву. Карактер борбе у енглеској није социјалан, него политички. Племство по духу своме је установа конзервативна. Оно радије гледа на прошлост него на садашњост. У прошлости гледа славу и заслуге својих предака. Традиције племства су, дакле, конзервативне, и оно не радо гледа на новине. Јак апсолутизам норманских краљева био је опасан слободи и интересима његовим, с тога је у друштву с буржоазијом отимало политичку слободу, али не само за себе него и за буржоазију. Да није апсолутизам норманских краљева био онако јак и несносан, можда би било опет слободе у енглеској, али само за племство, а не и за буржоа-

зију, те би она морала отимати своју слободу од њега, и револуција би имала тада социјални карактер, а не чисто политички. Племству није годно ни апсолутизам краљевски, који је био штетан слободи и интересима његовим и косио се с прошлошћу његовом; али такође му није годно ни аскетски пуританизам, који неће да зна за разлику сталежа, већ тражи политичку једнакост. Племство је било више резервисано но активно, а није било задовољно ни једним ни другим. Из ових разлога не видимо племство у борби противу апсолутизма, тим пре, јер се апсолутизам у последњим данима својим сетио и племства, а пуританизам претио му да га избрише из друштва.¹⁾ Међу тим пуританизам имао је присталица само у средњем сталежу — буржоазији, а не и у маси друштва, те баш, и да је хтео да потисне племство из друштвене хијерархије, није могао.

Другачије је текао историски развитак у Француској — па су, разуме се, и други резултати. Краљеви с буржоазијом ратовали су противу феудализма и успели су да му одузму политичку власт и надмоћност. Међу тим племство је остало и даље привилеговани сталеж. Оно је изгубило само политичку надмоћност али не и фактичку моћ. Терети феудализма постојали су, и буржоазија морала је сама себи да крчи пут. Аристократији француској беше опаснији супарник буржоазија него апсолутизам. Буржоазија је тражила једнакост у правима, тражила је подједнако сношење државних терета, да се збришу титуле и чиновни, да и она има права на државну службу и остала звања као и племство. Апсолутизам му није дирао у ове имунитете; он није стављао питање о егзистенцији племства, већ је тражио само његову политичку зависност. Извршити оно што је буржоазија тражила, значи уништити племство. Бур-

жоазија, која је трудом и знојем себи прибавила свој положај у друштву, одрицала је право егзистенције племству, као једној конзервативној установи, која се заснива на традицијама прошлости, на генеалогичкој предаци и њихових заслуга. У Енглеској је и племство сносило државне терете, а буржоазија имаћаше права на државну службу као и племство. У Француској не беше ни једно ни друго. Идеали буржоазије — слобода и једнакост пред законом и у правима, нису годили ни апсолутизму, који зна за једну слободу — своје воље, и племству, које опет зна само за своје привилегије. Растење моћи буржоазије постало је опасно и племству и апсолутизму, с тога их видимо удружене. И револуција у Француској имала је, дакле, карактер социјално-политички, т. ј. да обори феудализам и апсолутизам — да потисне из друштвене хијерархије моћан племићки сталеж и ограничи апсолутну моћ владара. Противу феудала, противу којих је трећи сталеж и дотле ратовао, борио се и сада у револуцији, — и она је била продужење оне више латентне борбе, која је вођена кроз цео средњи век. А како је краљевски апсолутизам сада постао онако исто опасан интересима буржоазије, као што је пређе био феудализам, то се је буржоазија и противу њега борила имајући уза се масу народа.

Ноћ 4. августа збрисала је феудализам, и ма да се многи племићи сами такмичише, који ће се искренији показати, после се јако кајаше. Када је револуција узела маха, поче права сеоба племства. Племића је било, као што смо видели, до 140.000, и делише се на бирократско, дворско и земаљско (паланачко) племство. Ово последње беше најсиромашније. И од тога броја већи део иселио се. «Француска на страни» тако се зваше емиграција племића и свештеника. Колика је била емиграција, најбоље показује број добровољаца емиграната, који се борише противу револуције — до 60.000! И ово бежу готово све сами племићи, јер је врло незнатан број из нижих сталежа емигрирао због револуције. Народна Скупштина реши 9. децембра 1792. год. — да ће се сваки емигрант, који се до 1. јануара 1793. год. не врати у отаџбину, сматрати као велеиздајник и као такав *in contumaciam* на смрт осудити, а имање му се конфисковати.

¹⁾ Бека у енглеској револуцији гледа борбу класа (I. Band 2. Abtheil., S. 134.), борбу племства и демократије. Међу тим, сем оне једине појаве — укидања горњег дома — немамо ни једног факта из револуције, који би нас могао у ово уводити. Сам пак Бека, хотећи да докаже своје тврђење, поређао је имена вођа револуције, који су већином из нижих редова. *Тоубе* био је кројач; пуковник *Прајд* (Pride) — кочијаш; *Тофил* зидар; *Кромвел* — пивар; зег му *Доне* био је слуга итд. Али сам он вели, да је парламенат одузео команду *грофу Есеку*, а тако исто збацио *грофа од Манчестра*. Да ли је ово било из подозрености или неподобности — то је тек питање. А за *грофа Бедфорда* вели да је бегло и краљу, али га овај не хтеде примити.

У септембризацији и за доба терора пало је највише племићских глава. Револуција је уништила све што је подсећало на племство, укинула је титуле и племићка звања, и место тога завела једнакост у правима и сношењу државних терета. Тек за време рестаурације Бурбона повраћене су им титуле.

Историски развитак друштва и енглеског и француског услављавао је и улогу племства у једној и у другој револуцији. У Енглеској већи део, а у француској све племство стајало је на страни апсолутизма. Али и ако на први мах изгледа да је улога племства истоветна у обема револуцијама, ипак није. Улога племства у енглеској револуцији није ексклузивна; ми видимо племиће као вође пуританаца, а другу револуцију, када су прогнати Стурти, извршио је савез двеју странака — виговаца и торијеваца, племства и демократије. Нити се у Енглеској племство потпуно отуђило од народа. Међу тим у француској револуцији, ту се племство борило на живот и смрт за своју егзистенцију. Револуција му је потпуно негирала *raison d'être*. Буржоазија га је потисла са свију позиција, и она је сада заузела онај одлични положај у друштву, који је дотле племство имало. Огуда је француска револуција борба класа, сталеза, за опстанак (у правом смислу те речи) — борба социјална; а енглеска револуција била је борба око политичких принципа — борба политичка.

Улога племства дакле није истоветна и у једној и у другој револуцији.

Са свим другу улогу игра религиозни елемент у енглеској, а са свим другу у француској револуцији. Док су енглеску револуцију извршили људи одушевљени религијом, педанти пуритански, код којих је демократија била измешана с религиозним догмама, и код којих је демократија и по-тицала из религиозних принципа, дотле је у Француској са свим обрнуто било. И у једној и у другој земљи устало се противу апсолутизма у религији, само у Енглеској у име хришћанства, у Француској у име философије. И у једној и у другој револуцији апсолутизам је побеђен у религији, само што је у француској револуцији одбачен

сваки ауторитет у религији, а у Енглеској је остао — папирни папа, библија, да замени живог папу. Оштра критика француске философије XVIII. в. одбацила је и хришћанство. Она је прокламовала веру разума, а неки су отишли и даље, до атеизма. Све струје француске философије XVIII. в. огледају се и у француској револуцији — Волтеров деизам разума код жирондена, Русовљев деизам срца — код Робеспјера, атеизам Холбахов — код Анахарзиса Клоца и Хебера.

Француска револуција устала је противу свакога ауторитета у религији и политици. Она је очистила појам божанства од свију легенда, не одричући егзистенцију бога. Али нова вера, вера у једнога бога, која нема ничега заједничког ни с једном позитивном религијом (па ни с хришћанством), није хтела да зна за апсурдне установе и форме католицизма. Он је морао јако да испашта. Цркве су позатваране, звона поскидана, иконе избачене, манастири укинута, добра црквена распродата, мадона и свеци протерани из календара, а уведен нов републикански календар. Каква иронија! «Санкилотиди» заменили су велике хришћанске празнике — Ускрс и Божић! Чланови револуционарних одбора правилише капуте и панталоне од скупоцених мантија и одежда, а кошуље од одежда ђака из црквеног хора. Цркве су постале места за пијанке и оргије. Црква св. Евстахија би претворена у крчму; реликвије св. Геновеве спаљене; свеце од дрвета, требнике, молитвенике и старе и нове завете спаљивали су на пијаци Grève, и пламен од ватре лизаше чак до другог спрата¹⁾. Јакобинци изабраше за председника клуба атеисту Анахарзиса Клоца, «личног непријатеља Јеховиног», како се сам он звао. Противу овога избора протествовао је Робеспјер. Фракција атеиста не беше моћна, јер је деизам владао духовима: и то Русовљев — јакобинцима, Волтеров — жиронденима. Атеисте приредише светковину разума а Робеспјер светковину врховног бића. Хришћанство у револуцији заменио је деизам.

Чим се одрекао *raison d'être* хришћанству и католицизму, онда разуме се, и свештенству. Није се тражило више посредника између бога и људи — попови

¹⁾ Brandes, стр. 34.

су постали излишни. У почетку револуције, у првој уставотворној скупштини, нико и не помишљаше на одбацавање религије, нико се и не усуђиваше да војује за религиозну толеранцију. Опат Фоше, који је благословио униформу националне гарде после пада Бастиље и триколорну заставу као народну, смејаше се толеранцији и увераваше, да би се онда морал довео до пропасти. Али је скупштина морала даље поћи. Иста скупштина 12. јула 1790. г. донела је la constitution civile du clergé. Она је svela број владика од 135 на 83, колико и департмана; владике бирају исти бирачи који и посланике; владике добивају своје канонично потврђење од свога архиепископа, а не од папе. Луј XVI., кушајући не би ли се помоћу свештенства могао отрести револуције, не хтеде ово да потпише. Скупштина тражаше да се свештенство закуне на устав. Сада се свештенство подели на двоје — једни положише заклетву, други не — les prêtres assermentés или constitutionnels и les prêtres réfractaires. Они који не хтедоше да положе заклетву описиваху устав као дело ђавола, проповедаху да је грех примати св. тајне од уставних свештеника, да су деца коју такви свештеници крсте бастарди, и да проклетство бољје пада на њих. На другим местима хтели су силом да изнуде заклетву, па ма и бајонетима. Чете сујеверних сељака, наоружаних пушкама и копљима а предвођене поповима, јураху и по селима и убијаху. Секуларизација црквених добара још више је раздражила свештенство противу револуције. Вишим духовницима, црквама и манастирима одузеше имања и распродаше их сељацима. Тада је више свештенство готово све емигрирало, није пак фанатично распаљиваше сујеверну масу, а мали, врло мали део пристаде уз револуцију. Тако је сада нестало сталеча, не беше више ни племића ни свештенства, но остаде само — трећи сталеч. Кад је овако свештенство постало смртни непријатељ револуције, онда се и у скупштини водила друга реч, много одсуднија. У апсани Кармелита 172 попа присташе пре да их од једном све стрељају но да положе заклетву. На послетку 19. августа 1792. изађе декрет о депортацији незаклетих свештеника. Свакога дана апсише такве попове, и за овим наста септембризација.

Али део свештенства успе те распали страшан грађански рат. Рат је вођен крваво, с огорчењем, и с једне и друге стране. Свештенство тиме се потпуно оцепило од револуције. Мржња је постала још јача. Тиме је с католицизмом и хришћанством било свршено. Конвенат позва све народе на земљи да признаду поштовање бога и да одбаце како екстраваганце философске, тако и злочине фанатизма.

Реформација се љуто осветила за неуспехе своје. Питање је, да ли би револуција у опште устајала противу хришћанства, да је нешто реформација у своје време успела. Католицизам победио је реформацију, али није и скептички дух новог доба. У осталим земљама победом реформације биле су задовољене потребе духа бар за неко време, и ако и протестантизам није најзгоднији облик религије за прогрес у опште. Победом протестантизма престала је борба у религији. У Француској се католицизам са свима његовим злоупотребама задржао до револуције. Скептички дух и индивидуална мисао продужили су и даље борбу противу ауторитета у религији. Дух човечанства у XVIII. в. не би се могао задовољити оним, чим је у XVI. в. био задовољан — протестантизам XVI. в. није могао да одговори захтевима напредног духа XVIII. в. Природно је, да је напреднији дух XVIII. века тражио нешто више, но што му је могла дати реформација XVIII. в. Нико сада није ни помишљао на реформу цркве, него на потпуну негацију њезинога опстанка. Дух XVI. в. још је био задахнут религиозношћу, а дух XVIII. философијом. Католицизам се упорно бранио. Сваки удар противу злоупотреба цркве он је одбијао као удар противу хришћанства и религије. Онда није чудо, што се философија окомила и на религију (разуме се: позитивну) и на хришћанство, иза којих се заклањаху попови. Негирајући егзистенцију религије и хришћанства природно је да је тиме одречен и *raison d'être* и свештенству. На што ће оно, кад нема религије? Кома ће оно да посредује између неба и земље, када смо одбацили сваки култус? И свештенство се борило на живот и смрт за опстанак свој као ред људи, коме се то одриче. Свештенство је дакле или морало бити противник револуције, или прекинути с прошлошћу па запливати струјом

времена и примити слободоумне идеје. Ово се није догодило, но оно прво, т. ј. постало је противник револуције.

У Енглеској је другачије било. Ту су сами владоци уводили реформацију, и она је успела. Али апсолутни владоци из династије Тудора и Стурта хтели су, да реформација послужи њиховим саможивим намерама. У место папског ауторитета унели су свој. Они су хтели апсолутизам и у религији и у политици. Али противу и једнога и другог апсолутизма устали су пуританци. Секта пуританаца играла је у енглеској револуцији сличну улогу, као јакобинци у Француској. Али каква разлика између њих! Гизо, који се одушевљава овим легитимним револуцијама, т. ј. таквим, које потичу у циљу одбране, а не као преврат свега што постоји, хвали такт и умереност енглеских револуционара. Они нису морали да лутају од крајности до крајности, као француски револуционари, нити су се могли изгубити по пространоме океану жеља и мисли људских. Ово вреди и за политику и за религију. У политици су имали чврсто земљиште, с кога су полазили, тражећи слободе. То земљиште беше њихова Magna Charta, њихове уставне слободе. У религији им беше Јеванђеље М. Charta, вели Гизо. Оно им је било компас, по коме су се управљали. Французи немају ни једно ни друго. Они су на једанпут постали све — слободни. Тај нагли и необични прелаз из једне крајности у другу, из ропства у слободу, био је узрок и оним екстремним појавама. Они немају под собом чврсто земљиште; немају компаса идеја својим. Пуританци устају у име Хришћанства и Јеванђеља, јакобинци у име деизма; пуританци хоће да упросте обреде и сведу цркву на демократску основу; јакобинци одбацују све спољашње форме религије и траже само унутарње уверење о бићу једнога бога. Никада се није више псалма испевало, нити се икада Библија више штовала но за време пуританске републике. Пуританци, одушевљени идејом хришћанства, борили су се за политичке слободе енглескога народа, а јакобинци, одушевљени философијом, борили су се за социјални преображај францускога друштва. Англиканско свештенство није ни могло да створи Вандеју, нити је пак републикански покрет

пуританаца могао да отуђи од себе људе религиозне.

Ни пуританизам у Енглеској ни деизам у Француској не успеше да постану државна религија. Узрок је неуспеху пуританизма његов демократски републикански елемент, а неуспеху деизма његов философски елемент. Енглески народ, као што смо поменили већ, историским развитком својим није био упућен на републику, није је пристао уз њу. Он је тражио уставну монархију, и она је победила а заједно с њом и англиканизам. С републиком пао је и пуританизам. У Француској је цело друштво трпело притисак и деморализацију свештенства и с негодовањем гледало на толике имунитете његове, а нарочито на право неплаћања порезе. Кад је устала философија противу свештенства, пошла је маса за људима, који су јавно викали на свештеничке злоупотребе. Она је инстинктивно осећала потребу онога, што је философија тражила. И када су збрисане привилегије свештеничке, уклоњене злоупотребе, а унижен свештенички ред, нестало је и предмета мржње. Апсурдно би и било, кад бисмо поверовали, да је маса могла да разуме деизам јакобинаца или деизам жирондена, да је ум масе могао једним salto mortale да постане тако развијен, да решава философске проблеме. И велики умови, као што су Њутн и Дарвин нису могли да се отресе религије, а то ли маса¹⁾. Маса је устала противу злоупотреба посредника између ње и неба, противу свештеника а не и противу идеја хришћанства. Она је могла омрзнути свештенство и тиме и на цркву и све спољне форме религиозне, којима је успављивана свест масе, али је у души била побожна²⁾. Она

¹⁾ И најчувенији романијер данашњег века — Д. Толстој — завршио је скептицизам свој — слепом вером.

²⁾ Пребацује се, и то с правом, да наш народ не иде у цркву на службу божју, и у оште да га се мало тиче православље. „Црква, веде сељаки у нашем крају — Црнјој Реци, саграђена је за попове, а не за нас, па нека они и иду у цркву.“ Али се неосновано пребацује нашем народу да је *нерелигиозан*; мањ ако би се тиме хтело да каже, да и сваки онај, који ревностно не врши обреде православља, нема религије. Ово је и сувише поповски. Било би право чудо, и једини изузетак у целом културном свету, да је читав један народ атеиста или баш и деиста! Муњу, гром, олују, наш народ узимље као гњев божји. Има ваздан четвртака и петака, када неће он ни за живу главу да ради, а да не помињемо Св. Врачеве, Св. Вериге, Св. Вартоломија и т. д. Наш народ је више но религиозан, он је — сујеверан, и то врло много! Кад се мачка жива закона — нече суша; кад се мртав пренесе из једног краја у други — бије град тим путем, и т. д., и т. д. Што пак мало мари за обреде право-

је могла пристати на гоњење свештенства, па и католицизма, али је сујеверица о паклу и рају била довољно јака да је задржи у крилу хришћанства.

Пуританизам није успео са свога политичког карактера, а деизам са свога филозофског карактера. Али и ако нису успели, то је ипак резултат њихове борбе данас несумњив, то је — религиозна толеранција.

Три принципа, вели Л. Блан, владају у свету и историји: ауторитет, индивидуализам и браство (солидаритет). Принцип ауторитета оснива живот нације на слепој вери и сујеврном поштовању традиције, на неједнакости. Принцип индивидуализма гледа на човека као да је ван друштва и независан од њега, чини га јединим судијом себе самога и свега онога што га окружује, преувеличава осећање његових права и, не указујући му на дужности, оставља га његовој рођеној снази. Принцип браства рачуна да су сви чланови велике породице (човечанства) солидарни, хоће да организује друштво по обрасцу тела човечјег, да се друштвена власт заснива на уверењу и добровољној сагласности срдаца. Као ватрен поборник принципа браства он га, разуме се, највише и уздиже. Али ипак признаје неопходност у историји и она два прва принципа — ауторитета и индивидуализма. Човечанству су у своје време требали и Лутер и папа; али принцип ауторитета свршио је своју улогу, а индивидуализам своје дело; будућност не припада ни Лутеру ни папи. Католицизам је увео принцип ауторитета и владао је све до Лутера; индивидуализам је увео Лутер и он господари нашим временом, он је душа ствари. Браство су прокламовали монатањари, и тај је принцип још у сфери идеала¹⁾.

Нема ни мало претеривања у овоме, кад се само баци поглед на историју јевропскога друштва од хришћанства па до

славља, то ће бити канда с тога: што за време петстогодишњег робовања, није ни могао имати цркве, нити је смео слободно ићи на богомоље, те се слабо и могао навикнути на вршење својих религиозних обреда. Цркве су и сада врло ретке појаве по селима. Други ће узрок као бити: што су свештеници били онако исто образовани као и он, или бар мало „ученији“ — умели да читају, па и да пишу. И данас има у новоослобођеним крајевима доста свештеника, који не знају читати, већ су молитве научили „на памет.“

¹⁾ Луј Блан, 42.

данас. Та три принципа заиста постоје у умној и политичкој сфери живота, за њих је вазда много жртава падало и у старом, и у средњем, и у новом веку. Али се у историји јевропскога друштва, од хришћанства па на овамо, види и поступност у развићу ових трију принципа. Прво је господарио принцип ауторитета, за тим принцип индивидуализма, а да ли ће и принцип солидаритета славити своју победу, то је питање будућности, али је факат, да је он идеал многих. Који од ових принципа влада друштвом, он и одређује конституцију друштва. Док је господарио принцип ауторитета, деоба друштва на сталеже заснивала се на томе принципу. Племство (и свештенство) средњег века заснивало је свој привилеговани положај на поштовању традиције. Оно само није стицало тај свој привилеговани положај, но га је наслеђивало од својих предака. Нови принцип, принцип индивидуализма, био је противник сваке традиције; он је тражио индивидуалну слободу. Личност по њему стиче свој положај у друштву, не по традицији, не по генеалогии свјих предака, но својим индивидуалним подобностима. Индивидуализам, срушивши традицију, дакле принцип ауторитета, срушио је тиме и стару конституцију друштва, и учинио је други распоред друштвених фактора.

Реформација је победа индивидуализма у религији, а француска револуција победа у материјалним и политичким односима друштва. У религији и философији господарио је ауторитет, у индустрији — привилегија еснафа, опет ауторитет, у политици апсолутизам, — дакле ауторитет. Реформација и револуција све су ово уништиле. Индивидуализам је устао противу ауторитета у философији — у школи Волтеровој, у политици — у школи Монтескијевој, у индустрији и трговини у школи Тирго-а.¹⁾ Све ове школе победиле су. Русовљево браство и република нађоше ватрених присталица код јакобинаца, којима беше глава Робеспјер. Изгледало је, као да ће они победити. Али само четири месеца трајала је терорска влада Робеспјерова — обожаваоца Русовљевог. 9-ти термидор био је победа присталица Монтескијевих, Волтерових, Тирговљевих — победа индивидуализма. Термидорски конвенат опет поврати у конвенат

¹⁾ Луј Блан, стр. 43.

чланове жирондене: Lanjuinais-a, Louvet-a, Larivière-a, Isnard-a, Lereveillère-a, Le-raux-a и друге. Они посташе опет вође. Робеспјеров максимум цене конвенат опет укиде и допусти слободну конкуренцију. Тако исто конвенат укиде декрет о врховном бићу и прогласи потпуну религиозну слободу. Држава званично није помагала ни један култус. Ко је хтео да врши какве религиозне обреде, могао је то унутра, у својој кући. Конвенат је приређивао светковине декада, али нико не мораше, већ, ако хтеде, могаше присуствовати. Па није ли ово Волтер и тражио? Зар се главна заслуга његова не своди на његову борбу противу религиозне интолеранције, а за деизам и потпуну религиозну слободу? Оно за што се Волтер својом јетком сатиром борио, то су остварили жирондени и термидорци. Он се борио за потпуну религиозну слободу — и то су створили термидорци. У Волтеровој држави нема државне званичне вере, у Русовљевој има. Волтер тражи, да сваки верује како хоће; Русо допушта грађанину своје државе, да у души верује шта хоће, али он мора да поштује државну религију. Он протерује таквог грађанина, који не поштује државну религију, не као безбожника, но као рђавог грађанина.¹⁾ Није ли потпуна религиозна слобода то исто што и принцип индивидуализма, — веруј шта хоћеш и како хоћеш, државна вера не тиче те се. Религиозна слобода Волтерова победила је у револуцији државну веру Русовљеву.

У сфери рада и индустрије такође је био победилац индивидуални принцип. Физиократско *laissez faire, laissez passer*, победило је потпуно уставом од 1791. и 1795. г. Дигнуте су све сметње личноме раду — еснафи, унутарњи ђумруци, и прокламована је потпуна слобода рада, потпуна конкуренција индивидуалних подобности. Индивидуализам то и тражи; он не допушта држави да се меша у послове својих поданика, већ тражи од ње да она гарантује личности њезину индивидуалну слободу и имовну сигурност, а остало нека пусти да иде како иде!

Мање је конзеквентан индивидуализам био у политици, и ако је и ту био победилац. И устав 1791., и устав од 1795. г. грађен је по принципима Монтескијевим.

¹⁾ Хетнер, стр. 479.

Устав од 1791. је слободоумнији. И једним и другим гарантује се свакој индивидуи њено индивидуално право, лична и имовна сигурност, слобода кретања и рада у друштву ит.д. Али као сталеж (а оба су устава дело трећега сталежа), који је извојевао своју фактичку моћ својим материјалним имућством, које је опет тековина његовога труда и зноја, а не привилегија по рођењу, он је задржао и право цензуса — у првом уставу мален, а у другом (1795.) много већи.

Индивидуализам је дакле победио у свима областима живота. Заједно са својом победом уздигао се до праве своје моћи и стекао је сва политичка права — трећи сталеж. Ми у овоме видимо логику историје. Који је ред људи био највећи противник племства, па било то активно или пасивно, који је други сталеж и могао бити природни наследник социјалне моћи племства, до ли грађанство? Грађанство је било то и пре револуције, само му је племство спорило, као сваки сталеж, коме други одриче опстанак. Онај сталеж који највише зна и највише има, тај је и најмоћнији. Рад, трговина и индустрија били су у рукама трећега сталежа. Из његове средине ницаху учени људи, који се бораху за интересе свога сталежа.

Кад се Сије питао: *Qu'est ce que le tiers-état? Tout. Qu'a-t-il été jusqu'à présent dans l'ordre politique? Rien. Que demandait-il? A être quelque chose*, истина трећи је сталеж био *tout*, али и пре тога — пре револуције — није био *rien*, већ баш на против *quelque chose*. Француска револуција је признала и политичку моћ, поред фактичке, трећем сталежу — буржоазији. Сада је заиста трећи сталеж постао *tout*. Појаву и владу јакобинаца можемо сматрати као покушај четвртога сталежа, да се испне на површину друштвену, али је покушај био узалудан, јер је по логици историје природни наследник феудализму била буржоазија, а не четврти сталеж, а апсолутизму — уставна монархија, а не република, и принципу аукторитета — индивидуализам, а не солидаритет. Духовна култура подиже се на материјалној, а та материјална култура била је у рукама трећега сталежа. Културнији побеђује некултурнијег. У рукама трећега сталежа бежаху капитал и знање — било је дакле све. И он је тражио да и политички

постане све, па је и постао. С тога што је трећи сталеж имао од револуције највише да добије, он се највише и ангажовао. Када је стекао све, он не беше више пријатељ даљих новина. Он је постао и реакционаран. А већи део сељака, који се куповином црквених имања обогатише или окућише, постаде равнодушан према револуцији, па чак и конзервативан. Њима је био потребан мир, а не даље рушење револуције. Они се сада бојаху, да у револуцији не изгубе и оно што су стекли њоме. Плебисцитом примио је народ француски устав од 1795. г., а плебисцитом уведена је и монархија. Три и по милиуна грађана гласало је за Наполеона Бонапарту. Ма како се мислило о притиску озго, ипак се не може узети као извештачено и изнуђено. Буржо-а и поседник надаше се да ће империја донети мир и учинити крај унутрашњим трзавицама. У колико је то њихово надање било оправдано, време је то доцније показало.

Доста сличну улогу играо је трећи сталеж у револуцији. Само што овде не улажаше у борбу трећи сталеж, да осваја, јер је и он пређе признат као политичка чињеница, већ да брани своја политичка права. Племство је и пређе у Енглеској било ограничено уставом и краљем, и не беше, дакле, самовласно као у Француској, већ је сносило државне терете као и трећи сталеж. С тога грађанство није одрицало опстанак племству, него је мирном еволуцијом а не револуцијом потискивало га с његових позиција. А главни покретачи револуције и радници и једној и другој беше грађанство. Пуританци имаху највише присталица у буржоазији, па тако и све странке у револуцији француској, изузимајући једино јакобинце.

Шта је створила француска револуција на рушевинама старог друштва?

У почетку ове теме, у првом одељку, ми смо изнели стање јевропског друштва у средњем веку. То смо стање карактерисали као умно и материјално ропство. Дух новог века хтео је да потпуно рашчисти с тим, али је човечанство успело тек у француској револуцији. — Сетимо се стања јевропског друштва пре револуције. У средњем веку у религији господарио је ауторитет. Противу њега устала је реформација и успела је, али као сваки победилац, она је хтела

да сачува оно стање, које је она створила; и место папе дошла је Библија. Индивидуална слобода мисли, призната од реформације у принципу, имала је сада да трпи од ауторитета Библије. И реформација се не одликоваше религиозном толеранцијом. Интереси религиозни беху још довољно јаки, те су још могли да владају умовима. Религиозна слобода још не беше стечена. У материјалном свету, и ако је феудализам почео да опада, и ако све већма нестајаше средњовековног ропства, ипак феудали беху још веома моћан друштвени фактор, слободан од државних терета. Бирографија, која се у тај мах увођаше, била је већином из племства. Најважнија места у друштву узимаху племићи. Трећем сталежу још не беше формално и правно признат његов фактички значај. Племство и свештенство и сада беху привилеговани сталежи. Маса народа, и ако не беше роб, беше потпуно бесправна, сношаше све несносне терете феудализма, и плаћаше грдне дажбине. У индустрији и занатима видимо опет онај кастички дух средњег века — привилегију и монополе. Еснафи су кочили сваку слободу покрета, кроз прави пургаторијум морао је да прође, па да постане мајстор.

Све је ово изменила француска револуција. Она је друштву дала други тип, елементе друштвене другачије распоредила.

I. У политичким односима:

1.) *народни суверенитет*. Ми смо имали прилике да напоменемо, како суверенитет масе вазда постоји, и у тиранији, и у слободи, и у демократији, и у аристократији. Изгледало би да овим противречимо себи. Не. Суверенитет народа сада је само јавно признат, дато му је и формално право. Народ је сада и хтео и могао, да свој суверенитет употреби у своју корист и онако, како он за паметно нађе. Историски развитак донео је собом, те је се свест код масе јаче развила, те је свеснија свога суверенитета постала. И то јој је признато у Déclarations de droits de l'homme et du citoyen — у чл. III. «Le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la nation. Nul corps, nul individu, ne peut exercer d'autorité qui n'en émane expressément»; и у чл. La loi est l'expression de la volonté générale. Tous les citoyens ont droit de concourir personnellement ou par leurs représentants à sa

formation." И последице овако формално и правно признатог суверенитета биле су ове: краљ је сада владао и «par la volonté nationale», а не само по «милости божјој» као дотле. Од сада владалац сáм није могао ударати нове намете, порезе, и друге дажбине, да објављује рат и закључује мир, да склапа трговинске и друге уговоре, није могао више бити неограничени господар личности и имања својих поданика. Није могао бити неограничени господар државних новаца и трошити их по своме жефу и на своје приватне потребе, већ му је за то одређена *liste civile* (прва цивилиста — износила је 25.000.000 frs.). Једном речи, место самовоље и жефа једнога човека стављена је воља закона, воља народа. *Конституционализам* је био дакле природна последица признатог народног суверенитета.

Револуција је била изабрала републику као политички облик друштвени. Али логика историје није допустила тако нагао и брз прелаз из крајности у крајност, из апсолутне монархије у демократску републику. Апсолутизам је срушен, али и република није победила, већ уставна монархија, а то је и средина између апсолутне монархије и демократске републике. Уставна монархија (на континенту, и то после упорне борбе у револуцији од 1830. и 1848. г.), тековина је француске револуције. Колику и какву је радикалну промену француска револуција у јевропском друштву учинила, најбоље нам казује овај факат: пре револуције беше само једна држава (изузимајући Швајцарску), уставна у Јевропи, и то не на континенту, већ на острвима Велике Британије, а све остале бејаху неуставне — апсолутне, а сада су све уставне (узимајући овде и Турску, која је истина само по имену), осем једне апсолутне — Русије. Онако као што је на један век пре револуције француске било апсурдно озбиљно помишљати на могућност уставне монархије, онако је и сада, на један век после револуције, апсурдно помишљати на могућност апсолутизма.

2.) *Лична и имовна безбедност* — дакле индивидуална слобода. То је оно што у сваки модерни устав улази као најпотребније право грађанина једне земље. Разуме се да оно има везе с оним првим — сувренитетом народа, јер су једно без другога апсурдни. Индивидуална слобода гарантована је у свима

уставима франц. револуције, и у VII. члану декларације човечанских и грађанских права: «Nul homme ne peut être accusé, arrêté ou détenu que dans les cas déterminés par la loi et selon les formes qu'elle a prescrites. Ceux qui sollicitent, expédient, exécutent ou font exécuter les ordres arbitraires, doivent être punis.» И имовна безбедност у чл. XVII. деклар. чов. пр.

3.) *Правна једнакост*. «Les hommes naissent et demeurent libre et égaux en droits. Les distinctions sociales ne peuvent être fondées que sur l'utilité commune», — гласи I. члан декларације чов. пр. 4. августа 1789. учињен је крај феудализму, а декретом од 19. јуна 1790. крај наследном племству. Збрисане су сада све титуле, и не беше више племића, грофова и т. д., ни несносних терета феудализма, ни десетина, ни других неправичних дажбина, које смо помињали. Сада су сви били једнаки и у правима, и у сношењу државних терета — сада су сви само грађани.

II. У религији.

Француска револуција учинила је крај религиозној интолеранцији и фанатизму. И данас у свима модерним уставима гарантује се слобода вероисповести. Религија није данас оно што раздваја људе. «Nul ne doit être inquieté pour ses opinions, même religieuses, pourvu que leur manifestation ne trouble pas l'ordre établi par la loi», — гласи X. чл. деклар. чов. пр. Устав од 1791. допустио је слободу мишљења и слободу штампе. Сваки има права да збори како зна, да мисли како може, да пише како уме, и да своје идеје даје јавности путем штампе. Нема цензуре, нема превентивних мера! То је укинуо устав од 1791. г., а то и данас модерни уставы гарантују. Гоњеним протестантима враћена су декретом од 24. децембра 1789. одузета им политичка права, а 10. јула 1790. г. наследницима одбеглих протестаната повраћена су конфискована имања. Па и сиромаси Јевреји изједначише се у политичким и религиозним правима осталих грађана, и од сада не беху више „Јевреји“ (у смислу средњег века), већ посташе грађани. Свештенство је престало бити сада сталез друштвени, него је увршћено у бирократију, с уредном платом — издржањем из државне касе, имања прквена распродата су, и укинута сви десетици

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

и дажбине поповима. Тако је француска револуција извојевала човечанству религиозну толеранцију и потпуну слободу мишљења и говора.

III. *У економним односима.* Видели смо да се цела земља пре револуције делила на три дела, и да је само једна трећина припадала оној огромној већини — народу, а две трећине оном маленом броју племића и свештеника. Па ипак је зато његова земља издржавала државу, плаћајући порез и остале намете, а оне две трећине, племићка и свештеничка, беху потпуно слободне од општих терета. У француској револуцији црквена земља распродата је — сељацима и другима; а кад оно племство покушаваше да туђинском помоћу угуши револуцију, би им имање конфисковано и распродато. Тако готово сва земља пређе у руке сељака — поседника. Па и ако се револуција свршила рестаурацијом Бурбона, ипак ни племство ни свештенство не покушаваше озбиљно да поврати своје земље — већ племству за владе Карла X. би вотирана сума од 1000 милиуна динара као накнада! Преласком земље у својину сељака престали су десетици и друге неправичне дажбине феудалне. Револуција је еманциповала рад. Трговина је добила слободан полет; укинута царине између појединих области; 15. фебруара 1791. укинута еснафи; 7. јануара 1791. гарантовано индустријско право својине и проналаска; уведен десетни систем мера; пореза се сада плаћала по имућности, и уведена је директна пореза и т. д.

Колику је и какву услугу човечанству учинила француска револуција, еманципацијом рада и земље, најбољи је доказ савремени развитак земљорадње и индустрије. Под старим системом друштва рад није поштован, но презиран, нарочито земљорадња. Културни историк Леки вели, да историја рада, по значају своје, одмах долази после историје мисли. Индустрија не само што утиче на народно благостање и ствара га, но и на мишљење и идеје и мења их. Где постоји ропство, ту се презири рад, а поштује леност. А где ропство постоји, ту су ниски морални појмови — најбољи нам је доказ за ово суровост осећања код Римљана и неосетљивост њихових живаца према болу својих ближњих.

Што је слободнији онај који ради, то

је и производ тога рада обилатији и обрнуто. Слободан зна да ради за себе, и, разуме се, онда је и тај рад продуктивнији, него кад ради без своје воље а за другог. Користећи пак себи, користи и другима. Земљорадња је далеко бедније стајала за време Римљана, него у средњем веку. У старом веку роб је био покретна ствар без свога Ја, без права на мишљење и осећање. У средњем веку било је поред робова, привезаних за земљу (чији положај ипак беше бољи но у робова римских), и полуслободних сељака, и то доста. А земљорадња у данашњем веку, поред напретка знања људског, још је на вишем ступњу.

Погледамо ли ма на који демократски модерни устав, видећемо, да је већина принципа њихових, ствар француске револуције. Декларације човеч. права ушле су скоро у сваки демократски устав.

Идеје француске револуције, пренесене су и у остале земље, али не мирним путем. Противу револуције усташе мал' не све крунисане главе јевропске. На једној страни стајала је легитимна Јевропа, а на другој револуционарна Француска. Идеја је победила силу. Али то исто одушевљење умео је вешто да експлоатише и генијални Бонапарга. Докле га једни славе као генија, дотле други гледају у њему само крвавога касапина, који је извео на кланицу 2 — 3 милијуна људских живота! Истина није у крајности. Нема сумње, да је Наполеон био геније; али исто тако нема сумње, да је био један од највећих касапа човечанства. Али поред грдних несрећа, које је нанео човечанству толиким крвавим ратовима, неће бити само штете од његова рада. Генији и кад руше стварају. Није ваљда само освајачка политика Наполеонова и мисао његова о универзалној монархији онако тесно везала све крунисане главе противу једнога самозванца, противу једнога плебејца.

Сама појава Наполеонова имала је у себи нечега бунтовничкога. Бонапарга, тај мали Корзиканац, био је плебејац. Дојучерашњи артиљериски потпоручик, постао је сада најмоћнији император, који се носио мишљу да обнови универзалну монархију Карла Великог. Они — крунисани владоци јевропски, од којих сваки у својој генеалогии броји бар по једно туце славних пре-

дака, устали су да оборе сина једнога адвоката — малог Корзиканца. Апсолутизам је опио владоце. Они вероваху да су Богом измишљени, да буду оцеви и неограничени господари својих поданика. *Jure divino* а не по вољи својих поданика дошли су на престо. И с неком дубоком религиозношћу веровала је маса у божанско право апсолутизма. *Наполеон је био тај, који је маси открио лаж божанског порекла апсолутизма.* Ми смо већ поменули да на масу утичу факта, а не теорије. Крсташки ратови, деморализација свештенства и т. д., убили су ауторитет свештенства код масе. Наполеон је и фактом показао, да и плебејци могу бити монарси. Он је код масе поколебао и срушио уверење о божанском праву апсолутизма. Бонапарта је постављао краљеве као практиканте, и премештао их по потреби службе, из једне краљевине у другу. Баварска и Виртемберг његовом милошћу (1804. на пожуном миру) посташе краљевине. Свога пасторка Евжен-а Боарне-а постави за вице-краља Италије; брата свог, Јосифа, за краља напуљског; другог брата, Луја, за краља Холандије; шурака свог Мира (Murat) за херцега од Берга; маршала Вертије за кнеза Невшатела и т. д. Створио је ново херцештво — варшавско, и нову краљевину — Вестфалију, где је краљевао брат му Жером. Све је ово и Русија признала на тилзитском миру. Брата Јосифа премести из Напуља за краља Шпаније, а Мира постави за краља у Напуљу. Ма да је и Наполеон хтео родбинским везама да подигне углед својој породици, ипак је његова појава била необична — бунтовничка. Сада се гледало на владоце као на обичне смртне људе.

Докле год су допирали Французи, дотле су допирале и идеје француске револуције. У Вестфалији, Холандији, Рајнском Савезу укидали су феудализам, брисали терете феудалне, маси и трећем сталежу давали политичка права, ублажавали цензуру, стварали систем порезе по имању, реформисали судство и наставу и заводили неку врсту парламентарности. Чувени немачки патриота *Freiherr von Stein* увидео је, да се не може иза духа времена, и да Пруска, ако хоће да сузбије непријатеља своје самосталности — Бонапарту, треба да реформише друштво и државу, да задовољи потребе масе. Французи су дакле, ратујући, проносили идеје

француске револуције по Јевропи, те су тако оне постале својина свију културних народа. Оне идеје, противу којих усташе у првој коалицији јевропски владари, сада су заразиле и њихове поданике. Савез јевропских владара истина је победио Наполеона, св. алијансија и реакција ликоваше — али за кратко време. Сам апсолутни Александар I. негодоваше Бурбонима због њихових апсолутистичких тежња. И Бурбони се морадоше приклонити духу времена, и завести неки устав. Никоме од француских владалаца не падаше на ум, да сада покуша неуставним путем да влада. Јулијска револуција — 1830., и фебруарска од 1848., захватише целу Јевропу, и народи се борише за уставност. Они су у томе успели — данас видимо уставне монархије.

Али француска револуција, поред тога што је извојевала већину слобода политичког, религиозног и економног живота модернога јевропског друштва, има и другу заслугу — она је израдила сувремену идеју која креће и одушевљава читаве народе. Сваки век има и своју идеју, која господари њиме. Она ниче из потреба и развитка друштвеног, и постаје путовођа, компас, за којим се управља човечанство. Као што је идеја средњег века била вера, тако је и идеја нашега доба — националност. Као што је некада религиозно осећање кретало људе на далеке путове и у љути бој, тако данас начело национално креће савремени свет. У име народности, у име потлаченог народа, данас се пружа рукавица.

Ни феудална ни апсолутна монархија не знађаху за интересе народа, но лично за своје. И народ и земља сматрани су као приватна својина владоца, и њоме су могли да располажу по вољи. Отуда се земље и народи немилосрдно парчаше и делише и уступаше победиоцима. Династички интереси били су покретачи у радњама. Трамиле су се земље и народи, продавале, куповале, «без обзира на интересе земље и на индивидуалност нације.»¹⁾ Кроз цео XVII. и XVIII. в. не може бити ни говора о националној самосталности и индивидуалности — *једном речју не беше националног начела, појма о националнети, све до француске револуције.* Ратови вођени између држава беху освајачке природе — да којој династији приграбе што више зе-

¹⁾ Г. Гершић, 87.

маља. И противу те освајачке политике јавила се мисао о политичкој равнотежи, али је то био слаб лек.

Готово сви озбиљни испитиваоци слажу се у том, да је принцип националитета производ француске револуције; само што га неки доводе непосредно из самога покрета, а други опет узимају, да је она била узрок — извор развићу његовом.

Нема сумње, да је сам принцип националности — демократскога карактера. Када се и могао развити принцип националности, до онда, када су индивидуе оне велике заједнице што се зове народ постале свесне своје заједнице и општих интереса, када су стекле право да се оне брину о тој заједници, и управљају судбом њезином, а не неко други. Теориски постанак принципа националности треба тражити у признању народнога суверенитета. Она маса, која се у XIX. в. бори за национално начело, у XVIII. в. била је предмет ђефова својих суверена. Шта је могло бити друго узрок овој промени, до сам принцип суверенитета. У француској револуцији признат је суверенитет народа, призната му је свест, право његовога Ја. А када се да маси право самоопредељења и призна јој се свест, онда она не може бити предмет ђефова. Признањем суверенитета масе, дакле признањем њезиних индивидуалних права, њезине индивидуалности — признат је и сам принцип националности. Отуда су и сви покрети XIX. в. демократски, дакле тежња демократији, карактерна црта XIX. в. Борити се за национално начело, значи признати једноме народу његова индивидуална права, његову индивидуалност, значи признати му право суверенитета, — а признати то, значи у народу, маси, тражити извор свију власти — значи демократију! Демократске тежње XIX. в. нису дакле апсурдне, или нешто измишљено, накалемљено, већ потреба времена, па и више но потреба — нужност. Одрећи једноме народу његово индивидуално право, право суверенитета, значи учинити га аутоматом, који ће да се креће по вољи власника. Зар се цела национална борба не своди на то — да се потчињеним народима призна право суверенитета, њихово индивидуално право. Шта тражимо ми друго, до да и Српство буде слободно у решавању своје судбине, да се и њему призна право суверенитета,

право господарења самим собом? Призна ли му се ово право суверенитета, заиста не би оно — Српство — пристало да и даље подноси тешко бреме аргатовања туђинцу, но би одмах приступило већ слободној земљи српској — Србији.

У Француској револуцији признато је право суверенитета народу. Тиме је у теорији израђен и принцип националности, који је дакле скроз демократскога карактера. Све ово није чињено свесно — с уверењем да се створи нови принцип националности. Напротив, сви борци и радници у француској револуцији и не помишљаху на овај принцип, већ њихово уверење иђаше и даље до — космополитизма. Они тражаху не да ослободу нацију, но човечанство — индивидуу. Али логика историје друго је хтела. То би био и сувише велики скок.

Из теорије прешло се у практику. Противу францускога народа 1793. г. устала је цела Јевропа. Ово је била величанствена појава — један народ, коме коалиција јевропских владара хоће да потре слободу, да збрише његово индивидуално право, устао је листом сав, да брани своја права, своје слободе, своје Ја. Војска од занатлија, трговаца, радника и сељака, разбила је војску племића! Један читав народ устао је и одбранио своју заједницу, своје Ја. Тиме је та заједница, народ, стекла свест о своме Ја. То је први рођај националне свести и националног јединства. Крвави пак ратови Наполеоновп, развили су свест о своме Ја, о својој индивидуалности, код осталих јевропских народа. Својом универзалном монархијом, Наполеон је претио опстанку јевропских народа. Немци су осетили, да њихова слабост у борби с Наполеоном потиче из партикуларизма. Тежња за националним јединством била је сада са свим природна тежња. Национално јединство и национална слобода одушевљавала је Немце. Њихов Jugendbund живо је радио на буђењу националне свести. Шпанци су такође листом устали за своју националну слободу и индивидуалност, херојски, борећи се противу Наполеона. Фихте,¹⁾ чувени философ, 1809. г. означио је национални принцип као ограничену мисао, преко које треба прећи, и, не обзирући се на њу, тежити за космополитском слободом, а 1811. године, он се обраћа народу не-

¹⁾ Г. Гершић, 105.

мачком, и апелује на његову националну свест.¹⁾ «Није ме победила коалиција, већ идеалисте,» рекао је Бонапарта после чувене *битке народа* код Лајпцига. Говорећи о идеалистима, мислио је овде Наполеон на чланове *Jugendbund*-а и патриоте, који бубаху народну свест о националном јединству.

Кад је пропала универзална монархија Наполеонова, бечки конгрес цепкао је земље и народе без обзира на њихову индивидуалност. Св. Алијансија мислила је да врати народе у неко замишљено патријархално стање. Реакција је веровала, да је победила. Али мисао о народном суверенитету, која је наслеђе од француске револуције, живела је код демократа јевропских. Идеја национална била је јача од реакције. Јулска револуција — 1830., и револуција од 1848., које опет можемо сматрати као епигоне велике револуције, срушиле су за навек пријатни сан реакције о турсању масе. Модерна уставност заснована је на том принципу националности — на принципу суверенитета. Колико је који устав демократскији, у толико је и националнији. Принцип националности ствар је дакле — посредно и непосредно — француске револуције. Признањем принципа народног суверенитета, израђен је у теорији принцип националности, а крвавим Наполеоновим ратовима, који су учинили, те се развила код народа свест о своме Ја, у пракци. Уједињена Немачка, и уједињена Италија — она Италија, која све до 1871. г. беше, као што некада кнез Метерних рече, само «географски појам» — дела су принципа националности. —

Енглеска револуција, као локална, није ни имала онако огромне резултате, као француска. Гизо се одушевљава тактичношћу вођа револуције. Код Енглеза, вели он, не беше оних екстремних идеја као у француској револуцији, јер и историска прошлост енглеског друштва беше другачија. *M. Charta* беше им компас у политици, а Јеванђеље у религији. Енглеска револуција није ишла да измени основице друштва, но да спасе и прошири политичке слободе енглеског друштва. Република је пропала, пуританизам је побеђен, али то не значи да је пропала и ствар револуције, — дакле да је апсолутизам био победилац. Напротив, док је баш тада апсолутизам у Јевропи стајао на врху своје

моћи, дотле је у Енглеској парламентарни живот добио још здравије основице. Виљем III. и хтео је и морао је поштовати уставне слободе. *Bill of rights*.... Закон о правима енглескога народа — објаснио је и обезбедио грађанска права. Ту су гарантоване лична и имовна безбедност, слобода мишљења и писања, утврђено редовно сазивање парламената и т. д.

Од тога доба у политичкој историји енглеској важнију улогу играју министри него владоци. Судба земље прешла је сада у руке парламента. После друге енглеске револуције (која је опет само продужење прве), настаје у Енглеској епоха модерне парламентарности. Англиканизам је остао државна религија. Њему је призната његова епископална хијерархија, право да епископи седе у горњем дому и т. д. Епископе је сада, у место краља, влада постављала. Али и ако је англиканска црква победила, то не значи да је и интолеранција победила. Дух толеранције, или боље рећи, религиозне индиференције, владао је у XVIII. столећу и у Енглеској. Кривични закон за католике, дисиденте, слабо се примењује. Од 1727. г. пуштали су у државну службу и дисиденте, и од тада посташе сви грађани, без обзира на религију, пред законом једнаки.

Француска револуција срушила је феудализам, апсолутизам и религиозни фанатизам; енглеска револуција пак политички и религиозни апсолутизам. Француска револуција створила је нове основе друштва — конкуренцију индивидуалних подобности, место традиционих привилегија феудализма; уставну монархију место апсолутизма; потпуну религиозну слободу и толеранцију место фанатизма. Енглеска револуција спасла је уставне слободе енглескога народа и поставила основицу модерне парламентарности енглеске, и спремила земљиште за потпуну религиозну толеранцију.

Кратку али јасну паралелу између француске и енглеске револуције повукао је А. Stern у уводу своје историје енглеске револуције.

И француска и енглеска револуција по самом процесу свога развића имају веома сличних црта. Пошто је и један и други народ дошао до врхунца своје литерарне и ратне славе, настају године рђаве владе

¹⁾ Г. Гершић, 105.

(Missregierung). У обема земљама победиле су фанатичка партија (јакобинци и пуританци). И у једној и у другој настаје реакција, из које се у Енглеској рађа протекторство Кромвелово, а у француској конзулство Наполеоново. И по свршетку једне и друге револуције враћа се прогнана династија — у Француској Бурбони, у Енглеској Стурти. И у једној и у другој апсолутни монарси владају својом главом — у Енглеској Карло I., у Француској Луј XVI. Али и ако обе револуције имају овако сличних црта по спољним знацима својим, опет се битно разликују, и не треба се дубоко задубити, па да се осети та разлика. И француска и енглеска револуција теже да ограниче монархиску власт, траже парламентарну контролу државног газдинства, правилно парламентарно учешће у законодавству, обезбеду индивидуалне слободе, независно правосуђе — али се даље разилазе. Циљеви француске револуције беху политички и социјални, енглеске пак — политички и религиозни. Покушаји да се и на религиозном пољу изврши промена, тако исто мало доприносе карактеру француске револуције, као и покушаји измене социјалног система енглеској револуцији. Богиња разума је исто тако ефемерна појава, као и појава Levellers-a; као год што маса у Француској немаћаше ни мало ентузијазма религиозног, тако ни маса у Енглеској не беше ни мало одушевљена оним мислима, којима се у Француској запошашу ученици Русо-а. Француска револуција има више космополитски карактер — идеје њене раширише се по целој Јевропи. Енглеска је локалног карактера. Дух енглеске револуције потреса само британска острва, и нема смелости да изађе у име човечанства. Идеје Henry Vanes-а и John Milton-а не нађоше присталица с оне стране канала, а ратови Кромвелови не понесоше собом идеје енглеске револуције у друге земље. Тако Stern.

Све оно што доведе написасмо о узроцима, последицама и улози појединих друштвених фактора иде у прилог ове паралеле. Пуританци нису устали да измене социјални систем, већ у одбрану политичке и религиозне слободе од насиља апсолутизма. Одушевљени својим демократско-религиозним принципима, они бранише и ширише политичке слободе. Једна једина сањаличка секта

без израђених научних убеђења, ну црпући своје принципе из Библије, и хришћанских предања, хтела је да изврше социјалне реформе у духу комунистичком. То беху Levellers-и. Они се једини ношаху мишљу о социјалном преображају. Али та религиозно социјална секта беше тако мала и немоћна, и без ослоњања код масе, да је њезина појава била без икаквог значаја по карактер револуције. Француска пак револуција устала је противу злоупотреба и терета апсолутизма и феудализма; отуда њен социјално-политички карактер. Религиозни елемент још је играо неку улогу у последњим данима Робеспјера — у светковини врховнога бића, али су Термидорци на скоро за тим прокламовали потпуну религиозну слободу. Тиме је религија престала занимати духове у револуцији. Јевропски свет знао је, зашто се боре у француској револуцији, јер је с радошћу дочекао француску литературу XVIII. в. Наполеоновим ратовима разнете су идеје француске револуције по Јевропи. Модерни уставни, као што већ помену смо, усвојили су већину принципа, «декларације човечанских и грађанских права.» Енглеска револуција је локалног карактера, и њезин утицај не видимо ни на једну земљу ван Енглеске. *Овако бисмо могли окарактерисати обе револуције: француска је социјално-политичког и космополитског карактера, енглеска религиозно-политичког и локалног.*

Енглески пуританци не изађоше с одређеним мислима и принципима, који би погодили жеље целога човечанства, већ је сва њихова теолошка педантерија трошила своју снагу на локалну потребу времена. Напротив француска револуција својом декларацијом човечанских права освојила је духове јевропског друштва, који још стењаше под оним системима, које је рушила француска револуција. Оне смеле теореме философије XVIII. в., проблеми, којима се дотле бавио само спекулативни дух, као да су створења од костију и меса, умешаше се у ову велику парницу друштвену, бораху се, агитоваху, побеђиваху, падаху. Цео свет, фрапиран смелим конзеквенцама, гледаше с чуђењем и дивљењем ову величанствену драму. Одудевљен, велики философ Кант дочекао је револуцију са: «Jetzt kann ich sagen wie Simeon: Herr, lass deinen Diener in Frieden fahren, nachdem ich diesen Tag des Heils gesehen!»

Француска је револуција епохалан догађај, поред њезиних резултата, и с тога, што идеје, које је она изнела на дневни ред, нису само идеје намењене моментаној потреби друштва, него ће за дуго бити покретач у животу човечанства, за дуго ће бити предмет одушевљења племенитих срдаца и умова. И с тога, што многе идеје француске револуције премашаху потребу времена, није ни успела у целокупности. Сувремени развитак друштва није био спреман да прими и разуме многе идеје француске револуције, и оне су остале будућности, да их она реши.

Ми бисмо могли завршити ову паралелу француске и енглеске револуције речима Хетнеровим, којима је славно дело¹⁾ завршио: „Die Revolution scheiterte; sie musste scheitern. Aber sie hat der Zukunft Aufgaben gestellt, an deren Lösung die Geschichte unablässig fortarbeitet und voraussichtlich noch viele Jahrhunderte kämpfen und arbeiten wird.“

ИСТОРИЈА ВИЗАНТИЈЕ

од

ЦАРА ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА

извео

Димитрије Алексијевић

Звања византијског двора која се овде помињу.

Деспог. Звање првога реда, а значило је готово што и владалац, због чега су и неки независни владоци, као српски и бугарски, волели носити ову титулу. Обично пак овим звањем, које није било скопчано ни са каквим дужностима, били су одликовани синови и браћа владаочева, а доцније и други заслужни државници.

Параџимомен. Настојник одељења за спавање у царскоме двору и заповедник дворске страже. Спавао је у соби до царева и уживао у двору највеће поверење.

Велики доместик. Звање четвртог реда, а дужност му је била да носи цару сабљу, да му придржава коња и да врши подобне ситне церемоније. У рату је био врховни заповедник сувоzemне силе.

Велики логотет. Један од највиших чиновника. Као државни канцелар, располагао је хрисо-

вуљама и царским повељама; бринуо се о царској архиви и о државним приходима и расходима.

Панишрсеваст. Ово је звање завео Алексије Комнин, а било је веће од звања протовестијара, великог доместика и великога дуке.

Протовестијар је пре Михаила Палеолога био раван ћесару, а после је спао на званичника VI-ог реда. Дужност му је била да чува и надгледа царску робу.

Велики друнгарије. Тисућник или данашњи пуковник.

Велики етеријарх. Друг и помоћник протовестијарев. Као особита његова дужност била је, да се стара око бегунаца страних земаља.

Протост(р)атор. Звање осмога реда. Предводио неког дела војске, која је у рату ишла пред војском, налик на данашње коморџије. У одсуству великог доместика протостратор га је заступао у свима дужностима.

Велики паније. Највиши судија. У ратно време често је, као и остали виши чиновници, предводно војску.

Велики дука. Заповедник морске силе. Адмирал. Звање осмога реда.

Комгостабло. Вођ најамничке војске, звање десетого реда.

Протосеваст. Почасно звање без икаквих дужности у двору.

Ћесар. Звање трећега реда.

Претор. Судија, звање 26-ог реда.

Књига I.

У првој половини XIV. века седео је на византијском престолу Андроник старији, син императора Михаила Палеолога. Овај Андроник јако је волео свог унука Михаила, а напротив веома мрзео унука од старијег сина, Андроника млађег, па је све и сва употребно да омрзнутог Андроника искључи из наследства престола, што на послетку и учини. Али ова неправда прибави Андронику млађем, осим популарности, још и најодличније државнике на двору византијском, те се између оба Андроника заподене љута и крвава распра око престола. (У уводу, гл. 1., 2.—6.).

Кад запетост у Византији беше у жеку и кад се Андроник млађи — поплашен за живот свој — договараше са Јованом Кантакузином, великим доместиком: куда би било стратигијски најгодније да одбегну, дође Андронику старијем посланик од његовог зета од ћерке, Симониде, српскога краља

¹⁾ Hettner, S. 595.

Стефана (Милутина¹) да пита: „зашто војска од готово 2000 Команаца, која је њему била у помоћ послата, није се још вратила?“ Том приликом посланик Калиник, калуђер, рођен Србин и вешт политичар, увидео је да се размирицом између старијег и млађег Андроника његов господар може користити и наплатити оштету за помоћну војску, па је потражио код Андроника млађег тајну аудијенцију. Андроник млађи са великим domestikом једва дочекају да се поведе разговор о пријатељству и савезу са Србијом, па кад се поведе, они се потпуно сложише, и племић Сирђан би упућен да своме старом познанику краљу изјави жељу и пристанак Андроника млађег на пријатељство са Србијом. У осталом, увиђајући у колико савез са Србијом може наудити ствари Андроника старијег, Сирђан живо замоли краља да напусти императора, таста му, у корист млађег Андроника и да упадне у Маћедонију. Краљ обрече изасланику сваку могућу помоћ. У томе се врати и Калиник, радостан да јави радосном краљу како је савез са Андроником млађим закључио и да се само чека српски унад у Маћедонију (год. 1320., гл. 7. 8.). Али и рат би изведен и мир закључен без краља, који умре баш кад се за овај рат спремаше, год. 1321.

Метохит, велики логотет, који је по своме звању и пореклу веома утицао на послове империје, имао је још и ћерку удату за Јована Палеолога, јединца Константина Порфирогенита, који је био удостојен звања паниперсеваста а био два-три пута намесник у Солуну и другим западним варошима. Овај паниперсеваст науми да оснује династију у својој дози, да се одметне од императора и да завлада градовима којима већ управљаше. А да би стекао пријатеље и савезнике, он уда своју кћер Марију за српскога краља Стефана (Дечанског), г. 1326. (гл. 43.)

Кад је све овако наредио, он пребегне са својом породицом у Србију, да би српском помоћу остварио своје династичке намере.

Али вароши, којима хтеде да завлада, прокљуваше му некако намере и силно се узрујаше, услед чега синови великог логотета Метохита, а шураци побуњеног паниперсеваста, Димитрије Анђело, намесник у Струмици, и Михаило Ласкарис, намесник у Мелнику, писали су зету и сестри поверљиво, корећи их за смерану нелојалност, али тако обазривим и двосмисленим изразима, да је изгледало, е су и сами учасници у издајству. Писма су похватили војници и предали их Андронику

¹ Кантакузин све српске владоце без разлике титулише *кравцс*, имена им слабо спомиње, а династична или презимена никако.

млађем у Дидимотику, презајући да их предаду старијем, што је Метохит имао велика утицаја на њега. При свем том, Андроник млађи посла писма њиховом оцу Метохиту, саветујући га уједно да употреби свој очински утицај код својих синова, или да их са службом премести па да се опасност отклони пре него што император старији и сазна за писма. Метохит се нађе увређен што га је млађи император саветовао, па стаде да буши са стрицем Андрониковим, протовестијаром Андроником Палеологом, с ким је дотле био у љутој завади код Андроника старијег, и да га наговара на рат противу млађег, у чему и успе, г. 1327. (гл. 44.)

Андроник млађи, као увек, тако и сада изјави своме деди своју синовљу покорност и послушност. Позва се на Бога и положене заклетве, употреби сва помирљива средства, и најпосле захте да се образује суд, који би иследио до кога је кривица и ко руши мир.

Суд дакле од архијереја и саветника оде у Ригију да чује одбрану Андроника млађег, који, побијајући клевету да је утајио државних новаца, доказа неким похватаним писмима, да се Андроник старији одавно спремао противу њега у договору са српским краљем, који је обећао да ће му лично с војском у помоћ доћи, г. 1327. (гл. 44—48). Кад се судије вратише у Константинопољ да представе исход ислеђења, предуверени император не хтеде их ни саслушати. Андроника млађег, који беше отишао близу Византије, да још једном покуша измирење, одби грубо, и већ се војске стадоше скупљати. (гл. 50.—51.). Андроник се млађи са својом упути у Маћедонију, да дочека западну војску Андроника старијег, коју предвођаху императоров син деспот Димитрије и унук Михаило Асан, Мономах и протовестијар Андроник, и која беше сједињена са 12 српских батаљона (*таурата*) под заповедништвом најхрабријег јунака и највештијег војсковође, српског велможе Реље. Кад би близу њих, Андроник млађи управи им ову објаву рата:

„Какву сам ја покорност и поштовање сваком приликом указао моме деди императору, и каквих сам ја начина употребио да се до рата не дође, то Бог, који све види, зна. Али ја њега, кога сте ви храбрили обећањима да ћете му сви противу мене помагати, нисам могао склонити, и ако сам га жарко молио да верно одржи уговоре и заклетве које постоје. Међу тим ја чујем да сте се ви кренули са запада, и држим да сте дошли до Драме мене тражити. Ал ја сам млађи, па мислим, да није упутно да вас пустим да се до Тракије мучите. Ја сам

дакле заклетву, коју ми је пре император положио а сада је газии, ставио на мојој застави, и кренуо сам се да се на првом сусрету с вама сукобим. А ово вам јављам ради знања и управљања.“

Савезници увидеше да им је снага недовољна за отпор, и кад дознаше да је Андроник млађи допр'о до Ксантије, дигоше се пут Фере¹⁾, прво, што је ова варош била јаким бедемима и градом утврђена и изобилном храном снабдевена, а друго, што су држали да ће Андроник млађи имати то у виду па се неће ни усудити даље од Христупоља²⁾. Али на њихово изненађење, он за њима пође уза стопце, и варошица Жихна близу Фере предаде му се. После тродневног одмора, пређе речницу Љубовиште, намеран да удари на савезнике. Али му савезници не изиђоше, и он се до самог Сереза улогори и ту преноћи. Те ноћи, вођи војске Андроника старијег, уверени да њиховом противнику неће допустити околности да их дуго опсађује, решише: да се с њим у бој никако не упуштају, већ да се у вароши затворе, па да ју бране ако буде нападнута. Сутрадан Андроник млађи, да би их изазвао, построји војску под самим бедемима вароши, а кад виде да се противници чине томе и невешти, посла им весника, кога неки од војсковођа ни примити не хтедохе; али кад се Реља изрази противу тога мњења, остали, из призрења према вођи савезничке војске, присташе да се весник Лука пусти у варош. Лука, ушав, поздрави све редом с императорове стране, објасни им побуде рата и његове последице, и предложи: да се сви заузму код Андроника старијег те да се сукоб, кога се млађи не боји, избегне и да се да потпуна амнестија. Савезници одбацише предлог, изјавивши да они млађег императора неће први напасти, а ако он њих нападне, наравно је да ће се бранити (год. 1328., гл. 52.).

Андроник млађи, видећ да ће ту узалуд пропустити време, диже опсаду и врати се у Жихну. А после неког времена покоре му се редом вароши: Солун, Бер, Воден, све с војскама. Путујући тако из Едесе (Водена) у Костур, који му намесник Анђело радо уступи, наложи Војсиду деспоту Бугарину, великом друнгарију Вријенију и великом етеријарху Ексотроху, да похитају са 2000 коњаника у Охрид, да их протовестијар, који беше такође тамо пошао, не претече (гл. 53—54.).

Протовестијар, одоцнив се, буде приморан да одбегне са деспотом и другим достојницима краљу српскоме, мислећи да ће га моћи на рат противу Андроника млађег наговорити. Краљ се истина крену са великом војском на српско-грчку

границу, али се у борбу не хте упуштати док се о томе не би саветовао са Рељом, кога је из Сереза очекивао. Кад Реља дође, каза краљу да је војска Андроника млађег храбра и смела, и да не треба навлачити на своје поданике рат без невоље. „И ако, рече, бројно беше мања од наше војске, ипак без и најмање бојазни она се улогори под бедемима непријатељске вароши и изазиваше нас до подне; а кад јој ми не изиђосмо, она се мирно уклони на пренојиште. Сутрадан се опет построји зором и одушевљено зва нас у борбу, ну кад ми њу ни уочити не смедосмо, јавно избегавајући судар, она се онда у најтачнијем поретку врати у Жихну на догориште. С војском дакле, која је овако свестрано уређена и најваљанијим војсковођама предвођена, ухватити се у коштак без нужде, ја не бих никад саветовао, а најмање сада, кад јој се и друга, западна, такође ваљана и јака, придружује.“

Кад краљ и остале старешине саслушаше Рељине разлоге, решише: да границу не напуштају, али да се обазриво чувају свака изазивања. Андроник млађи опет, да не би изгледало да се клони границе из страха од краља, скрену с костурскога пута, којим беше пошао, и упути се у Пелагошију¹⁾ да уједно и тај предео потчини. Грци бегунци саветише тада краља, наговарајући га да се том приликом користи па да казни императорову дрскост. Али краљ свима њима одговори да ће га само онда напасти, ако га император први буде напао, а без повода никако. Шта више, рече, сад се каје и што је Рељу у помоћ слао у Серез. „А ако су се грчки²⁾ императори међу собом завадили, они ће знати и како да ратују и како да се помире, али док мене нико не напада, нећу ни ја другога.“

Овако јасан и одрешит језик краља од Србије изненади и уипасти бегунце Грке, који су у њега били подлагали и последњу наду свога спасења и своје странке. Међу тим, они и опет очајнички прегоше да га моде и буне противу Андроника млађег. Српски великаши овако њима подругљиво рекоше: „Узалуд ви дангубите овде чаркајући нас неугледним жељама. Ваша је дужност била да отклањате сваки повод рату, и да свима срествима чувате мир, који је и вашем императору, и вама и свима уопште био пробитачан — пре него што је рат међу императорима, господарима вашим букнуо; а не сада, пошто сте сасвим противно овоме радили и трудили се да по свима варошима буните духове, дражећи

¹⁾ Предео Пеоније између Вардара и Шаре до Прилепа на југу.

²⁾ Писац се именима „Грци“ и „Римљани“ служи као синонимима.

¹⁾ Серез се звао и Фере.

²⁾ Данашња Кавада или развалине на ушћу Струме.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

их противу Андроника млађег двиним обећањима и гонећи мирољубиве пријатеље и приврженике његове. Ви средства не бирате, док не произведете стање које тако желите и које сте заслужили да га сада сносите. Ми ћемо нашем господару саветовати мир, и да се први не лађа неправде, јер и то верујемо, да Бог казни неправду; а ако случајно будемо нападнути, ми ћемо се достојно бранити. Па буду ли ови наши савети примљени, добро; не буду ли, онда идите па нека ваш император сам с вама обавља рат — ниједан од нас неће доћи.“

„Ви и сами видите, примети краљ Стефан грчким бегунцима, какво је мњење мојих великаша о овој ствари. При оваквом њиховом расположењу, ја бих морао напустити рат, све и да сам га био повео због наше рођене ствари, а у овом случају, ја се слажем с њима, и делим њихово мишљење; јер будући безбедан да својом државом мирно управљам, ја бих перадо први дигао неправичну руку и заложно моју државу и спокојство мојих поданика, бацивши се случајностима и бедама рата; то у осталом не бих ни могао, баш кад бих и хтео, јер ми сва војска није на окупу. Највише што вам могу овом приликом учинити, то је, ако желите, да пошљем, па да вам измолим у млађег императора помиловање. Он је, како чујем, здраво добар и благ, те радо прашта свима који су га увредили, па ће и вама опростити, и још довољно олакшати вашу невољу. А ако вам ово није по вољи, онда вас могу упутити моме зету (*χηδεστην*), бугарском краљу Михаилу, који ће вас лако отпратити у Византију. А ако вам се и ово не допада, онда остаје нам још једно средство спасења — да идете т. ј. у Млетке, где ћете лако наћи прилику да се лађом до Византије довезете. А осим свега овога препоручујем вам још и овај начин: градови Просек, Прилеп и Струмица у вашим су рукама и тако јако утврђени, да су готово неодољиви. Поделите се дакле ви по овим градовима, и стрипте се док рат међу императорима не дође каквом крају.“

Језа и очајање обузе Грке бегунице кад чуше краљеве речи, у кога су се највише били понадали, али су изгледу били такви, да се нису могли надати другом средству, до да усвоје последњи краљев предлог, као најпробитачнији. Протовестијар се дакле с неколицином од бегунаца затвори у Прилепу, да опсаду одржи, у Просеку Михаилу Асаз, а остали у Струмици. (гл. 55).

Протовестијар, преварен у надама својим, и изневађен обртом ствари, умре од јада, а његова се дружина предаде с градом Андронику млађем. Срби пак, мимо обећану неутралност, отеше од

Асана Просек, кад Андроник млађи мораде из Солуна ићи у Тракију, противу војске Андроника старијег (гл. 56.).

Књига II.

Андроник старији изгуби битку, а за навек и престо. А Андроник млађи, по разнесеним гласовима, да су се Срби спремали противу Охрида, мораде ићи тамо. И заиста, кроз неколико дана српска војска стаде пустошити околину и опсађивати варош, а кад јој император брзо дође у помоћ, Срби напустише опсаду и врате се у своју земљу а император у Дидимотих, пошто освоји неколико српских тврдиња у околини охридској (гл. 1. 21.).

После ових догађаја, бугарски краљ Михаил, дошав у неспоразумљење с краљем Стефаном, напусти да се користи насталом размирицом између Грка и Срба, па понуди Андронику савез, да лакше досаде краљу Стефану. Император Андроник, коме су Срби били већ такође дојадили, једва дочека ову прилику да им се освети, па јави краљу Михаилу да пристаје повести заједнички рат противу Србије, тим пре што је и сам смишљао да ратује са Србијом, која је толико пакостила грчкој царевини (год. 1329. гл. 21.).

Једна дакле јака грчка војска, под императором Андроником, која Пелаговијом упаде у српске земље и освоји градове: Бучиц, Дебрицу, Дубриње, Кавалар и Железник (*Σιδηρόναστον*); а друга, цела бугарска под краљем Михаилом, која Пеонијом¹⁾ продре до Велбужда и ту се улогори, мотрећи на сваки покрет српске војске: ставише краља Стефана између две ватре. Краљ Стефан у тој незгоди увиде, да ако своју војску раздвоји, неће моћи ни једном одолети, него смисли да свом сином прво удари на Бугаре, па ако њих разбије, да ступи и противу Грка. У том циљу оде, па се улогори на згодном месту близу Бугара, оставив пешадију да чува кланце, како му Бугари не би могли за леђа заћи. У томе се деси да бугарској војсци нестане хране, па краљ Михаил потражи дан примирја. Краљ Стефан као прими примирје, па кад се велики део бугарске војске разиђе по околини да тражи хране, он без обзира на примирје и, чудећи се нестратигичности краља од Бугарске, даде знак напада. Сва војска, која и онако беше готова под оружјем, и 300 оклопника Аламана, пођоше на Бугаре. Краљ Михаил увиде шта значи кретање српске војске, па прену и што брже прегну да построји растурену војску и изведе у бој, али доцкан. Срби их претекосе и потераше, потукоше их до ноге и

¹⁾ Област од Шаре до Струме, и од Дардавије до Бистрице.

освојише им стан. Самога краља Михаила смртно рањена заробише и донесоше у српски стан, где за кратко у умре. Од војске мало што оста живо, а од оне која се беше разишла ради хране, што је могло изнети главу, разбегло се куд које. Заробљенике пак Срби пусте разоружане, почем није било у обичају да се једноплеменци воде у ропство.

Краљ Стефан ступи сада и противу Грка, који већ у велико опсађиваху српске пограничне вароши, а улогори се по далеко од императора: или што је држао да му је војска после борбе с Бугарима недовољна за нападај, па је чекао поткрепљења, или је друго што смерао, тек се у борбу није упустио.

Међутим достави се императору, да су вежда, ваљда у намери да омилостиве победиоца краља Стефана, или друго што мислећи, отерали његову сестру, удовицу краља Михаила са децом, па су дворца и управу предали првој његовој жени (Неди), сестри краљ-Стефановој. На питање императора Андроника: шта би требало у тој прилици радити? његови му великаши одговореше: да се рата противу Србије, од кога се и онако немају богзна чему надати, окане, јер је краљу Стефану, који се Бугара опростио, лако бранити се и одбранити од њих; него да се поводом свргнућа његове сестре што пре иде у Бугарску, где су већи изгеди за неку добит, почем је његова сестра као имала веће право на престо од сестре¹⁾ краља Стефана, коју краљ Михаил још за живота свога беше отпустио. Услед тога император остави посаде по градовима, под заповедништвом војводе Сирђана, да их не би случајно Срби напали, па се врати у Адријанопољ, а одатле у Бугарску, где заиста и освоји неколико вароши.

Али доцније (1331. год., гл. 26.), двојица најсилнијих бугарских великаша, протовестијар Рачин и логотет Фидиц, завером отераше краљицу Српкињу. Они задобише и остале великаше, а за краља бугарског изабраше нећака (*αδελφιδούν*), бившег краља Михаила, Александра Страсмировића. Збачена краљица дође у Србију краљу братанцу (?) (*αδελφιδούν*) с једним сином Јованом, склонивши другог, Шишмана, у Византију (гл. 21.).

Али Сирђан, који оста да чува границу од случајних напада са стране Срба, беше здраво срдит на императора, а највише на великог доместика, што га је, како беше чуо, противу воље императорове хтео да смени са заповедништва на западу (гл. 18.), јер се на Сирђана, који је због несталности своје био већ једном допао тамнице (књ. I., гл. 36.), извође се само заузимањем великог

¹⁾ Писац је зове и *βεβαια*, тетка (стрина), али ваљда односно Душана.

доместика код Андроника млађег избавио (гл. 4., 9.) — свашта могло подозревати. Сирђан дакле, киван на великог доместика, беше нешто неповољно за императора предузео, те га Арсеније Цамплакон, велики папије, оптужи код императора као да опет смера на издају. Сирђан, који беше дошао на одсуство, бранио се, говорећи да је то проста клевета. Император нареди истрагу. Сирђан, свестан о својој кривици, знао је да се неће пред судом одржати, па кад му заискаше јамца, док се сведоци не саслушају, побегне у Албанију, па у Србију. Српски краљ, у нади да ће помоћу његовом проширити српску границу, прими бегунца радо и услужно. Сирђан, војском коју му краљ Стефан стави на расположење, испуни своја обећања задобив Србији више грчких вароши, међу којима највећу, Костур (гл. 22.—24.). Император мораде ићи у Дидимотих да предузме потребне мере противу Сирђанових покова, а неки Сѳранчије Палеолог, саветник, предложи му да иде преваром довести Сирђана жива. У том циљу император постави Сѳранчија као за управитеља вароши око Костура, Лерина и других. Сѳранчије, дошав на своје опредељење, приликом једног састанка представи се Сирђану, као да је и сам намеран да се од императора одметне. Сирђан му поверова, и још га представи краљу, као будућег савезника, који ће много допринети успеху њихових намера. Ну кад једног дана Сирђан шетње ради изиђе до потока Галика¹⁾ с петорицом само од своје пратње, Сѳранчије нареди те га тешко ране. Кад то краљ Стефан дозна, заповеди те Сирђана донесу у српски стан, где одмах и издану. Краљ Стефан дубоко ожали пријатеља свога и величанствено сарани савезника свога, а императору посла да закључи мир и уговори савез под погодбом, да се све вароши које је Сирђан у корист Србије освојио, поврате под амнестиом грчкој империји. Парламентари се сутра дан састаше са императором на месту, на ком је Сирђан убијен, и тако се и то утиша. Ал не прође много времена, а угарски владалац поводом зађевице око границе са српским краљем, диже на Србију велику војску. Сумњајући се краљ (Стефан) у своје силе, посла византијском двору, да тражи у императора помоћи. Угарски краљ (*ῥήξ*), тек што се беше ставио на српској граници, а већ се крену натраг из непознатих узрока. Многи су делили краљево мишљење да је угарска војска одступила услед вести, да Андроник млађи долази у помоћ Србима. Краљ је императору зато био веома благодаран, а војску помоћницу и њене војводе почастео, даровима одликовао и испратио демонстрацијама радости (год. 1330., гл. 25.).

¹⁾ Одмах западно од Солуна.

После неког времена краљ Стефан, приликом царевог бављења у Солуну, удучи прилику да га зове у госте. Нарочити дакле изасланик би одређен да цару изјави краљеву жељу, и да га замоли да сам одреди место пријатељском састанку. Император се најусрдније одазва краљевом позиву, и за састанак одреди село *Бојмије*, у Маћедонији.

Краљ Стефан упути се тамо да дочека императора, који нешто из шале, а и желећи да изненади краља, поведе 300 војника и неколико племића, без икакве друге свите, и дође у село Бојмије, кад краљ Стефан беше тек на пола пута, у Радовишту. Глас неочекиваног доласка императоровог, испрва забрину краља, али кад после дозна његове побуде и виде му број пратње, стаде узносити искреност срца његовог и праву пријатељску поверљивост његову, честитајући себи што је у императору стекао таквога пријатеља.

Краљ дакле угости императора доиста царски, читавих седам дана, понашајући се према њему као што је владоцу доликовало, а осмога дана расташе се врло задовољни један с другим. Овом приликом положише први основ пријатељства краљевић и велики доместик Каптакузин (г. 1333., гл. 28).

После неког времена Андроник млађи умре од његове обичне болести, главобоље, у манастиру „Вођа“, близу Византије (г. 1341., гл. 40.).

Књига III.

Намесник царскога достојанства, велики доместик Јован Каптакузин, дошав у Дидимотих, дозвола да је српски краљ Стеван (*Душан*), користећи се смрћу Андроника млађег, погазио постојећи мир и уговоре, упао у грчке земље и упутио се Солуну, пустошећи Маћедонију. Одвући плена није могао, јер су се становници са стоком благовремено склонили по варошима и градовима. Намесник тада сазва војводе и великаше да се о томе посаветују. У савету мњења беху разна, а намесник са своје стране призна да треба стати на пут српском завојевачу, али други државни послови не допуштаху удести се у рат са Србијом, од које би лако потражили задовољења као и од осталих околних народа, који се с њима већ одавно титрали, само ако преко зиме уреде флоту и покорне пелопониске Латине. „Ја ћу, рече, владоцу од Србије отправити посланика, који ће се, ако и краљ буде вољан, упустити у преговоре за мир, а уједно ће покушати да сазна и коликом силом краљ располаже. Ја држим дакле да није увиђавно навлаш дражити суседне народе, кад нам је мир с њима најпречи. А кад уредимо наше домаће по-

словце, лакше ћемо ступити противу опасности која нам прети од стране Србије“ (гл. 6. 12.).

Ове разлоге намесникове сви гласом похвале одобрише, и одмах буду изабрани посланици за Србију, који, дошавши Душану, успеше у преговорима својим да обнове пријатељство, на основу првашњег стања. Али док су намесника у Дидимотиху овакове бриге занимале, лукави Апокавко у Византији, који је одавно мрко гледао и завидео намесниковом узвишењу и слави, мислећи да је то време да и он изведе своје славољубиве намере, употреби сваки начин и прилику да оцрни намесника код свију дотичних (гл. 10.). Тако патријарху и свима дворјанима од положаја, рече по нешто што би их могло распасти противу намесника, а Гавали, који је предводно посланство у Србију, каза: да ће га намесник повући на одговор, што се токорсем дао подмитити српским краљем, коме је издао све државне тајне, и да га је јавно ружио, називајући га присталицом српске странке. Овим начином Апокавко побуди подозрење на намесника, да хоће да се зацари, и у самој царичиној породици, па и код самог таста намесниковог Асана Андроника, те доби управу над Византијом, а намесник буде хрисовуљом проглашен за бунтовника. Намесник хтеде да да оставку, али кад му војводе и сенатори из његове околине у Дидимотиху рекоше: „да би они водели себе и градове предаги српском или бугарском краљу па да служе, истина варварима¹⁾, али свакојако владоцима, него ли до јуче презреној дружини око Апокавка у Византији; онда намесник заодену се царском порфиром, и круниса, али и грађански рат букну. Све вароши Маћедоније и Тракије, које пре, које после, одбише му царску прокламацију, а старешине, његове приврженике, послаше везане у Константинопољ. Више саветника и војника, које беше послао на *Црну Реку*, да чувају позиције, изневере своје вође и утекну у Византију; војска, под предводништвом таста му Асана, пође на њега, пмање му се у Византији разграби, и патријарх га анатемиса; а он после дугог предомишљања са старешинама, упути се из Дидимотиха ка западу, где га је позвао војвода Реља, који је располагао великим благом и ваљаном војском, да му преда три српске вароши, којима је као српски старешина управљао, и које су још за време Андроника Србији биле потпале (г. 1342. гл. 17—32.).

Међу тим, Апокавко, који је приликом крунисања царевића Јована (сина Андр. млађег) добио

¹⁾ Византинци, јамачно подражавајући класичним писцима, више су из стилистичке моде називали друге народе *варварима*, него што су осећали, да су баш као Једини образовани.

звање великога дуке, отплови у Егејско море, са 70 лађа, да Асана, који беше отишао сувим на запареног Кантакузина, потпомогне. А Реља, и ако је цара звао, после се нешто снебивао, да с њим пристане. Протостатора Синадина, који беше први одбио цареве људе, а после обећао да му преда Солун, отераше грађани из вароши. Освојење градића Рентине, није ништа значило, а на Серез и друге вароши у Македонији, узалуд је нападао. Једна војска царице Ане, под Томом и Андроником Палеологом, и македонска, под Срђом и Мономахом, хитаху Солуну. Император, на потоку Галику, у највећој забуни својих великаша, предложи нешто најспасоносније, да беже преко Вардара у Бер и Едесу. Протостатор Синадин кињно се и чудно императору, што није знао, да српска војска већ одавно опсађује Едесу. Изненађен император признаде да му то допста није било познато, јер се томе ни надао није, после закљученог мира са Србијом, прошасте године. „А ако је сада, рече, српски краљ погазио уговоре, и постао наш непријатељ од савезника, па наше вароши војска његова опсађује, онда шта је прече, него да избавимо варош и варошане од опсаде, па да их тиме за садашње прилике придобијемо? Што се мене тиче, ја сматрам за највећу добит, само кад се једна грчка варош спасе. Ја сам дакле одсудно за рат, а ако ви сматрате за недостојно борити се за опсађене Грке, онда останите у Гинекокастру¹⁾ па ме чекајте, а ја ћу сам са својим људима притећи у помоћ Едесу.“ И одмах изда заповест да се на пут труби. Али ту, прво неки Котеаници одрече послушност, и врати се с дружином у Солун. Протостатор Синадин и остали пратили су га гуњајући до Вардара, који је био тако надошао, да је било немогућно гонити га, те се мораше вратити у Гинекокастрон (гл. 36.—39.).

Тог дана и велики дука Апокавко доплови пред Солун, и дознав да у царевој војсци влада забуна и поцепаност, подговори протостатора Синадина, те га и овај напусти. Император својом речитом беседом, није успео да охрабри своју клонуду дружину. Великаши, војници и најприснији му пријатељи, дефиловаху поред њега и његове чете, називајући му последње збогом! Цар у средини своје дружинице, од 2000 људи који му осташе верни, изговори беседу поткрепљену примерима из светске и црквене историје, те им ули самопоуздање и наду у бољу будућност. „А за сада, рече, да идемо српском краљу, који ми је давнашњи пријатељ,²⁾ и с киме

сам недавно веру и савез утврдио, па ћемо се помоћу њега, у савезу, скоро у Дидимотих вратити, и у многومه користити“ (гл. 40. 41.).

Како војска, тако и старешине, једногласно одобрише мисао цареви, и трубе затрубише полазак. Апокавко дознав да император одлази, искрца своју војску, и са тракијском и македонском, које беху приспеле, оде за њим у потеру. Император је кречким духом ишао све напред у војном поретку, док не стаде на српско земљиште. Царичина војска окрену се тад Едеси, да ју од српске опсаде ослободи. Срби, видевши јачу грчку силу, одступе у првој чарци, оставивши стан и неколико мртвих, а изнурени император прву ноћ на српском земљишту преноћи у једном кланцу, близу Просека, вароши, па једном брежуљку, јаким градом утврђене.

Сутрадан крену се преко Вардара, који је бујно надошао, пут Скопља, ал да би га прешао морао је обићи Велес. Обилазећи варош, смотри као да се на супротној страни нека војска креће. Мислећи да је то Ливер, један од најсилнијих племића српских, за кога је знао да ту борави, заповеди једном коњанику да преплива реку и да иде да поздрави с његове стране Ливера, и да га пита: тичу ли се те опрезне мере његова доласка? Ливер саслушав посланика, прими поздрав врло пријатељски, и својим човеком отпоздрави императора, и замоли да иде мало уз реку где ће је лако прећи, па кад се састану, саветоваће му што за добро нађе, јер су били пријатељи још од састанка императора Андроника с краљем (*Дечанским*), којом су приликом и положили прве основе пријатељству, па сад је Ливер желео да га најуслужније дочека. Император по његовом упутству, пошав мало уз реку, пређе је без по муке, и саста се с њим, који је према њему поступно као према господару своме, и указао му сваку почит; одвео га своме дворцу, и три читава дана гостно, и њега и војску му, што може бити сјајније. За тим Ливер оде да му код краља приправи што усрднији и љубазнији дочек а императора упути да чека вест од краља у Скопљу, варош коју су Срби као и Просек и Велес одавно били од Грка освојили. Император по његовом савету оде у Скопље, (гл. 42.). Ливер пак преким путем брзо стиге краља, који беше отишао да спроведе своју супругу Јелену њеном брату Александру, краљу од Бугарске, до места Мораве (Гиљана). Он ту њима исприча сав случај који се беше десио императору Кантакузину, и како су га његови издали, па је дошао њима отеран из грчке земље. Још им Ливер предложи да императора дочекају сјајно и љубазно, како би се тиме нагласила

¹⁾ Аврат-хисар или Женско, северно од Солуна.

²⁾ А мало више био је одсудно за рат, и сматрао је као највећу добит, да једну грчку варош спасе. Византинизам!

и њима и детету (Урошу) и српском господарству славна будућност. Краљ и краљица, саслушавши Ливера, с места се врате, да дочекају императора, а пред собом послаше Богдана, Ливеровог брата, да поздрави цара, и да му јави да ће и они брзо доћи. Император, чим дозна да краљ с краљицом долази, отпоздрави их и изјави им велику захвалност на пријатељству, па се диже из Скопља и дође на место названо са своје лепоте Пауње (*Παύνη*). У околини вароши Приштине, саста се с краљем, који већ беше ту са женом. Краљ и краљица дочекаше императора неисказаним призрењем и љубавношћу, радујући се његовом доласку, и честитајући себи што их је удостојио походе. Краљ је у свачему претпостављао себи императора и као старијему уступао је првенство. У путу, пуштао га напред; при обеду, на челу, и у свакој га је прилици одликовао. Код Срба је постајао стари обичај да, кад који знатнији племић и моћан властелин, после дужег времена дође своме владаоцу на прво подворење, обојица одседну коње, и прво је млађи градио владоца, а после се у уста љубили. При другом пак састанку, млађи већ није морао сјачати с коња, него је јашући здравно владоца. Сад пак нареди краљ да се према њему и опет придржавају старог обичаја, а према императору да се држе грчкога обреда; да т. ј. при сваком сусрету сјахују, а при првом, још из далека, па пешке да прилазе и у колено га љубе. Али чудновато је што краљ, и кад је у друштву с императором био, па би случајно срео неког српског великаша, по обичају се на поздрав властелина скидао, а император се јашући здравно. А кад је посеђавао краља у двору (а посеђавао га сваки дан готово, јер краљ, желећи да му боравак учини што пријатнијим код себе, није давао да дуго седи сам у његовом стану), наредио је да га млађа властела предусрета пешке пред дворштем, старија пак и достојници, у дворшћу; а сам га је предусретао у предсобљу, или је прилазио до места сјачивања.

Не мању му је пажњу указивала и краљица Јелена, надмећући се, да у ничему не изостане иза свога мужа, за све време императоровог бављења код њих. Кад после весела и гошћена, чиме му је, особито у почетку, више дана указивао своју наклоност, краљ ушта императора: чега се ради до њега потрудио и жели ли што год од њега? император му одговори, да је дошао прво из пријатељства, јер, по његову мишљењу, ништа лепше ни паметвије за људе разумом обдарене, од сталног и истинитог пријатељства; а после, и ако би могао и хтео да му неку помоћ даде, којом би се могао вратити у своју домовину. „Јер, мислим да

није теби непознато, шта ми је преко главе прешло, особито за ово девет месеци, откад је међу Грцима рат букнуо, како су ме моји суплеменици омрзли за права Бога, и дигли крвнички рат, и како су ме приврженици изневерили, пребегавши непријатељима. А ако ми нећеш да помогнеш, онда ми отворено кажи, како бисмо бар могли промислити шта нам остаје да радимо. Немој се пак чудити што ти рекох „ако би могао“, јер тиме ја не мислим да ти слабост припишем, него што знам да је сваком смртном у пуној власти што год хтети, али не и моћи. Често прилике ограниче моћ и ових које сматрају за најмоћније, или што силнији непријатељ крене рат противу њих, или што су намерни да сами завојште на суседне народе. Ето зашто дакле рекох „ако би могао“, што не треба да те вређа, јер се то више пута у животу дешава.“

Доцније је тек император признао да је то краљу навалице рекао, како би и краљ самим његовим речима пристojно се могао изговорити, кад му не би хтео помоћи.“ А прилично сам се и бојао, рече, да ми не поставеш одмагач место помагача, па да ми се услед тога изроди гњев и мржња.“

А краљ: „Врло си добро, рече, учинио царе, што си ми значење своје речи објаснио, јер ме заиста доста неугодно поче да дира сумња, да ти не знаш колико сам ја сад моћан, кад тако говориш; но сад кад ми ту сумњу уклони, ево ти и ја моје мисли откривам. Противу твојих непријатеља ја имам силе и одвише, и радо ћу ти помоћи, само ако и ти хоћеш.“

Император, одговарајући, захвали краљу на указаном му пријатељству и готовости, али није разумевао на шта циљају речи: „само ако и ти хоћеш“. Објашњавајући се Душан, заиска као награду савеза све грчке градове, западно од Христупоља, или од Солуна, ако је оно прво претерано. „Да не бисмо, рече, узалуд огромно благо трошили око рата за твоју корист, и ризиковали се противу целе грчке империје. Ми нисмо никада ни за своју рођену корист предузели, да оружјем чак до Тракије или даље пођемо, па мислим да је ово најпробитачније за тебе; јер одрећи се онога чега ниси господар, не користиш само себи и својима, него и потомству твоме, јер тим можеш оборити непријатеље своје, па да ти и остали градови припадну. Треба дакле да се овим задовољшиш и да не тераш даље, него што време и прилике допуштају постићи.“

„Право си, одговори император, ученио награду савеза, труд и ратне жртве; јер заиста нико паметан не би се драговољно ни трудио ни патио, ако му за то није ујемчена и нека награда. Па и ти, кад не би савезом хтео да ми неку доброту учи-

ниш, имао би разлога да награду тражиш за свој труд, коју кад бих ти ја дао, не бих морао да ти за то будем обвезан као што није ни купац за готов новац продавцу; али ако си ти склон да ми из чистог пријатељства и угледа, као што владоцу доликује, без накнаде помогнеш, прво ћеш и прво учинити дело себе достојно, јер нећеш војевати за награду као што ради светина и замерни људи, него из пријатељства за част и славу — а друго тиме добиваш много више него што иштеш, јер ако ти мене као грчкога цара стечеш за приснога пријатеља себи, онда нећеш сматрати као своју својину само градове од Христупоља или Солуна па до границе твоје државе, него и острва, и Византију и остаду Тракију, пошто је, како мудраци веде: „пријатељско заједничко,“ а што је у оваком односу најлепшег плода, част и дику, пожњеш најобилатије.“

„Ако дакле, слушајући мене, презреш сваку маленкост и помогнеш ми без награде, учинићеш дело обојице нас достојно; а ако ти разумеш, да само уступањем грчких градова може бити помоћи, онда кажи нам отворено да бисмо знали предузети нешто што би, помоћу Бога, било нам од користи. Али знај, знај потврдо, да својевољно нећемо уступити не само многе и дивне градове које захтеваш, него не би без бола заменили ни најгори са нашим и наше деце спасењем“ (гл. 44.).

Краљ се дивљаше јачини духа и постојанству императора у невољи, али и жао га беше што га не склони на уступке. Краљица Јелена беше ту, и назирјући мисли свога мужа, увиде да га је императорово непоштање немилостиво дирнуло, па узебни да због тога не узме цара у злу вољу, стаде их одвраћати од овога разговора и одазва краља на страну. Затим позове још двадесет четири великаша у веће, у коме стаде овако беседити (гл. 44.):

„Да до наше воље стоји, хоћемо ли добро или зло учинити грчком цару, који нам је дошао, нико нам ни откуд не спори; али треба размислити, чему се од двога треба приволети па да се покажемо свесни и да себи добра желимо. Ако зло пригрлимо, онда треба или га просто убити, или га отерати, што но кажу, празних руку, неудостојивши га ни помоћи ни саучешћа у беди. Што се самога убијства тиче, ја не знам ко би тако нечовечно и свирепе нарави био, да се или сам на то одважи или другога на такво гнусно дело наговори; почем је таква дрскост пред самим Богом мрска, а пред светом јасан доказ последње огрезлости и неваљалству. Јер, немилостиво злостављати садањег грчког цара, који је много година и пре његовог доласка на то достојанство такође владао, и кога

су сви, и Једини и странци, волели и поштовали због његове урођене блажности, мудрости и наклоности свему што је узвишено; злоставити га, рекох, кад га је нестална судбина нама довела, место да га заштитимо: не би било само свирепо и нечовечно, него ће нас с правом окаљати безбожним злочинством, од кога се и сама грозим и вас саветујем да га се гнущате. Но и кад бисмо га онако напразно отпустили, опет би нам сваки разуман пребацио да смо нехатни, и не само да би нас паметни људи с правом држали за неспособне племенитих осећања, него би нам рекли да не знамо шта је добро и корисно, кад бисмо ми, имајући међу нама мужа, чије пријатељство многи владоци великим трудом тражише и које бисмо ми први могли добити — једино из наивности одбили. Па и ако му икада испадне за руком да опет завлада Грцима, сећајући се да смо га, кад нам је дошао, празна отпустили и још га непријатељима издали — а дапас занста само наш отказ може га отерати — с правом ће нам злопамтити и све наше злостављати под разним и довољним изговорима, а и садашњим, који ће издајством назвати. Због свега овога ја не налазим да је пробитачно отпустити га празних руку.“

„Остало би дакле да му помогнемо, па било за накнаду градова, које иштемо, или и без накнаде, само части и угледа ради. Кад би он хтео да нам уступи градове, то би и мени самој било милије и повољније; али он, као што га видимо, тако је далеко од помисли да учини нешто недостојно, приморан садашњом нуждом и невољом, да би пре волео, као што изјави, да прегори спасење своје, и своје деце и свију својих, него што би прегорео и најхући градић своје отаџбине. Кад дакле ствар овако стоји и кад се он изрази достојно слободна човека и владоца, то ја налазим за најбоље па и вама предлажем: да му учинимо по захтеву, остављајући на страну све ниске и користољубиве рачуне, да га свом снагом помогнемо и њему грчку власт задобијемо, уверени да глас, који ћемо у свету тиме стећи, и његово пријатељство и савез, које многи жеде а нико не добива, неће нам мању корист донети него ли захтевани градови, и да њега без невоље отуримо само што га нисмо умели опенити из хрђавог схватања својих интереса. Једино што мислим да треба од њега захтевати то је: да нас увери заклетвом, да ће нам до смрти остати пријатељ и савезник, и да ни једну од оних вароши које већ држимо и које смо сами или претци наши од грчке државе освојили, неће захтевати да му вратимо, нити ће нам их оружјем отимати кад се на престо успостави. А на ову погодбу, мислим, да ће и он лако пристати, јер је правична а не даје

му ни повода да пребацује себи да издаје своју отаџбину.“

Јелена дакле, крајева супруга, ово је збору саветовала, а кад по свршетку беседе њен муж даде реч и осталим великашима и заповеди да примети ко шта има; Ливер, од свију великаша најсиљнији, који се беше први са императором састао и коме је био веома пријатељски наклоњен, узе реч:

„Да је, рече, твоја љуба, краљица, нешто неупутно казада, или што би слабо доприносило слави српског господарства, имало би се зар и додати што би се нашло да је пропуштено; али она такву разложност са одважношћу разви, да не би ни најпааметнији и најразумији између нас могао икада саветовати боље и корисније. Зато се и ја придружујем мњењу краљичину, и саветујем ти да се даље не ломимо, већ, сматрајући императорову походу као прилику да се прославимо, свесрдно му помозимо.“

Ово Ливер рече укратко, а нико од осталих ништа не примети, већ сви као добро одобрише. Сам краљ, потврђујући одлуку, дубоко захвали краљици, што је, достојно њега и достојанства његова, беседила, и уверила збор да прими оно, што ће земљи донети велику славу и корист.

Али док се овако код краља саветовало и решавало о императору, пратници његови, поплашени да их Срби због његовог упорства не зоставе, дођоше му и замолише га да има у виду околности у којима се налази, и да се не противи више но што треба, него да попусти варварима, да не би планули гњевом на немилосрдно их зоставили. А император, погледавши их оштро и попреко, заповеди им да се уклоне и да му не саветују оно што му може и живот и спомен после смрти срамотити. „Ја, рече, нећу издати грчку империју нити ћу је људима варварима вољно предати, па ма био још већим и љућим неприликама притешњен. Ја ћу се онако за царевину заузмати и њена ћу права бранити, преговарајући са Србима, Бугарима, или са ма каквим суседним туђинцима, као кад би цела царевина у пуној и неограниченој мојој власти била.“

Они одмах, попуштајући строгом одговору, одступише.

Гл. 45. Краљ, вративши се са збора, рече, осмејкујући се: „Твоја победа, царе, и све нас увери да претпоставимо твоје пријатељство грдном благу и великим варошима. Све нас веза и одведе у ланце твога пријатељства, јер сви, као лозинком, пристајемо да за тебе не пожалимо ни новца ни труда. Твоје је дакле да по нахођењу заповедаш, а наше

да заповести вршимо са сваком готовошћу и драге воље.“ Само је краљ захтевао, као што је са краљицом и властелом решио, да се император закуне, да ће им за свога живота остати савезник и пријатељ, и да им ни једну од оних вароши, које су онда држали а које су он и његов отац у међусобном рату грчких царева а и после за живота Андроника млађег освојили, кад се на престо врати, неће захтевати што су припадале некад грчким царевима. Император онда изјави најдубљу захвалност не само краљу, него и краљици и властели, што су се склонили да му племенито и без накнаде помогну, и што су тако једногласно решили. А што се заклетве тицало, коју су Срби захтевали да их неће узнемиравати, кад дође на владу, због вароши које су онда држали, изразио се отворено, да кад би их Грци дотле могли очувати, не би их ни он уступао, као што не уступа ни оне Друге, већ би пре волео умрети него ли поднети нешто подло и роњско. „А ако сте, рече, једне вароши пре више, а друге пре мање година одузели од претходних царева грчких, ја противу тога немам ништа, нити на њих полажем каква права, о чем пристајем да положим заклетву. Али да и ви с ваше стране мир и савез одржавате. Што се мене тиче, ја ћу на сваки начин остати веран заклетви коју ћу положити, и нећу вас узнемиравати због вароши и предела што су некад грчки били; а ако ви први заратите, у пркос правди и заклетви, онда не само да ме заклетва неће везивати да не повратим градове за које се закљичем, него, ако узмогнем, освојићу и чисто српске, као што бисте и ви све грчке, само кад бисте толико силе имали.“

Краљ и остали Срби, који ту присуствоваху, видећи како император и у невољи говори сву истину и онако како мисли, чуђаху се и дивљаху његовој искренности и слободи, и савез би уговорен под овим погодбама:

„Да се обе стране закуну, како ће цар Кантакузин и краљ (Душан) остати пријатељи и савезници до смрти, и да држави једнога други неће никада и ничим пакостити.

„Цар Кантакузин да не диже рат, нити иначе да захтева оне грчке градове, којима је краљ већ био господар, ма их од оца затекао или их сам освојио још за живота цара Андроника.

„Краљ не сме отимати никаквим начином оне градове, који су тада били под Грцима, већ да цару као савезнику помогне придобити их.

„Они градови, који се у царевом присуству оружјем освоје или сами предаду, да буду његови, а Срби да их ни пошто не штете; па и у одсуству

његову, ако краљ или неки краљев војвода освоји неку грчку варош оружјем или својевољном предајом, или подмићењем становника, да је такођер царева, и да му је краљ на захтев без поговора преда.

„Уз то још краљ да буде противник царици Ани и њеном сину Јовану; да се никада с њима не мири, него да им је вазда непријатељ, а цару Кантакузину да помаже што је могуће јачим средствима. Тако и кад се поврати на престо, краљ да му по могућству опет помаже, ако би се који дигао на њега, и да сматра за свога непријатеља свакога који би на њега завојштно.“

Само се око одметника Реље заметну мало живљи разговор, јер га је краљ за себе захтевао, што је Реља био Србин, а император, што је још Андронику млађем био пребегао и што је још био грчки поданик и особити његов приврженик; али, кад поврх овога император показа и заклетве којима се Реља био обвезао да императору служи, учини се и краљу да цар има право, и пристаде да потпише заклетве. Али како је требало да се у присуству српскога архиепископа изврши заклетва, то га краљ позва те и он одмах дође. При доласку архиепископа у двор, краљ изиђе пред њега до сред дворишта, прихвати му коња и приведе до пода (бинек-таша) за сјакхивање, па га поздрави, а архиепископ га благослови. Императору пак не даде даље од двора, него, по обичају грчких императора, дочека архиепископа у двору, поздрави га и буде благосиљан.

Али уочи полагања заклетве, Реља јави краљу да ће му се опет покорити и предати Мелник, ако му се завери да га неће казнити. Реља је, до душе, особито желео да се цар Кантакузин на грчки престо поврати, те да под њим буде, али не да се њега ради и опасности излаже. Па кад услед догађаја на Гиневокастру император дође у Србију, Реља, мислећи да ће цар бити принуђен да краљу много што шта грчкога па и њега преда, а знајући да му краљ издајство неће лако опростити и бојећи се да са своје привржености императору и сам не пропадне: науми да како било заузме Мелник и преда краљу, као довољно оправдање свога бунтовништва.

Али се Мелник, због његовог природног и вештачког утврђења, могао пре глађу него ли оружјем освојити. Зато Реља прво забрани унос хране унутра, а после га и отворено стаде тући. Асан и гарнизон око њега, видећи да се опсади због оскудице у храни не могу одупирати, а императору због познатих околности није могуће било помоћи им и бојећи се да их и нешто непредвиђено

не изненади, предаду варош Рељи, а овај ступи с краљем у преговоре да му је уступи. Краљу то добро дође, и одмах прими Рељу, опростивши му заклетвом. Императора пак јако ожадости овај случај, предвиђајући његове последице. И збиља, чим сутрадан дођоше да се по уговору закуну, краљ изиђе са захтевом да се у уговор упишу Реља и Мелник као његови, јер су му обоје пре заклетве припали. Император се успротиви, говорећи краљу да је неправичан и да гази уговор кога су, чим је постао, дужне обе стране држати се. „Ако ти напослетку није до крајње неправде, рече Душану, онда можеш примити Рељу као једнокрвна, који је и онако скорашњи ускок код Грка, а не и Мелник, који је од памтивека грчки.“ Краљ се позва на самога императора да пресуди о овоме спору. „Заклетва, рече, и уговори тек су јуче написани, а гласе да нам не захтеваш ни један од оних градова који су до данас од Грка узети, а они, који су и сада Грцима потчињени, да су твоји. Нисам дакле ни мало неправичан, кад ми је Реља с Мелником више дана пре постанка наше угодбе прешао, као што се то његовим писмима доказује.“ Император, не могући ни оваким превртљивостима да одговори ни да силом присили, попусти, и на том се сврши чин заклетве.

После потписа заклетве позове краљ своје двадесет и четири прве војводе, и задржав себи четворицу, осталима нареди да се сваки са својом војском Кантакузину придружи и свесрдну му помоћ и послушност уважу. Император се поче спремати за полазак с њима у Дидимотих.

Гл. 48. Али док се ово у краљевом двору збијало, Апокавковци били су притеснили Дидимотих тако, да би дан пре дан после морао подлећи, а император, од кога су једино ишчекивали помоћи, није се могао још са Србима кренути, и ако су били у сваком погледу спремни. Српске војводе, које беху одређене да предводе војску помоћницу, и кад су већ били спремни и за пут готови, изиђу пред краља, свога господара говорећи му: да ли он и по себе и по њих пробитачно ради, кад овако нерасудно даје у руке императору Кантакузину језгро и цвет своје силе? Јер ако се он случајно помири с царицом Аном па им стане после тајно плести замке, онда не само да их може неопрезне и поубијати, него шта ће му после сметати да се натраг врати те да и њихове жене и децу пороби, па и целу српску државу под свој јарам притисне? С тога војводе саветоваху да му не треба дати ни какве помоћи без таласа, него ако му њихова помоћ треба, а он нек остави свога млађег сина као таоца у Србији, и онда ће тек и војска ићи

свесрдно, не презајући да ће их какво зло од њега снаћи. Ливер пак на само замоли краља, да се код императора заузме, како би му кћер заручио за свог млађег сина Мануила, јер је начуо да ће Срђ због последњег рата раскинути просидбу његове ћерке, која је са истим Мануилом била заручена, још док је император Андроник живео.

Краљу се учини да је примедба војсковођа оправдана и увиђавна, те одмах каза императору шта су му војводе говорили, и саветова му да им ту жељу испуни, да би га с поверењем и већом вољом пратиле. А најпосле га замоли, да Ливерову кћер заручи с његовим сином па да се не обазире толико на разлику стадежа колико на важност циља који се у тадашњој прилици тим путем могао постићи. Јер сем што би тај брак, говорио је краљ, обрадовао све Србе, задобило би још император и Ливера не само као пријатеља и савезника, него као оданог слугу, готова да све по њега корисно радо учини, као што је Ливер сам обећавао. „Моје је заузимање, рече краљ, и доказ искрености и простодушности с моје стране, допуштајући и потпомажући наврно, да се један мој најспљивији властелин сроди с тобом, коме јавно обећа да ће све чинити у твоју корист, само ако му ћерку узмеш за твога сина.“ Али се ово није могло приписати (вели император) краљевој доброј вољи колико Ливеровом богатству и велемоћности, коју је у толикој мери имао код Срба, да се сам краљ либио увредити га. Ово је краљ говорио у Ливеровом присуству, а император, видећ да су оба ова предлога у тој прилици корисна, изјави да пристаје на њих, али одби од себе сумњу, као да би икада радио о глави савезничкој војсци. „Ја у толико мање умем сличном наградом наградити пријатеље своје, у колико сам делом засведочио, да се нисам ни према својим јавним непријатељима таквим средствима служио.“ Император је даље говорио, да не би он први тазбину кварио, да није сам Срђ одустао. „А ако сада, рече, моме сину другу вереницу просим, није до мене кривица, не само из наведених узрока, него и што просидба није таквим везама освећена, да се не може развести; а да смо до заклетве били дошли, ја просидбу не бих ни из каквих узрока кварио.“ Услед тога се император изрази да им сина оставља као будућег зета Ливеровог, а и за умирење војске, те да нема ни најмање узрока бојати се ма каква зла од његове стране, али под погодбом да му син не остане на свагда у тазбини, него и оцу оде кад га буде позвао.

Кад Ливер чу да император пристаје водити његову ћерку своје сину, поклонил му се и пољуби у колена и дубоко захвали и цару на милости и краљу на посредовању; али просидба се само уго-

вори, а заклетве и прстевски дарови, које је обичај изискивао, изосташе.

Гл. 49.—51. После свега император се подјесен крену с војском, која беше већ готова, а краљ и краљица испратише га до границе. Ту се опросте и врате, а император се заустави чак пред Серезом, где се построји и улогори проведавши три дана преговарајући са Серезанима, да му се на леп начин предаду. Серезани који беху као и увек готови да се императору успротиве, бацаху се с бедема на парламентарна камењем и стрелама; али је зато и његова војска хладнокрвно пустошила земљу као непријатељску. Ну док се ово око Сереза радило, Вракто, најодличнији војсковођа, разболе се, те војска у логору издангуби једанаест дана. Кад се Вракто придже, ободе Ливер, и мораде се чекати још толико и више дана. Кад и Ливер оздрави, остале се старешине поразболеваше и готово сва војска, једући меса и меда, чиме је земља изобиловала; неумереним пак пијењем шире патила је од запаљења и грознице, а доста је њих и пропало. Самих војника умрло је до 1500, сем старешина. Једино је императорова дружина била поштеђена од болести. Апокавко пак, чув да је император са српском војском улогорен пред Серезом у намери да иде у Дидимотих, опреми на брзу руку флоту у Христупољ, а сувим војску, да чува пролазе у Тракију. Срби, једно због болести и помора, а друго и кад дознаше да су теснаце заузели Грци, хтедохе се вратити. Император, видећи да није шала у тако жалосном стању здравља приморавати их да остану, сазва све поглаваре и кнезове у збор, и стаде их храбрити да не клону духом и да не мисле да је тај привидни неуспех Бог зна каква недаћа, јер не треба смести с ума, да се све управља по Божјој промисли, која никад неће учинити нешто непотребно. „Све, рече, треба добре воље сносити, јер све Бог у нашу корист обрће. За сад ћемо се вратити кућама, а кроз кратко време ћемо опет на Дидимотих, ако је Богу воља.“

Срби, премда се из свег срца радоваху отпусту, опет, да се не би императору замерио и да не би изгледало као да их по морању отпушта, одушевљено му захвалише на савету; а Византинци, чим се видеше сами, предадохе се паници и очајању, и сви покушаји царев да их охрабри осташе узалудни. Они се побунеше и приђоше непријатељима, те опет дадохе повода Апокавковцима да свечано славе сјајне победе по капелама Византије. Император са пет стотина другова, који му верни осташе, упути се из Сереза у Едесу, коју је краљ опсађивао и већ био освојио, подмитив становнике. Император, подсећајући га на заклетву и уговор, у

којима је било предвиђено да „ако коју грчку варош освоји у његовом осутству било оружјем или другим средством, има је предати њему“ — заштите Едесу. Краљ је уступи драге воље, говорећи да је намеран одржати све своје обвезе и помагати и оружјем и трошком, колико му силе буду допуштале. Услед овог споразума император не пађе за добро ту и даље дангубити; и онако од своје мале дружине, која је иначе желела да с њим буде, није могао оставити у варошници јаку посаду. У осталом, њему беше све до повратка у Дидимотих, те зато опет Едесу даде краљу на чување до бољих прилика и повратка из Србије, куда се по други пут врати у друштву с краљем.

(Свршиће се)

ПРОТОПАЗМА И НАДРАЖЉИВОСТ

ОД

Едуарда Штразбургера

ПРЕВЕО

М. Симић.

(СВРШЕТАК)

Шлајденови и Шванови радови учинили су, те су наука о биљној и наука о животињској ћелици имале заједнички задатак; на сличан савез морале су обе дисциплине да буду упућене открићем, да су биљна протоплазма и животињска саркода супстанце које једна другој одговарају. Не гледајући на то, истраживања на оба поља вршила су се засебно; нарочито су питања о постајању ћелица била расправљана без узајамног споразумевања. И у самој ствари изгледало је, као да се и не слажу процеси при образовању ћелица у животињском и биљном царству. Нарочито су се тако размимолодили подаци о понашању ћеличних једара. Узимало се, да у животињским ткивима нова ћелична једра свуда постају жиљењем из старих. Напротив, држали су ботаничари, да се старо ћелично једро раствори, и да изнова постају нова ћелична једра за нове ћелице. Тек новији радови, почев од 1875. год., променили су положај ствари. Из ових радова изашло је одмах, да се на биљном и животињском пољу слажу најважнији процеси при образовању једара и ћелица. Ова сагласност била је потврђена доцијим испитивањима и извела се до појединости. Нашло се, да се ћелично једро пре деобе ни у ком случају не раствара, него да и даље постоји у новим ћеличним једрима. Ова деоба привидно је врло сложена, тако да је стало много труда и рада, док се потпуно проучида. Благодаћећи заједничком раду многих истраживача на жи-

вотињском и биљном пољу, знамо ми сада процесе при типској деоби ћеличних једара, знамо да при овој деоби разликујемо битно од небитнога. Њу можемо с мало речи да опишемо. — Конци, из којих је саграђено ћелично једро, скрате се и одбљају, за тим се поређају у доцијој делидбеној равни и образују тако звану једрову пљошту, па се по том цепају уздуж. Ове уздужне половине сваког једровог конца удаде се једна од друге у противном правцу, и спајањем образују нова ћелична једра. Како се сваки једров конец уздуж цепа, и како једна његова половина припада једном, друга другом новом ћеличном једру, јасно је: да оба нова ћелична једра морају имати исту једрову супстанцу у истој количини. Ма колико да деоба ћеличних једара изгледа сложена, тешко да би се на простији начин постигао овакав резултат. Узмимо, да имамо да делимо једну пантљику, која је састављена из делова од разних материја, и то тако да се добију две потпуно једнаке половине, и по материји, и по маси. Ово не бисмо могли постићи, ако бисмо пантљику попречно секли, већ бисмо је морали уздуж половити. Тако ради и природа. Сваки једров конец дели се уздуж и свако ново ћелично једро добива једну од ове две половине. На тај начин нова ћелична једра имају сва својства, која је имало и старо ћелично једро, и деоба се може мигуницама пута поновити, а да се на резултату ништа не промени. Да не би познија ћелична једра спада на минималну величину, мора свакој деоби да претходи храњење ћеличних једара. Ово храњење води ка растењу до пређашње мере, при чем сваки делић, који већ постоји, напурује новом делићу свој карактер и гради га себи равним. Тада долази нова деоба, и то, како испитивања у последње време за животињско и биљно царство сагласно тврде, под утицајем центросома, које смо позвали као индивидуализане делове протоплазме. Поред сваког ћеличног једра налазе се по две центросоме са стране, и док се ћелично једро спрема за деобу, удаде се оне једна од друге и наместе се на оба места тамо, где треба да постану нова ћелична једра. Положај ових центросома означава тиме полове, ка којима подељени једрови кончићи путују. Танке врвце од ћеличне плазме, које са оба поља полазе, служе једровим кончићима као водиља. За време док се оба нова једра развију, удвоје се центросоме деобом, тако да оне већ као пар обојим новим једрима стоје на расположењу за нову, потоњу деобу.

При деоби ћелица природа не ради толико пажљиво колико при деоби ћеличних једара. Овде, очевидно није стало до тога, да се добију потпуно

једнаке половине. У ћеличној плазми не настају компликована диференцирања, него се или просто у средини убере, као већином у животињском царству, или се једним чврстим тинном предроји у обе нове ћелице, као што обично бива у биљном царству.

На са свим сличан начин, као што се целокупна ћелична плазма дели, тако се деле и поједини хроматофори, јер и хроматофори не постају са свим изнова; они произлазе опет из хроматофора. У опште, наука не зна, да могу слободно да постану ћелична једра, центросоме, хроматофори и читаве ћелице; истраживање је у последњој инстанцији, довело до са свим супротних резултата, него што су били резултати, на којима су почивала епохална Шлајдена и Шванова испитивања. Јер и Шлајден и Шван држали су, да ћелична једра и саме ћелице постају са свим изнова; ми напротив, изводимо све ћелице у организму од једне првобитне ћелице, од јајне ћелице; сва ћелична једра, центросоме и хроматофоре изводимо од ћеличног једра, центросома и хроматофора ове јајне ћелице. Тиме је у историју развића дошла неслућена непрекидност, једно материјално продужено трајање, које се пружа не само на живу супстанцу, већ и на индивидуализане њене делове.

Чим пођемо с гледишта, да је ћелично једро носилац специфичних својстава једног организма, биће нам лако разумљива брижљивост, с којом природа ради, да би при деоби ћеличних једара постигла потпуно једнаке продукте. Јер тада, у ствари, има да се потомству сваког ћеличног једра осигура потпуно нета супстанца, да се снабде са свима својствима својих произвођача. Представа, да ћеличном једру припада једна таква специфична улога у организмима, заснована је на свима нашим новим проучавањима процеса множења. Дознало се, да суштина плођења почива, у последњој инстанцији, на спајању двају ћеличних једара и двеју центросома. Они се у унутрашњости јајета слију и осигурају потомцима својства њихових родитеља. Ћеличним једром мушког порекла — спермичним једром — преносе се на децу очева својства, а ћеличним једром женског порекла — јајетовим једром, својства матере; сличним центросомама као да је задатак, да изазову деобу, кљичнога једра, које је постало из спајања оба она ћелична једра. Значај ћеличних једара показује се врло јасно у образовању мелеза, где спајање двају ћеличних једара, која долазе из разноликих организама, даје потпуно нов организам, који у себи има својства оба родитеља. Али да би један такав мелез у свима својим деловима показивао мешавита

својства, потребно је, да су сва његова ћелична једра подједнаког састава, и да садрже делове очевог и материног ћеличног једра. Пошто се једрови кончићи, који долазе како од једног тако и од другог родитеља, при свакој деоби деле уздуж, и пошто се обе уздужне половине на оба нова ћелична једра подеде, то је јасно, да и ћелична једра једне билионите генерације могу имати непромењени састав. Тако и врхови грана најстаријег дрвета имају ћелична једра, која у њиховим својствима не одступају од оног ћеличног једра, од кога је пошло цело развиће у јајету.

Како се новим испитивањима сазнало, грађа протоплазме далеко је од представе, да је живи садржај ћелица беструктурна маса. Ми смо сазнали детаљно протоплазмине радње, а нисмо себи у суштини објаснили њихове механизме. Јер то, што ми као индивидуализане делове протоплазме познајемо, јесу махине, чији су нам точкови тако исто скривени као и пре. Упоређење с једном машином згодно је: јер као што је рад какве машине одређен њеном грађом, тако исто и рад живог протоплазматичног дела одређен је његовом грађом. Али пошто ми не познајемо оне конструкције живих протоплазматичних делова, које условљавају начин њихова рада, то не можемо ни образовати одређену представу о току ових машина. Ми познајемо узрок који ставља машину у кретање, ми утврђујемо резултат њеног рада, али нам остају скривени међучланови. То ми је дало повода, те сам у почетку рекао, да сазнање: да се све животне радње своде на протоплазму, има и своју негативну страну. Ма колико да је ово сазнање било важно за цело развиће природних наука, смањило нам је наду, да изближе сазнамо механизам животних радња; јер се он одиграва, као што се сад сме да тврди, у кругу молекуларне сфере, те нам с тога остаје скривен. Пре него што се сазнало, да је протоплазма живом организму све и сва, веровало се на пр. да се такве појаве у биљака, као што их показује хемотропизам, т. ј. извесна кретања, која биљка изводи, да би дошла у један одређени положај, могу да се припишу непосредном утицају светлости на ћеличне опне. Држало се, да светлост непосредно хемијски мења ћеличину опну; да се услед тога и њена растежљивост умањавала, те ово даје повода слабијем растењу биљке на јаче осветљеној страни, и да тако постаје кривљење у правцу ка извору светлости. Али је оваквом објашњењу противуречило то, што има биљних делова, који се, за време свог растења, криве у правцу од светлости. Зато се тражило, да се ово оправда сложеним процесима домењања светлости у унутраш-

ности тива. Пошто се ово опажа нарочито код не зелено обојених, привидно провидних органа, пре свега код корена, то се мислило, да се светлосни зраци у ткивима органа тако преламају, да се на страни окренутој од светлости светлост концентрише, те да је та страна јаче и осветљена. Даља испитивања показала су, да се ово објашњење не може да одржи, и неспорно су доказала, да и хелиотропске појаве у биљака, као и други животни процеси зависе од протоплазме. Јер и тамо, где у последњој инстанцији, делови мембране или други продукти ћеличног тела показују резултат каквог животног процеса, јесте овај процес у протоплазми отпочет, и она је при њему играла активну улогу. На тај начин, у свима случајевима упућени смо на организацију протоплазме као на последњи узрок животних појава. — Начин, како протоплазма, услед своје организације, реагира на извесне утицаје, називамо њеном надражљивошћу, а саме те утицаје надражајима. Али у ономе, што ми називамо: организација и надражљивост протоплазме, нема никакве начелне противности ка грађи и раду какве машине. Јер и грађу једне машине могли бисмо назвати њеном организацијом; а својство да она при датој количини снаге, отварањем једног вентила врши известан рад, који је условљен њеном грађом, могли бисмо назвати њеном надражљивошћу. Али се жива супстанца разликује од мртве машине тиме, што може сама себи да набави за свој рад потребну снагу, што се сама може да покрене и у том кретању да одржи, што сама, у извесним границама, поправља недостатке, и пре свега што сама себе саграђује. Организам је, баш противно мртвој машини, једна жива машина, којој нису потребни за њено кретање спољашњи импулси, која сама управља својим радом, и која се дотле креће, докле то допуштају спољашњи услови. Она престане да ради само услед неповољних спољашњих услова или услед непоправљивих оштета.

У подобности протоплазме, да сама ради, лежи тежиште животних појава. Та подобност јесте основно својство протоплазме, у којој се одигравају животни процеси. Ово одговара схватању Едуарда Пфлигера, које је он образложио још 1875. године, да је с поступањем извесних беданчевинских тела било дато и својство, да расту, да се организују, и да је ово својство образовало полазну тачку за све сложене животне изјаве. Свако даље развиће било је омогућено подобношћу, да се нова својства задобију, да се задрже, и да се с ембрионалном супстанцом преносе на потомство. Добивена својства, која су учинила те су се образовали несвесни облици, створила су оно, што ми органи-

зацијом називамо; она су у исто време омогућила одвајање различних материја једне од друге и све веће заплете њиховим узајамним радом; она су од првобитне, просте, али за развиће подобне, супстанце створиле организам. Хоће ли се да наведе пример о подобности органске супстанце, да задржи утиске, то нека се само помисли на памћење. Јер сваки у памћењу задржани утисак јесте једно ново-задобилено својство, које мора бити скопчано с извесним материјалним променама супстрата, ма се услови за његово остварење преставили, како се хоће. Сазнања, која ми течемо, не наслеђују се; с тога и ово поменуто упоређење требало је да нам само покаже, да живи супстрат може да се мења, да се ове промене сразмерно лако врше и одржавају. Одговарајући членици, да се у памћењу појединих индивидуа фиксирана сазнања не преносе на потомство, ставило се питање: да ли се у опште својства и друге врсте, која је индивидуа задобила, могу да наслеђују. Сада се нагиње много, да се противност узме, и да се узроци свима променама живих бића траже само у променама њихове ембрионалне супстанце. У корист овог схватања говори понашање биљака, које је и за то погодно, да се ова противност погледом боље осветли. На сваком дрвету постају често поједине гране с лишћем, које одступа од лишћа осталих грана. Ова се појава назива варијација пупољака, јер ове промене потичу од појединих пупољака. Гране које се развију из ових пупољака, образују нове пупољке, који обично показују исто одступање. Каламљењем може се ово одступање на друга стабла да пренесе и да очува. Понеко дрвеће и шибље у нашим баштама, с дубоко усеченим лишћем и које иначе у облику одступа, произлази од једне једине гране, која је буди где постала варијацијом пупољака, и коју је какав вештак-баштован употребно и распростро. Често поједини пупољци овог тако промењеног дрвећа и шибља врате се натраг у првобитни облик. Ово треба да се схвати као атавизам или устук ка ранијем стању. Варијација пупољака може да почива само на промени ембрионалне супстанце на вегетацијоним тачкама грана. Јер кад узрок за ово одступање не би потицао од ембрионалне супстанце, то не би могло све лишће, које једно за другим, али независно једно од другог, из ње постаје, да има са свим исти облик. Зато што је овде промена извршена на ембрионалној супстанци, сполни производи (поленова зрна и јаја), који су из ње произишли, преносе ова својства на потомке. Ја сам од једне букве с дубоко усеченим лишћем добио око 10 процената младица с таквим истим лишћем; од једног багрена, који је место

перастог лишћа имао цело, око 30 процената биљака с истоветним целим лишћем. Већина младих биљака доиста је устукнула, вратила се у нормални облик. Али је увек остао знатан део у типу варијације, докле се у биљном царству не може да наведе ниједан пример, да су се наследиле промене, које су се извршиле на већ потпуно развијеним деловима. До сада није се видео ни један раст, који би образовао шишарке без помоћи дотичних зоља, ма да су се напади ових зоља небројено пута, у безбројно много генерација растова, понављали; тако исто још ниједна воћка није расла с поткресаним гранама, при свем том што су се оне од вајкада поткресивале.

У најчудноватије животне појаве спада оно, што ми код организама *развиће* зовемо. Овде један процес одређује други, и условљава тако низ стања, чији узастопни ред у развићу сваког организма у суштини одговара оном узастопном реду, у коме су преци у току времена задобивали ова стања као нова својства. Свако стање, да би се појавило, захтева извесни супстрат, али са својим појављивањем ствара оно у исто време и услове за потоњи стадијум развића. Најчудноватије јесте ритмично кретање, које нам се јавља у развићу узастопних генерација. С јајетом почиње развиће, а с њим се довршује. И овде владају наслеђем утврђени процеси, који један други условљавају. Ако имамо на уму, да је основно својство живе супстанце да расте и да може нова својства да задобива, онда је добивен основ за разумевање свију процеса при развићу.

Ако отворимо вентил на каквој наложеној парној машини, она почне да се креће, и врши рад који према својој грађи мора да врши. Наш рад при отварању вентила не стоји ни у каквој размери према раду машине, и само ослобађа снагу која је потребна за вршење овог рада. При отварању вентила нисмо на машину пренели извесну снагу, већ само ослободили снагу, која јој стоји на расположењу, и којој је притисак вентила држао равнотежу.

Напротив, затегнемо ли тетиву на стрели, то снага, коју при том трошимо, стоји у непосредној размери с извршеним радом: овде је извршено пренашање снаге. Рад, који је при запинању утрошен, нагомилан је у запетом луку као латентна енергија, као напонска снага. Одапнемо ли стрелу, то ослобађамо напонску снагу; ова се претвори у живу снагу, у радну енергију. Између снаге, коју смо утрошили да одапнемо стрелу, и снаге коју смо при том ослободили, не постоји никакав одређен однос. Овде је извршено ослобађање снаге,

као оно при отварању вентила на парној машини. Али, не гледајући на губитке, који постају услед трења и томе слично, количина снаге, која је при одапињању стреле ослобођена, одговара снази, коју смо морали употребити, да бисмо лук запели. Ову снагу преносимо на једну шишку, која се услед тога у даљину тера. Околност, да се при одапињању стреле ослобађа толико снаге, колико смо употребили да је запнемо, може да нам послужи за објашњење основног закона, који је потврђен свима искуствима природних наука, и који називамо принципом одржавања енергије. Сви процеси у природи почивају на преобраћању енергије једне врсте кретања у енергију друге врсте, или у преобраћању напонске снаге у живу снагу, или обрнуто, живе снаге у напонску снагу. Дата енергија не може се уништити; нова енергија не може из ничега да постане. Целокупна енергија, која се у васпони налази, у колико доприру наша искуства, јесте једна непроменљива количина.

Жива супстанца организама представља количину напонске снаге, која се непрестано преобраћа у живу снагу, да би се животни процеси вршили. При том се често снага пренаша. Један такав процес одиграва се при дисању, а то је лагано сагоревање. Природа не ради друкчије, него што ми радимо, кад запаљемо дрво или камени угаљ, да бисмо у виду топлоте ослободили снаге, које су у њима нагомилане. Као што је кисеоник из ваздуха потребан, да би дрво и камени угаљ могли да горе, и као што се гасе у затвореном простору, кад је утрошен сав кисеоник који се ту налази, тако исто престају одмах и животне функције организма у околини у којој нема кисеоника.

Снага се ослобађа већином при реакцијама живе супстанце на спољашње утицаје. Код животиња врше се такве реакције врло брзо, на прилику експлозија, као оно што се брзо натраг враћа тетива, кад се стрела одапне. Код биљака су спорије, не губећи ипак карактер ослобађања, који се у томе састоји, да ослобођена количина снаге не стоји ни у каквом односу ка снази, која је ослобођена. Експлозивне реакције у биљном царству познајемо само код неких биљака, које на извесне спољашње надражаје и на промене унутрашњег стања одговарају брзим покретима. Најпознатији пример ове врсте јесте *Mimosa*, чије се лишће при потресу обори, а листићи склопе. Извршени надражај повишава на један пут у органима за кретање, који се налазе на дну листне дршке и листића, порозност протоплазме за воду, те вода из ћелица изађе у међу-ћеличне просторе. При томе се смањи запремина ових ћелица, а према томе и

запремина дотичног органовог дела. Обе супротне половине органа за кретање стоје у равнотежи у запетом стању; кад једна половина органа изгуби воду, то друга добива превагу и потискује лисну дршку на ниже, а листиће напред и на више. Ако се органи за кретање и сами крећу, онда надражај у њима прима протоплазма. Протоплазма држи ћелични сок, који стоји под притиском у затегнутим ћелицама мирног органа, а услед надражења наједаред пропушта овај сок. Последице тога јесу кретање листа. Ови су органи тако саграђени, да се свака врста надражења јави на њима у облику кретања. Ми можемо лист да потресемо или да повредимо, ми можемо један листић да опржимо или да окрњимо, увек одговара он на надражај на исти начин. Дакле ови надражљиви органи показују једну специфичну реакцију, која се може да упореди са специфичним енергијама, које је Јоханес Милер открио за чулне органе у животиња.

У надраженој мимози може се надражај распрострети на знатну даљину; је ли један лист додирнут, то се види како се после неколико секунда други лист на стаблу спушта, и тада исте покрете врше и други листови, који леже више или ниже. Израчуна ли се брзина, којом се овде распростире дејство надражаја, и упореди ли се брзином у животињским нервима, то је радна подобност биљке врло мада. Јер док у животињским нервима брзина провођења износи у секунди преко 30 метара, достиже она код најосетљивијих биљака за исто време једва један и по центиметар. Али из Хаберландтових испитивања излази, да се при провођењу надражаја у мимозе врше са свим други процеси него у животињским нервима, и да се према томе не могу непосредно упоредити крајњи резултати обојих процеса. Јер у мимозе не раде нерви, него дугачке, мехуролике, служу испуњене ћелице, у којима се поремећаји хидростатичке равнотеже даље распростиру. Надражаји поремећују равнотежу у притиску. Чак и умртвљивање појединих делова ткива не спречава простирање надражаја кроз мртва места, а то је доказ, да ово простирање није животињи процес. Ну ово је само један специјални случај простирања надражаја. У других биљака врши се, по свој прилици, помоћу таквих протоплазматичних кончића, који спајају ћеличина тела. И код мимоза пренашање надражаја изравњивањем разлика у хидростатичком притиску долази у обзир само за ослобађање механизма за покретање листића. У осталом су ћелице у мимозе упуњене на исте везе помоћу протоплазматичних кончића, као и друге биљке. Било да се простирање надражаја помоћу таквих протоплазматичних веза

пзмеђу ћеличних тела само лагано врши, било да биљна протоплазма, због непотпуније поделе рада, слабије спроводи, ово пренашање надражаја од ћелице до ћелице притискује за мале даљине често читаве сахате. Стога је и примена разлика у хидростатичним притисцима далеко кориснија за брже провођење у мимоза. — Мехуролике ћелице, слично онима које код мимоза такве задатке врше, налазе се и у других лептирастих биљака, тако нпр. у мириславог багрена по нашим баштама; ипак служе оне овде само за примање и провођење извесних материја. Тек код мимоза употребљавају се ове мехуролике ћелице за спровођење надражаја. Ово може да се сматра као прилагођивање новој функцији, као једно новодобивено својство. Тиме је било омогућено сразмерно брзо простирање надражаја на суседне области биљке. Брзи покрети, које изводи листиће у мимозе при додиру, плаши животиње. Код ових осетљивих биљака у тропима довољан је већ потрес, који учини каква животиња која поред њих промакне, да изазове спуштање листића. Док се лисна дршка спушта, излази на видик трње, које се налази на дну листића, и оно непосредно штити биљку од могућег нападаја. Тако, као што путници причају, остају мимозе неповређене и тамо, где су животиње обрстале све оближње биљке.

Докле је запета стреда одапињањем изгубила своју напонску снагу, те је морамо поново да запнемо да би је за нов рад оспособили, дотле се органи за покретање у мимозе сами по себи враћају у првобитно напонско стање, пошто су га пре тога услед надражења изгубили. Ћелице органа за кретање узимају поново истурену воду; услед тога постају дуже, а дотични орган већи. Лисна дршка подиже се, листићи удаљују се један од другог, и после неколико минута успостављено је исто стање, као што је било пре надражења. Рад, који је при том извршен, нагомилан је поново као напонска снага у појединим ћеличним телима.

Да би органи за кретање реагирани на надражаје, морају бити испуњени извесни услови. Ова жива машина ради само у извесним границама температуре, а захтева и извесно стање влаге у земљи и околној атмосфери. Испод 15° Целзијевих и изнад 40° Ц. настају укоченост; у првом случају услед хладноће, у другом услед топлоте. Ова укоченост престаје, ако се температура изнад 15° Ц. уздигне или се испод 40° Ц. спусти. Температуре испод 0° Ц. и преко 50° Ц. покреће ову живу машину, и учине те никако више не може да ради. Велика суша у ваздуху и земљи изазива такође

укоченост, која се после неколико сати може да одстрани, ако се биљка подије.

Ако се лишће у мимозе дражи брзо једно за другим, то губи привремено надражљивост. Код биљака, које у слободи расту, види се како, кад почне киша да пада, брзо спуштају на ниже своје лишће. Кап кише ударом изазива покретање. Али после неког времена почиње лишће опет да се лагано уздиже и шири, ма да киша још непрестано пада. — Ако се биљке неколико дана држе у тами, то им лишће губи такође подобност да одговара на надражаје. — После кише опораве се биљке у брзо и постану поново надражљиве. И лишће, које је дуже времена било у помрчини и услед тога се укочило, може поново, кроз неколико сати, да постане надражљиво, кад се изложи сунчаној светлости, наравно, ако није сувише јако претрпело.

Штете, које су органи за покретање у мимозе за време укочености претрпели, може биљка, у извесним границама, још да поправи. Али биљка угине, ако су повреде веће и не могу више да се одстране.

Лишће мимозе, које се налази у укоченом стању, не виси на ниже, већ је шта више раширено, као оно у надражљивом стању. Из тога излази, да овде има потребне напонске снаге, те да се кретање врши, али је махина у ствари оштећена. Дражење оваквог органа не изазива кретање, онако исто као што отварање вентила не може да стави у кретање какву покварену махину.

Животиње и биљке, докле год имају довољно хране, приводе свима живим деловима свога тела потребне напонске снаге. Али само зелено обојене биљке могу да преобрате таласава кретања светлости у такве напонске снаге, какве су организмима потребне за њихово развијање и одржавање. Из угљене киселине, воде и неколико соли справљају оне, у својим зеленим ћелијама, скроб, шећер, беланчевинске материје и масти; све ове материје представљају тада извор снага. Ове напонске снаге могу опет да се ослободе и да се употребе као жива снага. Јер с образовањем ових тела скопчан је један редукциони процес који једињења, која у себи имају више кисеоника, преводи у једињења с мање кисеоника. Угљена киселина садржи 72.7% кисеоника, воде 88.8% кисеоника, скроб, напротив, има само 49% кисеоника, шећер 53.3% кисеоника. Према томе можемо констатовати, да биљке за време свог редукционог рада остаду количину кисеоника испуштају у ваздух. Редукциони рад, који је организам извршио, нагомилан је као напонска снага у том продукту, и може одавде да се ослободи с ефектом који је раван количини

утрошеног редукционог рада. О томе се можемо лако уверити, ако сагоримо биљну супстанцу, нпр. дрво. Редукциони процес, који је биљка извршила, враћа се натраг, т. ј. редукована супстанца оксидише се, и преводи се поново у угљену киселину, воду и друге минералне материје, из којих је постала. Снаге, које су у гориву нагомилане, ослобађају се, и ми их употребљавамо као топлоту или их преобраћамо у кретну снагу махинâ. Редукциони процес у биљци може се вршити само при довољно јаком осветљењу, јер сунце мора да да снагу, која врши тај редукциони процес. Зелена зрна, у којима се редукција врши, јесу мале махине, које покреће сунчана светлост и које врше рад, који одговара овој кретној снази. Према томе, с јачином осветљења и њихов рад бива живљи, ипак само дотле док се не прекорачи једна извесна горња граница светлости. Јер су ове мале зелене махине удешене за светлост одређене јачине, која одговара средњој јачини светлости оних места, у којима оне живе. Тако ће биљке, које у хладовини живе, раније да достигну врхунац свога редукционог рада него биљке које у присоју живе. Биљка која у ладу живи, може да се поремети у свом раду, ако се непосредно осветли, слично као оно предложена машина. У осталом као што се помоћу вентила за сигурност и регулатора уклања, под таквим условима, могући поремећај, тако и биљка може сама своје зелене махине да отргне утицају непосредне сунчане светлости, и да их са сувише јако осветљених места на ћеличном зиду премести на друга мање осветљена.

У биљним зеленим протоплазматичним зрнима у хлорофилним зрнима, жива сунчана светлост употребљава се на то, да одвоји кисеоник од угљеника и водоника. Сунчана светлост у редукованим телима представљена је хемијском напонском снагом. И сагоревањем каменог или мрког угља или тресета, који су сви произашли из биљне супстанце, ми само ослобађамо сунчане снаге, сунчане зраке, који су некада, у незапамћена времена, нашу земљу обасјавали, и који су за тим тисућама година лежали везани у земљиној утроби. Истина, у таквом гориву није више заступљена потпуна количина рада, који су биљке, из којих је гориво постало, некада извршиле; јер лагано угљенисање биљне супстанце у земљи било је скопчано с једним оксидационим процесом, који је један део првобитног редукционог рада опет вратио натраг. Један део угљеника, који се у биљној супстанци налазио, образовао је, искључен од атмосфере, угљену киселину с кисеоником, који је такође био заступљен у биљној супстанци; други део угљеника јединио

се с водоником, те образовао барски гас, а од части и воду. На овај начин постају у угљеним мајданима угљена киселина и они опасни експлозивни угљоводонци. Јасно је да супстанца, која заостаје при овим процесима садржи све више угљеника. У колико се потпуније извршио процес угљенисања, у толико ова супстанца садржи мање кисеоника и водоника, у толико је чистији заостали угљен. Трајање овог процеса, јачина притиска и тим скопчано повишавање температуре били су меродавне чињенице за дато стање овог продукта. Тресет, лигнит, мрки угаљ, камени угаљ, антрацит, представљају разне степене таквих промена. Од 100 делова угљена по тежини добива се само око 16 таквих делова антрацита. Ово наглашujem нарочито с тога, што се често узима, да је и камени угаљ при сагоревању мерило за првобитно извршени биљни рад; у самој ствари у њему није заступљена ни половина некада нагомилане сунчане енергије. Јер достигне ли садржај угљеника у каменом угљу просечно више него две трећине оне вредности, која је некада била у угљу, то је ипак у исто време редукација угљенисане супстанце извршена на мање од четвртине првобитне тежине.

Животиње немају органа, који би могли живу снагу сунчане светлости да преобрате у хемијски рад, и који би били подобни да употребе онај хемијски рад, те да из аорганичких једињења стварају хранљиве материје за своје тело. С тога морају оне такве материје споља као храну да узимају и да их за тим прерађују. Ниједна животиња није у стању, да из угљене киселине, воде и дотичних соли ствара скроб, шећер, масти и белачевине; с тога је екзистенција животиња везана за екзистенцију биљака.

Замислимо, да је биљни свет ишчезао с наше земље. Тада не би било даље ни новог стварања органичких супстанци. Животиње би остале упућене на дату количину хране и морале би једна од друге живети, док се не би потпуно уништио цео живот. — Дакле редукациони апарат, који се налази у зеленим биљним деловима, условљава могућност свега живота на нашој земљи.

Ипак је у новије време доказано, да и разне безбројне бактерије могу да врше сличан редукациони рад као и зелене биљне ћелице. Ово вреди за извесне бактерије, које амонијак и његове соли у земљишту нитрификују. Ови организми, које је Виноградски назвао нитромонадама, могу да асимилишу угљеник аорганичких угљеничких једињења, т. ј. да их преводе у органичка једињења и то без суделовања сунчане светлости. Снагу, која је потребна за овај редукациони рад, добивају бактерије

оксидацијом амонијака. Слично се понашају од Виноградског испитане бактерије, које оксидишу гвожђа у гвожђевитим изворима претварају у оксид, и сумпоровите бактерије, које сумпороводоник сумпоровитих извора претварају у воду и сумпорну киселину. Као Nitromonas, тако и једне и друге споменуте бактерије могу да успевају у растворима, у којима нема ни трага од органичких супстанци. Ове бактерије црпу потребни им угљеник из угљоводоничних једињења, која не могу да хране друге организме без хлорофила. Потребну енергију за ово као и за одржавање целокупног животног рада добивају оне сагоревањем минералних материја.

Констатовање ове чињенице јесте од највеће теоријске вредности. Јер било је тешко представити, да су прва жива бића имала хлорофил; и ипак изгледало је то потребно дотле, док се мислило, да је подобност за екзистенцију живих бића везана за ову зелену супстанцу (хлорофил). Сада је изашло, да жива супстанца за произвођење напонских снага потребних за животне процесе, може да употреби и друге изворе снага осим сунчане светлости, која само у зеленим ћелицама може да врши рад. Употребљавање сунчане светлости за овај рад представљало је дакле само једну од датих могућности, која је као најкориснија, с наступањем зелене боје у живој супстанци, остала готово једина. Јер за садању економију наше земље долази једва у обзир продукција органичких супстанци помоћу бактерија из других извора снаге него што је сунчана светлост. Живот организама остаје везан за рад зелених ћелица.

Дисањем животиња и биљака, као и труљењем животињског и биљног тела, враћа се атмосфери поново угљена киселина, коју је биљка у свом редукационом апарату раставила. С друге стране издаје биљка кисеоник, који је из угљене киселине ослободила, и он се опет може да употреби за дисање. Отуда долази, да поред безбројних животиња и биљака састав атмосфере није се променио за време историјског доба.

Да би се почео разумевати редукациони рад биљака, морала је хемија да дође до извесног ступња развића. С тога је тек око краја прошлог века могло испасти за руком, да се дубље продере у овај процес. Дотле се веровало, у суштини још са Аристотелом, да биљка сву храну узима из земље и да је тамо готову налази. С тога је Аристотело упоређивао корен биљака с устима животиња, и целу биљку са животињом која би стојала на глави. Тек 1779. год. доказао је Јан Ингенхус, да биљке под утицајем сунчане светлости поправљају ваздух, пошто одају велике количине дефлогистованог ваз-

духа, како је Пристлеј звао кисеоник. У једној малој књизи, коју је Ингенхус 1796. године издао о храћењу биљака, изложио је јасно, да биљка раставља угљену киселину. У току садашњег века наша знања о асимилационим процесима у живој биљци битно су се проширила, како у физиолошком тако и у хемијском погледу. Многе загометке остале су ипак нерешене, и то нарочито хемијска страна овог процеса.

У хлорофилним зрнцима, при довољно јаком осветљењу, појаве се одмах скробна зрнца. То су, као што је Јулијус Сахс пре 30 година доказао, први продукти угљеничне асимилације, који имају одређен облик. Ј. Сахс, у доцнијим својим радовима, такође је израчунао количину скроба, коју могу хлорофилна зрнца под повољним условима да произведу. Жељене вредности налазе се, ако се подједнако велики комади у развојно доба дана исеку из лишћа, за тим брзо умртве и осуше, и упореде тежине сасушене супстанце. Скроб, који постаје при асимилацији, непрестано се преобраћа у шећер који се одводи из лишћа у стабло. Дању постаје више скроба него што се претвара у шећер, тако да је лишће пред вече пуно скроба. Ноћу, кад је асимилациони рад обустављен, сва скроб испразни се готово потпуно из лишћа. Упоредили се сад тежина подједнако великих сасушених лисних делова у јутру и у вече, то разлика у тежини показује количину скроба, који је у току дана придошао и који се као такав у листу налази. Ка овој вредности морамо да додамо количину скроба, који је у исто време растворен и спроведен у стабло, а то је количина која се може лако да израчуна из губитка за време ноћи. Тако, под повољним асимилационим условима, један квадратни метар лисне површине у сунцокрета може у току летњег дана да произведе 30 грама скроба.

Биљке раде тако лагано, да се њихов рад отрже непосредном чудном опажању. При свем том тај је рад огроман.

КОРАЛСКИ СПРУДОВИ

од

Др. Р. Менденфелда.

—

Садашњи облик земљине површине резултанта је двеју антагонистичких сила: једне што ствара узвишења на земљиној кори, и друге што те неједнакости у висини нивелује. Свака од ових сила састављена је из више компонената. Компоненте прве силе јесу: 1. убирање земљине коре,

због хлађења и контракције целе земље, 2. вулканске ерупције течне пиросфере по пукотинама, што долази опет од локалног притиска, и 3. нагомилавање органских остатака.

Утицај треће компоненте на облик земљине површине од много је већег замахаја, него што би се, на први поглед, могло замислити.

Да бисмо добили праву представу о утицају организама на земљину површину, задржаћемо се мало и промотрићемо из ближе процес живота.

Живот је, у првој линији, процес филтрације. Животиње и биљке примају материје с поља, па их истурују на поље. Материје су гасовите, течне или чврсте. Гасовите и чврсте материје морају се најпре растворити, и тек их у течном стању плазма може асимилovati.

Од примљених супстанција неке су органске, а неке анорганске природе.

Жива плазма прима све материје, што у њу растворене уђу. Органске се супстанције делимично асимилију — на асимилацији се оснива растење, а делимично сагоревају, — сагоревање производи снагу. Од анорганских материја нешто се употреби на извор снаге (при сагоревању), као на пр. кисеоник, а нешто се, неупотребљиво, истура на поље.

Издвојене анорганске супстанције употребљавају се често, или са свим или делимично, за грађу скелета, и остају, у овом случају, у организму.

Неоргански састојци скелета јесу или кречне соли или силиција. Нас овде интересују кречни скелети морских животиња, јер само они имају већег утицаја на облик земљине површине.

Све воде, и речне и морске, садрже велику количину раствореног калцијум-карбоната. Ово је са свим природно, кад само помислимо: како је кречњак јако распрострањен и како се лако раствара у води, која је богата угљеном киселином, нарочито у води абисалних морских дубина. Murray је израчунао количину раствореног калцијум-карбоната у морској води на 628.340.000.000 тона.

Овај растворени карбонат примају морски организми и од њега справљају свој кречни скелет. Пошто животиња угине, скелет се или поново раствара или не. У последњем случају кречни се скелети нагомилавају. Морске животиње, што справљају кречне скелете, или су утврђене или слободно пливају. Скелети ових последњих, слично киши, равномерно падају на морско дно, тако да је њихова акумулација много бржа него растварање, те се на морском дну образује равномерно распрострањен кречни седимент. Скелети утврђених животиња остају на месту, и нагомилавањем граде

банкове и складове — неравномерно распрострањени седимент — паравно са претпоставком: ако акумулација надмаша растварање.

Међу утврђеним животињама са кречним скелетом, на прво место долазе мадрепора (корали са чврстим скелетом), који, нагомилавањем својих скелета, граде моћне банке и складове.

Корали са чврстим скелетом јесу шестокраке морске руже, што пупљењем образују велике полипске колоније. Облици ових полипарија врло су различни и увек се прилагођавају месту на коме су: у мирним водама налазе се лепе, гранате, цбунасте форме, док крај обала, где је кретање воде веома јако, живе феде са много масивнијим скелетом.

Основни облик појединих животиња, у свима случајевима, један је и исти: животиња је облика мање више ваљкастог и доњом површином својом утврђена. У средини горње површине налази се отвор, уста, са чијег обода води једна цев у унутрашњост. Околу уста, а на горњој површини, развијен је венац тентакала. Цев која од гротла полази, спојена је помоћу радијалних мембрана са спољашњим, цилиндричним, телесним видом, тако да се цела телесна дупља дели: у једну централну цев и изван број „интерсепталних шупљина“ око ње. Креч се лучи како у спољашњем зиду и базалној површини, тако и у радијалним мембранама. Сви полипи једне полипске грађевине спојена су кречним масама.

Осим пупљења, корали са кречним скелетом множе се и сподним путем. Из оплођеног коралског јајета развија се ембрион, који слободно плива по мору, док се после извесног времена не утврди за какво згодно место и израсте у полип. Млади полип, који се дотле храни беланчевином јајета, из којег се развио, почиње помоћу тентакала, што су међутим на усном кодуту израсли, хватати и у уста уносити мале животиње, које слободно пливају. Кад су прилике повољне, он расте брзо и почиње се, чим извесну величину достигне, пупљењем множити — постаје дакле полипарија. Безбројни поједини полипи ове коралске колоније производе понова јаја. Отуд је јасно, што се на овај начин разне коралске врсте свуда могу распрострајети, где су прилике за њихово растење повољне.

Погодбе за егзистенцију корала, што граде спрудове, јесу: 1. виша температура од 19° , 2. свако одсуство нечистоће, као муља, песка и томе сл., и 3. довољна храна.

Први услов ограничава област распрострањења корала на тропска и субтропска мора у хоризонталном правцу, а у вертикалном на плитке воде. Вермудаски коралски спрудови, 32° сев.

ширин., најудаљенији су од екватора. У већој дубини од 50 m. испод морског огледала не може бити корала што граде спрудове.

Друга погодба тражи да су корали удаљени од ушћа река и од таквих места, где ветар у море песак доноси (извесни делови Црвеног Мора).

По трећем услову корали су зависни од струја, које доносе мале пелашке животиње, а од којих коралски полипи живе.

У тропским крајевима коралски се спрудови налазе на источним обалама континента, док их на западним нема. Овоме је узрок, што источне обале квасе екваторијалне, дакле топле, струје, док на западној владају хладне, поларне. Због тога се на западним обалама и примећува наглије опадање температуре са дубином, што није случај на источним.

После овога да приступимо испитивању: како се акумулацијом коралских скелета граде оне творевине, што су познате под именом коралских спрудова или коралских рифова.

Поради тога пропратићемо по мору растурене коралске ларве. Речимо сад, да смо приметили једну или више таквих ларви, како је доспела до неке обале где нема никаквих корала, међутим да су ту испуњени сви услови за развиће корала, што спрудове граде.

Пошто се, на том месту, ларва утврди, из ње се развије полип. Овај образује полипску колонију, из које на скоро изађе нова генерација ларава. Ове се сад настањују на угодним местима и производе нове полипарије, из којих се опет развијају коралске ларве. На овај ће начин сва субмаринска страна, од границе одлива па до дубине 50 m., бити покривена коралима. Старији делови полипскака изумиру, а на изумрлим деловима старијих полипа уздижу се млађе генерације корала. Поједине полипске колоније расту за се и достижу велику старост. *Еренберг* је проматрао у Црвеном Мору неке коралске грађевине, чија старост броји исто толико година, колико су старе и мисирске пирамиде. На обалама Вермудаса има, по *Лајелу*, коралских грађевина, које су вековима познате. Слично важи и за извесне полипарије код Бродарских Острва, које су познате од незапамћених времена и којима су рибари особита имена наденули.

Ширина коралског појаса, који на овај начин постаје, зависи од нагиба субмаринске стране, коју он покрива. Ако је угао нагиба α , то ширина коралског појаса износи $\frac{50}{\text{tg } \alpha}$ m. У овој коралској зони расту корали, ослањајући се на скелете својих предака, и достижу највећу висину у нивоу, који

одговара граници одлива. Они овај ниво достигну најпре у близини прибрежја. На граници одлива коралски се плато шири, померајући свој обод све дотле у поље, док корали, што живе у 50 м. дубокој води, не достигну ниво одлива. Спрудови ове врсте називају се *прибрежни спрудови*. Њихова је моћност обично мања од 50 м., пример су за то мадрепора у Црвеном Мору са мање од 20 м.

Прибрежни спруд има готово хоризонталну горњу површину и оштар спољњи обод, од кога се спушта стрми, 50 м. високи, стеновити зид до спољашњег окрајка оног појаса, у коме се утврђују коралске ларве.

Преко границе одлива не може коралски спруд с тога расти, што корали не могу никако опстати без воде. Међутим он се може ширити у хоризонталном правцу. На стрмом спољашњем зиду, особито на горњем делу његовом, расту корали бујно и брзо, јер се боље хране због јачег таласања воде. Зид овај, због наглог растења корала, брзо, горњим својим партијама, надвиси остале, и ово траје све дотле, док издигнути делови не могаду више издржати сопствену тежину, те се, особито приликом бура, стропоштавају у дубину. Ове одвојене рушевине гомилају се на подножију спољашњег зида прибрежног спруда као оно облудак по обронцима. Разлика је између њих и осулина на суву у томе, што прве имају много стрменија пад, јер је тежива стена под водом далеко мања него у ваздуху и што ветар и вода у покрету не осипа тако лако ове рушевине, као што је случај на земљи.

Акумулацијом коралских рушевина морско тле у околини спруда толико се узвиси, да се сад и овде могу утврдити коралске ларве и развијати корали што граде рифове. Ако је, у околини спруда, нагиб благ, онда се, на показани начин, може прибрежни спруд распрострањен врло јако у хоризонталном правцу. Ако ли је пад јачи, то је и хоризонтално распрострањење спруда спорије и незнатније.

Вода абисалних дубина богатија је угљеном киселином од воде близу површине морске. Коралске рушевине, које се на показани начин стропоштавају у велике дубине, ту се брзо растварају — од прилике онако исто као и кречне љуштуре изумрлих педалшких животиња.

Према досадањем може се поставити граница хоризонталном распрострањењу прибрежних спрудова, јер чим се спруд помери на дубину од 2000 м., коралске се осулине брзо растварају, тако да не могу образовати подлогу, на којој би израшћивао нови спруд.

Murray, коме имамо да благодаримо за објашњење растења у хоризонталном правцу, није обраћао никакву пажњу на ово ограничење, те је с тога и поставио нетачно тврђење: да се спрудови могу распростирати и по најдубљим водама, они су дакле у том правцу *неограничени*.

Чим се спруд помери до извесне морске дубине — рецимо 1500 до 2000 метара — престаје свако даље растење у вис. Особиту штету трпе корали, који живе по ободу, чему нарочито доприносе таласи, што о спруд ударају, те тако он остаје стационаран.

Претпоставимо да после образовања прибрежног спруда наступи позитивно померање обалске линије.

У том случају корали расту истом брзином у висину, којом се и море уздиже, и теме спруда стално остаје испод нивоа, што одговара граници одлива. Брзина растења корала сразмерна је храни коју он добива. Корали се хране малим морским животињама, које доносе струје и таласи. Очеvidно је да корали по ободу спруда добивају, на овај начин, више хране од корала, што живе на задњим деловима горње површине коралског спруда; због овога се обод брже уздиже, него остали делови спруда.

При јаким бурама и сеизмичким потресима одваљују се од спруда велики комади, вода их односи и гомила једно на друго, те се услед тога граде на узвишеним деловима бране, које, врло често, прелазе обичну границу прилива. Семење што плива по води, дошав на оваква места, клија, и после извесног времена покрије вегетацијом ову нову земљу. Застирач овај, потпомогнут ветром, постојано ради на уздизању коралске бране. Последница непрестаног растења ових брана јесте та, што делови, који иза њих леже, престају поступно комуницирати с отвореним морем, а услед тога тамошњи полиши добивају хране све мање и мање. На послетку они морају изумрети, а на њихово место, у унутрашњости спруда, јављају нежне и мале коралске феле, које споро расту и врло мало доприносе уздизању земљишта, пошто је и акумулација њихових скелета врло незнатна.

До сад смо претпостављали да постоји само позитивно померање обале, међутим нисмо узимали да је оно континуално, већ да осцилује, и то углавито с позитивним померањем.

Претпоставимо да имамо посла са спрудом што лежи на субмаринској страни континента, који релативно тоне, и да се образовао дугачак прибрежни спруд.

Обод се спруда непрестанце гради и остаје у нивоу морске површине. Делови спрудове горње површине између обода његовог и обале острва тону брже него што могу расти нежни корали, те тако постаје један канал, од све веће ширине и дубине, који дели земљу, што тоне, од узвишеног спрудовог обода. Овај канал — лагунски канал — плован је и миран, па с тога мрнарима служи као врло повољно пристаниште.

Од ранијег прибрежног спруда не распознаје се сад ништа друго осим један узвишени бедем — пређашњи обод његов. С тога се и назива *барјерски спруд*. Такви су спрудови врло дугачки и уски, уздижу се из велике морске дубине и теку паралелно са обалом. Море између обале и спруда обично је, али не увек, исте дубине какву има и вода иза спруда. У самом спруду дубина није велика, само се местимице уздижу делови на неколико метара изнад морске површине.

Ако ли место, на коме се спруд налази, није субмаринска страна континента, већ неког мањег острва, то ће се, при позитивном померању обале, на исти начин образовати барјерски спруд; само што он није тако дугачак, и има, мање више, облик прстена, који, у различном одстојању, окружава острво, што релативно тоне.

Када позитивно померање обале достигне толики ступањ, да острво са свим потоне, онда се оно више не види над водом, као што је случај код прстенастог спруда, у чијој се средини находи корито водом испуњено, лагуна — тада имамо посла са *атолом*.

Атоли су овајинтереснији коралски спрудови. Они се уздижу усред светских мора из абисалних дубина и не стоје ни у каквој вези са суседним континентима, као што је код барјерских спрудова.

Атоли су купасте подморски брегови, којима стрмина расте идући од подине ка врху, а издижу се изнад морске површине на неколико метара.

Атолски је брег, дакле, толико висок, колика је дубина мора на том месту. Многи атоли имају врло знатну висину.

Конични брег на врху је зарубљен, и у средини терминалне површине находи се мала утогледница од 60—150 мет. дубине.

Узвишени обод издиже се или са свим или делимично изнад границе прилива. У првом случају имамо прстенасто острво, које образује затворену лагуну, а у другом канале, што приблијају прстенасти бедем, држе у вези унутрашњу затоку са отвореним морем.

Код малих атола прстенаста је брана врло често континуална и потпуно затворена. Што је већи атол, у толико је већа његов бедем испроваљиван. Дубоки канали, што одржавају комуникацију између мора и унутрашње затоке, променљиве су ширине. Где лагуне покривено је кречним седиментом, и њега заплускује вода снажних таласа, што се одбија од узвишеног обода спрудова. У лагуни успевају многе коралске феде. Овде онде ове граде и повеће колоније, а нема их тамо где је вода неском или муљем замућена.

Обично вегетација равног прстенастог острва допре до обода лагуне. Често се на стрмој обали промаља корење од палама, а по кашто се по унутрашњем ободу острва — на обали затона — виђају омање баре и мочари.

Пречник атола износи 500—20000 метара. Котураста брана обично је уска — ширина јој никад не прелази неколико стотина метара — и уздиже се врло мало изнад границе прилива.

Спољни обод прстенастог острва разликује се са свим од унутрашњег. Овде дрвеће не допире до обале, која се благо спушта у море. Обада је састављена из белог коралског песка и поступно прелази у подморски плато, који се пружа на неколико стотина метара са врло благим нагибом, испрекидан уским јаругама, а лежи мало нешто ниже испод границе одлива. Плато се од једанпут прекида, завршујући се врло стрмим зидом. Често је ова субмаринска падина са свим неправилна и кршевита; али редовно задржава свој стрми нагиб.

На платоу успевају корали што граде спрудове, а особито према ободу и на горњем делу спољашње стрме падине. У дубинама преко 50 метара находи се комаће скелета изумрлих полипа. Ови комади што се гомилају у околини спруда, слично осудинама шљунка по кршним планинама, брзо се метаморфозирају. Кречњак и доломит цементира их тако, да им се првашња, коралска, структура често не може распознавати.

Приликом већег одлива, велики таласи отвореног мора ломе се у близини обода платоа, а при приливу то бива ближе обали. Што је море немирније и што су таласи већи, у толико је и ово разбијање даље од спољашње стране. Плато чува ниско и уско острво, што позади њега лежи, од силе снажних таласа. Само сеизмички таласи или такви, који постају изузетно, при јаким бурама, могу заплускивати острво и уништити вегетацију. По старости палама што на атолима расту закључује се, да се овакве поплаве нису десиле од последњих 70—100 година.

Често на плато наплази вода са снагом покретном снагом. Том приликом одваљују се велики коралски комади, а многи полипи руше и убијају; међутим ово има и добрих страна, јер се остали делови платоа чисте, а храна у великој количини доводи, што све иде на руку бујном растењу коралског спруда.

Када се већ једном образује атод, облик му се битно не промењује услед позитивног померања обале. Атод исто тако брзо расте у висину као што се море пење, а тако исто добива и у хоризонталном распрострањењу. Растење зависи од струја. Најбрже је на оном месту, где оне највише хране доносе. За то ће онај део атола, који је струји окренут, у поље израсти, док партије, што леже иза бедема, неће никако, или само у незнатној мери.

Коралски спрудови тропских мора, још од вајкадашњих времена, привукли су пажњу и научењака и мриара, нарочито они у Индиском и Тихом Океану. Многи су, а нарочито Шамисо, постављали разне хипотезе, којима су се трудили да протумаче постанак ових особитих острва; али је тек Дарвину пошло за руком, приликом свог путовања на „Beagle“-у, да овој ствари нађе узрок и да постави теорију о коралским рифовима (1842 год.), која је после опште примљена. Последњих година Дарвину је теорију нападао Миггау (члан Чеденц'р-експедиције) и др. аутори, а бранили су је Дана, Бонеј, писац овог чланка и др.

Теорија, коју смо ми горе изнели, скоро се са свим подударала с Дарвиновом. Од ове она одступа само у толико, што претпоставља да спруд може расти у хоризонталном правцу и без померања обале, а сем тога да се атод увећава са све већом старошћу. Основни принцип Дарвинов, позитивно померање обалске линије, главни је момент горе изведене теорије о коралским спрудовима.

Новији аутори о овоме предмету, а особито Миггау, објашњавају са свим другачије постанак високих коралских спрудова. Они веле, да кречне љуштуре изумрлих пелашких животиња, које се налазе у масама по површини мора, падају непрестанце на дно морско и ту се гомилају у облику кречног седимента. У великим морским дубинама, где је морска вода веома богата угљен-диоксидом, ове се кречне љуштуре брзо растварају, тако да се овде никако и не може науштити кречни седимент. На подморским бреговима и флексурама, и у опште на свима подморским узвишењима, која избијају из абисалних дубина, скупљају се на познати начин кречни седименти, а пошто је овде

вода сиромашнија угљен-диоксидом, и карбонат се раствара много спорије. На овај начин постају читави засторн кречног седимента, који не само да заогрћу узвишене подморске брегове, већ их и уздижу много више у висину, до нивоа, на коме се већ могу настанити корали што граде спрудове.

Коралских дарава има у огромној количини по мору. Оне се кваче за овај кречни фундаменат и расту према морској површини. По ободу корали расту много брже него у средини, јер је донашање хране много веће, те с тога на овом месту и пре достигну границу морског одлива. Под утицајем ветра и таласа стварају се прстенасте бране. Како храна прилази у много мањој мери у унутрашњост — у лагуну — с тога се овде и развијају много њежније феле. Пошто вода непрестанце раствара кречњак, а у лагуни опет нема корала што граде спрудове, то ова затока постаје све дубља и дубља. Растварање утиче једновремено и на хоризонтално увећавање — бочно ширење — лагуна. На фундаменту од коралских рушевина полипи се шире радијално ка спољашњости. Атод се увећава, при приближно константној ширини котурасте бране.

Теорија Миггау-ова одликује се од Дарвинове тиме, што она не претпоставља позитивно померање обалске линије. Међутим она садржи у себи и једну очевидну контрадикцију, која јасно демонстрира њену неоснованост. Тако, по Миггау-у, се прво: у плиткој води креч брже скупља у облику седимента, него што се раствара, образује се субмарински брег, на чијем се темену развија коралски спруд; а друго, кречњак се брже раствара него што се нагомилава на оним местима где бујно не расту корали, тако да у средини атола лагуна постаје све дубља. Очевидно је да се ово двоје не може сложити.

Вратимо се на Дарвиново тумачење.

Сразмерно позитивном померању обале и атод расте. Напред смо видели, да је код великих атола прстенаста брана испрекидана дубоким каналима, и лако се може десити, да се дно канала — услед непрестаног трајања позитивног померања обале — спусти до дубине, на којој коралски полипи не могу више успевати. Моћне струје, које при приливу и одливу улазе у ове канале, што спајају море с лагуном, чисте сав седимент из њих, те су с тога они непрекидно отворени. Најзад може наступити и то, да се канали јавно рашире и најзад цео бедем распадне у изван број изолованих острва, понаштанних у једном кругу. Свако ово острвце, ако померање непрекидно траје, може постати мали атод. Често се налазе такви мали атоли у кругу поређани, као на пр.

Малос-Мадо-Атола у маледивском архипелагу итд. Али, ови исти кружно понаштанати атоли могу по кашто бити и мало притегљастии или овадни, а то је случај и са малим, секундарним, атолима, из којих је цео котур састављен. Оријентација им је истога правца, као и код целе групе, што опет тврди, да од морских струја зависи облик атола.

У оним тропским областима, где се обала спушта, налази се велики број прибрежних спрудова и атола, који се састоје из кречњака, претвореног у доломит.

Не смемо узети да је позитивно померање обале, на основу кога постаје спруд, задесило све делове светских мора у истоме размеру; већ морамо претпоставити, да су померања локална и да их производи ограничено спуштање морског дна. Геолошка грађа обала југозападне Индије и североисточне Аустралије, које су окренуте тамошњим великим областима коралских спрудова, указује доиста на тонуће — довално пропадање земљине коре.

У овим областима где се земљиште спушта, уздижу се сада огромне стрме субмаринске кречне планине. Прибрежни спрудови и групе атола споменици су утонувих обала и брегова.

Геологија нас учи, да су и у ранијим периодима земљине историје коралп живели и да им је живот био од прилике исти као и код данашњих корала. И у ранијим добима образовали су се коралски спрудови, те можемо ишчекивати да су неки од њих услед осцилација избили на површину мора.

Да бисмо сазнали какав су од прилике облик имали ти стари, исушени коралски спрудови, претпоставићемо да се, ма где на земљиној кори, издигну из воде данашњи спрудови, и то због негативног померања обале. Морско огледало пада, а изнад њега уздиже се све више врхунац прибрежног спруда или атолаког брега. Напоследку море напушта и дубине између спрудова. Исушено земљиште сада има облик таласасте површине (пређашње морско дно), са кога се уздижу високи и стрми брегови. Брегови су ови кречни или доломитски, и не показују у свом саставу ни трага слојевитости или друге какве структуре. Траг коралске структуре ретко се кад у њима налази.

Због варијација у температури, стена пуца по површини. У постале пукотине увлачи се смрзнута вода, која одваљује велике комаде. Вода што при свакој капи кише преструји преко стена, раствара и испира, особито у дубљим деловима старога спруда. Постају пукотине и јаруге. Обдутак се

гомила у подини брега. Распадање и испирање преобраћа цео спруд у кршевиту масу са стрмим и изувченим врховима и гребенима.

Брегова ове врсте доиста и има. Они су састављени, као и рецентни спрудови, делом из кречњака а делимиче из доломита.

Из једног др. *Фрежовог* састава, што ми га је писац на потпуно расположење ставио, ја узимам да се први трагови коралских спрудова јављају у силуру, они се налазе у доњем силуру у провинцијама Источнога Мора; у горњем силуру Готланда и Христијаније, у Венлоклимстону и у зони Е₂ у Чешкој. Ови су спрудови врло незнатни. Много моћније развиће достижу спрудови у девонској формацији. Девонски спрудови налазе се у источном делу јужних кречних Алпа, и то у већем распрострањењу и моћности, а тако исто и у Ајфелу, Вестфалији, Моравској, Белгији, на Харцу и другим местима. У близини Бристола налазе се рифови, који одговарају карбониферском кречњаку. Највеће развиће достижу корали у Европи за време тријаса. Велики део северних и јужних кречних Алпа састоји се од тријаских коралских спрудова. Па и у јури у областима кречних Алпа, н. пр. у Салцкамергуту, образовали су се спрудови. Кретацејској формацији припадају спрудови госавских слојева, премда се, морамо додати, ту нису градили прави рифови. Најзад и за време терцијера стварали су се коралски спрудови.

Из свега досад поменутог излази, да су се коралски спрудови образовали од палеозоичких доба па све до данас.

Веома је интересна студија геолошке грађе ових старих, исушених спрудова, чију је унутрашњост ерозија открила. Најлепши остаци коралских спрудова јесу тријаски доломитски брегови јужне Тиролске, с тога ћемо разгледати геолошки састав ових планина.

Источним доломитима граница је са севера широка долина Драве. Од извора Дравина граница иде ка западу до долине Еча, код Мерана. Одавде она скреће на југозапад до језера Идро. Јужна се граница пружа од Лаго ди Гарда у правцу исток-северо-исток. На истоку и западу „доломити“ нису оштро омеђени, већ прелазе у источније *гесп.* западније делове јужних кречних Алпа. Планине ове испуњавају један залив, који се увлачи с југа у централне Алпе. Боценски порфирски плато дели овај залив у две полутине, источну и западну. На источној страни од поменутог платоа тријаски спрудови достижу највећу моћност своју, а овде лежи и највећи врхунац доломита.

Планине ове састоје се од јасних, жутих, сивих или црвенкастих стеновитих маса са врло стрмим падинама. Оне су врлетне и кршевите или су затавађене малим платонима. Између стеновитих брегова шири се таласасти терен. По бреговима нема јасно изражених била од веће дужине. Последице свега поменутог јесу: врло компликовани речни токови и неправилности водомеђа.

Овакова грађа планинска јасно показује, да оне нису постале на онај начин као централни Алпи, т. ј. убирањем хоризонтално наслаганих таложних стена, већ са свим другачије.

Највећи део стена у области доломита тријаске је старости.

Линијом Идро-Меран, коју смо упознали као међу наших планина — пружа се једна велика пукотина. Део земљине коре што лежи југо-источно од ове пукотине, потонуо је дуж пукотине, а северо-западни обод њен — заостала пласа — градио је на овоме месту обаду тријаског средоземног мора.

Па и северном планинском границом провлачи се велика пукотина са јако утонулим јужним крилом. Ова пукотина, што се од долине Филнеса истоку обрће, образоваше такође један део тријаског приморја. Исти је случај и са долином Драве, јер и она представља стару пукотину с потонудом јужном страном; планина је дакле са С.З. и С. пукотинама опточена.

Од пукотина у доломитским планинама најважније су оне што иду правцем И.З., као Антелеа, Валзугана и Ведуно. На већини пукотина потонула је јужна страна, док је то врло редак случај са северном страном.

Тријаски су слојеви у области доломита врло мало убрани. Они већином мало одступају од хоризонталног положаја, и ако су често поремећени услед дислокација. Цела је област испрепуцала и потонула пласа са нешто јаче угледом јужном страном.

Боценске порфирске планине уздигле су се много пре тријаса.

У почетку тријаса вода је у заливу јужне Тиролске била плитка. Ово се може закључити на основу карактера доњег етажа алпског тријаса (верфенских слојева). Верфенски слојеви литоралне су природе и леже на антетријаским творевинама, најчешће на белерофонском кречњаку или греденском пешчару. Верфенски су слојеви најчешће црвени, песковити и дискуновити шкриљци. Идући на више постају местимице вапновити и прелазе у баркове слојевитог кречњака са амонитима. Отуда смемо закључити да је крајем верфенског доба

морска дубина порасла. Горњи ниво верфенских слојева окарактерисан је зоном грауваке и гипса, што опет доказује, да је тада пресушио јужно-тиролски залив.

Верфенски слојеви образују свуда у јужној Тиролској основу тријаских планина, и откривени су на много места у ерозионим планинама.

На верфенским слојевима лежи уска зона мушелкалка.

Шкољкасти кречњак богат је у амонитима и другим петрефектима. Он се појављује у две разне фације: као глиповити или вапновити шкриљцац и као громадасти кречњак или доломит. И бухенштајнски слојеви, зона што после горње долази, јављају се такође у две фације: слојевити, седиментарни, гомољасти кречњаки и громадне, вапновите и доломитске масе. Карактер бухенштајнског седимента (гомољасти вапнац) показује, да је формација његова била у дубљој води од седимента мушелкалка.

Крајем бухенштајнског доба, на источној обали боценског платоа у тиролском заливу, десиле су се снажне субмаринске вулканске ерупције и покриле су туфом велике подморске просторије.

Овај туф — аугит-порфирски — покрива бухенштајнски седимент и све што испод тога лежи. Громадасте вапновите и доломитске масе бухенштајнске зоне издизале су се изнад овог туфовног застирача, што доказује, да су те масе и раније егзистовале у виду громада.

Туф чини добар геолошки хоризонт. Преко њега долазе млађи етажи алпско-медитеранског тријаса — венгенски, касијански, рајблерски и дахштајнски вапновити слојеви.

У западном делу ове области налазе се само старији чланови овог комплекса до слојева раубелских. Мармолада, примарна група и лангофелска громада састоје се поглавито из венгенског и касијанског доломита. Местимице по ободу овог предела преко дахштајнског кречњака има и јуре.

Ове формације, особито венгенски и касијански слојеви, представљене су са две фације: као седименти и као громаде.

Седименти су најчешће лапорац или шкриљцац, а по петрефектима што их садржавају, не само што дознајемо да су се образовали у дубљој води, већ још и то: да је дубина расла за време њиховог таложења.

На громадастим кречним и доломитским масама венгенске и касијанске зоне не распознаје се никаква слојевитост. По крајевима својим мешају се са седиментом. Дахштајнски кречњак има јасно изражену слојевитост.

Мешавина громада са седиментом потврђује једновременост постајања. Док су се седименти, што један за другим долазе, образовали у све дубљој води, постајале су и кречне и доломитске масе, т. ј. за време периода позитивног померања обале.

Кречне и доломитске громаде, по петрографском карактеру, подударују се са рецентним коралским спрудовима. Исушени рифови синајског полуострва могу се разликовати од тријаских доломитских громада тек врло брижљивом студијом животињских остатака њихових.

Ми можемо сматрати тријаске доломитске громаде, у јужној Тиролској као остатке коралских спрудова. Слојевити дахштајнски кречњак — који игра тако важну улогу у источ. делу поменуте области — постао је, по мом мишљењу, тек пошто су корали изумрли и то нагомилавањем кречног седимента по утонулом коралском спруду, а за време непрекидног позитивног померања обале.

Извесно је да су на слпчан начин, т. ј. за време позитивног померања обале, постале и бухштајнске, венгенске, и касијанске вапновите и доломитске громаде.

Према геолошкој грађи јужно-тиролских доломитских планина излази, да коралски спрудови постају за време периода позитивног померања обале, а то смо исто видели и код данашњих рифова — дакле смео рећи: да се проматрања и фосилних и рецентних коралских спрудова у свем слажу с Дарвиновом теоријом о секундарном уздицању и спуштању земљине коре.

26. јануара 1891. год.
Београд.

С немачког превода
П. С. Павловић.

О ГОРЕЊУ, ДИСАЊУ И СВЕТЉЕЊУ¹⁾

од
Петра М. Илића
професора

Биће свима познато, да је животињска топлота последица једнога хемијскога процеса, при којем се гради угљена киселина. Све хемијске процесе, при којима се развија топлота, називамо горењем. Ну топлота је у суштини исто што и светлост; обе су појаве трептања етра, и разликују се само трајањем трептања и дужином таласа. Од споредних прилика зависи, да ли ће се при сагоревању

¹⁾ Из једнога предавања др. Ј. Вема, професора бечкога универзитета.

произвести само топлота, или само светлост, или топлота и светлост заједно.

Да се најпре запитамо: која тела могу да горе, зашто се развија топлота при сагоревању, и шта бива од сагорелих тела?

Горети, т. ј. узајамно се сјединити развијајући топлоту, могу само она тела, која су у узајамном сродству хемијском. Кад успемо сумпорну киселину у воду, смеша ће да се загреје, и комадић фосфора што се налази у шољици која плива на течности запалиће се; с тога би се могао рећи, да поменуте течности узајамно сагоревају. Ну обично се називају горењем само они процес, који се збивају, кад се какво тело једини с кисеоником. Од тих процеса узећемо на око само оне, при којима се оксидују, т. ј. једине с кисеоником, она тела која садрже у себи угљеника.

Кисеоник је гасовит елеменат, од којег садржи атмосферски ваздух 21 запремну у 100 запремина. У везану стању налази се кисеоник у многим чврстим и течним телима. Да би се из њих издвојио кисеоник, потребна је у толико већа снага, што је јача веза хемијска између њих. Ослобођени од кисеоника састојак задржи тежњу, да се с њим понова сједини; с тога велимо за њ, да је горљиво тело. Кад такво тело доиста сагори, онда се ослобађа у облику топлоте и светлости управо онолико снаге, колико је пређе било потребно па да се издвоји из његова једињења с кисеоником. Снага, коју морамо употребити да тела хемијски разложимо, није дакле пропала; она је у саставцима разложенога једињења, само у другом облику, као т. зв. напонска снага. Она ће се ослободити, кад се саставци опет сједине у првашње тело. То би био кратки одговор на предња питања.

Лучење кисеоника из његових једињења може да се изврши различитим силама. Из воде то бива најлакше електричном струјом, а из многих других једињења топлотом; из угљене киселине — која је случај за наше разматрање веома важан — кисеоник се издваја у биљној ћелици. Али то не бива у свакој ћелици без разлике, већ само у зеленој, која садржи у себи хлорофила, па и ова не врши тај посао без игде ичега, него употребом неке силе. За свој огромни рад, као што је разлагање угљене киселине, рад који ми у нашим лабораторијама можемо да извршимо само помоћу најјачих снага, зелене биљне ћелице узимају сунчане зраке у помоћ. Унутрашња суштина овога рада, толико значајнога у кућењу целе органске природе, за нас је посве загонетна. Зелена биљна ћелица не само да разлаже угљену киселину у њене састојке, него и одмах спаја издвојени угљеник с водом и с неким

другим телима, правећи градива, која називамо органским, из којих не само да су саграђена сва биљна и животињска тела, него у којима су још везане и оне силе, које се ослобађају приликом дисања.

Најважније супстанце за храну биљака и животиња, било да се употребе за грађу њихову, било да служе као извор снаге, јесу према том производи биљнога зеленила, хлорофила. Других органских материја за храну, сем оних које су произведене у биљној ћелији, нема. Ну ми не употребљавамо биљке и њихове производе само за храну, него и за произвођење светлости и топлоте, и као извор снаге за покретање машина. Снаге, које се ослобађају при сагоревању органских тела, јесу дакле у неку руку везани зраци сунчани. Према томе зраци сунчани су једино наше извориште снага — ако не узмемо у рачун сумњиве силе скривене у земљиној утроби — и биљке нагомилавају само један, сразмерно незнатан, део њихов.

С тога је лако појмљиво, зашто су дрво и угаљ веома драгоцено благо, нарочито у данашње доба развијене индустрије. Ну пошто ће се камени угаљ, тај дар давно минуле прошлости, кад тад утрошити, настаје питање: имали осем биљака још и других каквих прикупљача сунчаних зракова, те да бисмо могли мимо њих справљати светлост и топлоту?

Сунчани зраци, који нечујно раде у зеленој ћелији биљној, рађају и ветар и водене вале; они подижу из свеколних мора водену пару у планинске висине. Кад бура у своме беснилу дрвље ломе, зграде руши и лађе дробе, кад се снежне лавине и водени слапови у амбис сурвавају; онда су се исте силе разиграле, које ветре наше станове, које хране наше изворе, које красе наша поља и ливаде, и које су и нас у живот разбудиле. Кад покрећемо машине ветром и водом, тада је прави покретач, позади њих, сунце. Ну ветар је непостојан а водене снаге нема увек тамо, где би била потребна, нити се могу ове силе преносити као дрво и угаљ. Али у повије време научише људи да преобраћају рад механички, дакле, и онај што га врше ветар и вода, у — без мало — исту количину електричне, а ову можемо по вољи свуда спроводити, претварати је у топлоту и светлост, па опет у рад механички. Динамо-електричне машине, покретане ветром и водом, и електрични акумулатори могу нам дакле заиста заменити биљке за поменуто сврхе. Ну ма колико да је оправдано надање у успех науке и технике, да запрегну у службу човечју неупотребљене до сада сунчане силе, и да нама, а помоћу електричне, врше механичке ра-

дове и производе топлоту и светлост, ипак не смемо да будемо за сада одвећ сангвинични; а што се тиче хране, бићемо увек упућени на биљни свет.

Један од најподеснијих извора за светлост, и топлоту јесте светли гас. Он се састоји, у главном из водоника (H), угљен-моноксида (CO), метана (CH₄) и етилена (C₂H₄). Овај последњи саставак распада се при горењу најпре на угљеник (C) и на метан (CH₄). Кад притиче светлome гасу, који гори, довољно кисеоника, тада ће бити производи сагоревања вода (H₂O) и угљена киселина (CO₂), и при том се развија највише топлоте. Али кад је притицај кисеоника оскудан, онда неће одмах да сагори угљеник, који се из етилена издвојио, него ће најпре да се успја, а то је погодба за јаче светљење пламена. То се може врло лепо посматрати на Вунзенову жишку (бренеру). Оно што у гасноме пламену светли, то је дакле успјани угљеник. Од гаснога пламена не разликује се, по суштини својој, ни пламен свеће, уља, дрвета; само што се код ових последњих истом при сагоревању развијају из горива горљиви гасови, услед топлоте која при том постаје. С тога ће се у затворену простору, где се све већма смањује количина кисеоника, пре угасити пламен свеће, него ли гасни пламен, као што се то огледом може доказати.

Пламен се састоји, као што је поменуто, из гасова који горе. Пламена неће бити кад сагоревају тела у чврстome стању, као н. пр. гвозђе. Овака ће тела само да се успјају. Као гвозђе тако и угљеник није испарљив. Ну угљеник гради с кисеоником двојака гасовита једињења; кад је притицање кисеоника обилно, угљену киселину (CO₂), а кад је количина кисеоника недовољна, угљен-моноксид (CO). При даљем притицању кисеоника сагори и угљен-моноксид. Први је гас (CO) горљив, а други (CO₂) није. Порцуданска плочица, која се у пламену одмах нагари, оста ће чиста, кад се подржи изнад пламена. Куд се деде угљеник? Пламен је окружен једним плавичастим омотачем, који је састављен из угљен-моноксида који ту сагорева; ту на површини пламена оксидише се (у CO) онај угљеник, који се у унутрашњем пламену издвојио из етилена. Оно што код обичнога пламена светли, са свим је исто што светли и код електричне светлости, т. ј. успјани угљеник. Кад бисмо удалили етилен из гаснога пламена, или кад се етилен не би разлагао при горењу, тада не би пламен ни светлео, нити би давао чађ. То бива, кад гори гасни пламен под стаљеним звоном, дакле у простору кисеоником сиромашноме; ту ће светлосна моћ његова све то више опадати. Према томе два су противна случаја, кад гасни

пламен не светли: 1. кад је одвећ обилаз притицај кисеоника, те ослобођени из стплена угљеник одмах сагори, 2. у хладноме пламену, при недовољном притицају кисеоника етилен се и не распада, те не ослобађа угљеник, од којег зависи светљење пламена.

Кад метнемо дрво на усијани угаљ, па неће да гори, ми дувамо у жар; тиме уносимо већу количину кисеоника; ну кад се јаче дува у пламен свеће или гаса, они ће се угасити; узрок томе није као што се често наводи, што је се пламен охладно, него што је ваздух истиснуо гасове који горе.

Да прегледамо у кратко појаве сагоревања дрвета и угља у обичној пећи. Камени угаљ запаљемо, кад подметемо дрво, артију и друга лако запаљива тела, т. ј. супстанце које се запаље на нижој температури него камени угаљ, и које својим сагоревањем производе топлоту, потребну да се запали и камени угаљ. Тела која се узајамно једине, не чине то у свима приликама. Тако и пр. хлор се једини с водоником на обичној температури само у светлости одређене каквоће, а угљеник и његова једињења сагоревају само на одређеној температури. Кад се затворе сва вратанца на пећи, пошто се ватра у њој запали, престаће горење, јер нема кисеоника. Ну познато је, да се онда ватра доше гори, кад се вратанца за ложење широм отворе, док су вратанца за пепео затворена. Шта је томе узрок? Сагоревањем дрвета и угља у отвореном простору нећемо никад добити тако живахну ватру као на огњишту; то је с тога, што у првоме случају нема промаје, т. ј. ваздушне струје. Како постаје промаја? Нека одређена запремина ваздуха има своју одређену тежину. Загревањем шири се ваздух, т. ј. његови се молекули размичу, и иста запремина имаће сада мању тежину. Кад бисмо ову запремину загрејаног ваздуха омотали неким врло лаким омотачем, те спречили хлађење, она би се цењала у незагрејаноме ваздуху, слично плаути која се потопи у воду. На овом принципу бејашу основане прве ваздушне лопте, што их пре 100 година сагради Монголџије. Ако ће дакле да буде промаје у пећи, онда мора ваздух горе у димњаку да буде лакши, од онога у простору где се ложи, из којег струји ваздух у пећ. При отвореним вратима за ложење, жаром из пећи јако се загрева и шири ваздух, који има да струји унутра, и тим је престала погодба за промају. С тога је појмљиво, зашто се помоћу врата за пепео боље може управљати ватром у пећи, него ли вратима за ложење.

Пређимо сада на разматрање појава дисања.

Дисање се састоји у сагоревању угљеничних градива живих створова; силе које се при том процесу ослобађају, врше унутрашњи и спољашњи рад у биљкама и животињама. Ну међу тим се само један део сила, ослобођених респирацијом, преобраћа у рад на начин нама још посве заговетан. Код парних машина то бива тако, да се водени молекули великом снагом разгоне кроз етар који заједно с њима трепери, и ударајући о клип, покрећу га. Али на који се начин напоиске силе, ослобођене дисањем, претварају у рад — нарочито у телу животињском, још не знамо. Ну највећи део ових ослобођених сила не јавља се као рад, него као топлота, а кашто и као светлост. Као пример за ову последњу појаву ваља поминути бубе свитце (*Lampyris noctiluca*) и прљадљиво дрво; код ове последње појаве не светли дрвено влакно које се распада и трули, него живе гљивце што су на њему настањене. Сличну појаву имамо кад светли устојано месо, па и светљење мора постаје такођер процесом дисања неких организама што у њему живе, као што су *Noctiluca miliaris*, *Pyrozoma giganteum* и т. д.

Производи сагоревања продисаних градива јесу, као и код потпунога сагоревања, вода и угљена киселина. Мене, кроз које пролази беланчевина претварајући се у мокраћну супстанцу или уре, још су нам непознате. Градива, што их биљке и животиње троше на дисање, пореклом су сва без изузетка из зелене биљне ћелице. Пошто се прво потроше оне храњиве супстанце, које су у каналу за варење растворене и у крв пренесене, долазе на ред оне, које су наслагане за време изобиља у виду сала. Одрастао човек истурује дневно 3—400 грама угљеника у издисатој угљеној киселини. Сличну улогу, као сало у телу животињском, врше у биљкама и у бесхлорофилним организмима биљним т. зв. резервна градива. У семену које клија продише се по готову половина резервних материја. И осветљена зелена ћелица дише, ну она сама справља себи градива за дисање; то она не чини само колико је њој потребно, него у несразмерно већој количини. Дању се дакле у зеленој биљној ћелици и ствара и разлаже угљена киселина; у закљону од светлости или при недовољном осветљењу врши се само први посао, т. ј. грађење CO_2 дисањем.

Како се снабдевају биљке и животиње кисеоником потребним за дисање? Појмљиво је да ће то да буде различито према томе, каква је грађа, какав је начин живота у дотичне врсте, нарочито да ли иста узима потребан јој кисеоник из ваздуха или из воде. У овом последњем случају не

узима се у рачун онај кисеоник, који је хемијски везан као саставни део воде, него само онај што је у њој растворен, те се кувањем може из ње изгонити. Површином својом узимају кисеоник сви организми просте грађе и свеколике хидрофите, као и они делови сухоземних биљака, који нису одвише масивни; ови су снабдевени нарочитим отворима за дисање, порама. Код сухоземних животиња сложеније грађе то бива плућима, камо се имају уврстити у ширем смислу и трахеје инсеката, а код правих водених животиња на шкрге. Плућа су састављена из веома разгранатог сплета ваздушних цевчица, којима се најситнији оградци завршују гроздастим мехурићима, око којих се обмотава сплет капиларних крвних судића. Удисани кисеоник прелази дифузијом у крв, где га везују крвна зрна, која, пређе тамна, сада се јасно првено обоје; она га разносе у разне делове тела, да га тамо употребе за грађење угљене киселине. У противноме правцу бива дифузија угљене киселине. Крвна зрна могу још да упију и моноксид угљеника (СО), и када то учине постану неподобна да вежу кисеоник; с тога је живот у опасности, кад се удише ваздух у коме има поменутога гаса. Ну како улази ваздух у плућа? Простим отварањем уста и носа то не бива. Плућа представљају као неке мехове, у којих су дувари у неколико покретни. При удисању раширимо грудни кош уздицањем ребара и угибањем пречаге, дијафрагме. Тим се прореди ваздух у плућима, према спољнем ваздуху који је гушћи, и с тога се просто утисне нека сразмерна количина спољнога ваздуха у плућа. Противно бива при издисању.

Трахеје су веома разгранате ваздушне цеви, које продиру кроз цело тело инсекага, и тако непосредно снабдевају органе кисеоником. Шкрге су као нека обрнута плућа, погопљена у воду која има у себи кисеоника. У води без кисеоника удаве се, угуше се и рибе. Ну ипак могу животиње са шкргама прилично дуго да живе у влажном ваздуху. Вода садржи на обичној температури око 2 запреминска процента ваздуха, од којих сам кисеоник износи 33%. Према томе је појмљиво, да плућа могу за једнака времена и при једнаким другим погодбама да унесу у крв много више кисеоника него ли шкрге. С тога је процес респирације у животиња са плућима у опште много интензивнији него ли у шкржних животиња. Код ових последњих међа се топлота унутрашњих органа у сразмерно широким границама према температури спољне средине, с чега их називамо хладнокрвнима. Боље би било да се назову промењљиво-топлима. Ну има их и међу онима, што дишу у ва-

здуху, с крвљу променљиве топлоте. Или су то веома троме животиње спорога дисања, као што су рептили и амфибије, или пак животиње које — као инсекти — ма да производе много топлоте, опет и губе много својом сразмерно великом површином тела. У добро насељеној кошници претурни кашто температура преко 40° С. Код мрмота спадне дисање за време зимњег спавања на $\frac{1}{30}$ онога у будноме стању, и према том у истој мери опада и температура унутарњих органа.

Организми просте грађе примају кисеоник само спољном површином њихова тела. На исти начин дишу у неколико и „више“ животиње, само ако им је површина пробојна за кисеоник. Код човека једва да има значаја дисање кроз кожу, кад се упореди са дисањем кроз плућа. Друкче стоји та појава код жабе, која се не угуши у води покривеној леденом кором; шта више жабе могу да живе још неколико дана пошто им изваде плућа. Вредно је знати како се унутрашњост стабла у дрвета снабдева кисеоником. То бива делимиче у попречном правцу кроз лентицеле, а делимиче помоћу воде која струји од корена ка лишћу, и у своме току издаје она растворени ваздух ћелицама стабла. Слични одношаји, као што су између животиња с плућима и онима са шкргама, јесу и између сухоземних и водених биљака; код првих је дисање много јаче него ли у водених биљака. Почем и биљке дишу, то и оне производе топлоту, која се с разних узрока само у ређим случајима може непосредно да докаже. Тако н. пр. гомила јечма кад кљија, загреје се тако да се може упоредити с ројем пчела. У неким цветовима температура може знатно да се повиси, тако у цветноме клину козлаца (*Agum maculatum*) за више од 20°С. У унутрашњости дрвенога дебла температура је час виша, час нижа него ли на површини. То је условљено делимиче спорим провођењем топлоте кроз дрво, а делимиче због воде која се кроз стабло пење. Кад се у воду потопи животиња која дише на плућа, она ће дотле живети, докле се не потроши већим делом кисеоник понесен у плућима и у крвним зрнцима. Ограничени простор, у коме се нека животиња угушила, са свим је или без мало слободан од кисеоника. Од практичне је вредности знати, да се свећа и гасни пламен угасе, кад се умањи кисеоник у ваздуху да буде 12—14% односно 7—8%. Огледом се може доказати, да ће под стакленим звоном свећа да се угаси, док ће белу миш још да се живахно креће у њему.

Горење ће да буде у толико живље, што је ваздух богатији кисеоником. Кад спустимо у боцу, напуњену кисеоником, један ивер који твња, он ће

се на мах упадати и гореће јаким пламеном. Пређе мишљаху да је и дисање биљака и животиња у толико живље, што је ваздух богатији кисеоником. Ну доцнији огледи нису то потврдили. Показало се да биљке у чистом кисеонику шта више престану да расту, ну правилно се даље развијају, кад се кисеоник, у коме су, разреди водоником место гушика. Још значајније понашање показују биљке у срединама без кисеоника, у срединама индиферентнима. Њихов животни процес тамо се не уставља, него оне и даље одвајају угљену киселину, ну сем тога производе и алкохол. Кад се после неког времена опет врате у првашње прилике, врше и даље нормално своје послове. Материјал, из којег праве угљену киселину и алкохол, јесте шећер, који се просто распада у ове састојке по једначини: $C_6H_{12}O_6 = 2CO_2 + 2C_2H_6O$. — Нису све биљке за тај посао подједнако подобне; најбоље се може за то употребити квасац, једна гљивица (*Saccharomyces cerevisiae*), која се множи пуњењем и која због те своје особине игра велику улогу у кућењу човечјем још од незапамћених времена. Тај процес распадања шећера на угљену киселину и алкохол, назива се алкохолним врењем; физиолошки он није ништа друго до дисање, т. ј. једна врста увутрашњег сагоревања. При том се ствара угљена киселина, уз појаву топлоте, услед измештања у молекулним градива за дисање. Слично ћелицама квасца понашају се многи други организми. За многе бактерије — ну чији су производи врења са свим други — слободан је кисеоник

отров, који их ништи; многе од њих су, и при нормалноме дисању њихову, најљући непријатељи људски и животињски, јер су узрок многим болестима.

Од правога врења, које дакле није ништа друго до нека врста дисања у закљону од ваздуха, при чем се органске супстанце просто распадају у неке одређене састојке, треба разликовати сирћетно врење, чему је узрок такођер једна гљивица, *Mycoderma aceti*. Ну ова гљивица дише нормално и показује значајну особину да преноси кисеоник из ваздуха на своју подлогу, на алкохол, те га тим оксидује у сирћетну киселину по овој једначини: $C_2H_6O + O_2 = C_2H_4O_2 + H_2O$. Од врења битно се разликује труљење, које се састоји у распадању органских супстанца примањем кисеоника; ово распадање често пута потпомажу неки ситни организми. Топлота која се при труљењу развија, може кад што да буде тако велика, да се органска супстанца од тога упали.

Као што нам је загометна цела сушттина увутрашњег дисања, тако исто је и начин, којим жива ћелица, биљна и животињска, преноси кисеоник на материјал за дисање. Само толико знамо, да су дисање и горење једнородне појаве, помоћу којих се органска супстанца опет разлаже и враћа у оне своје састојке, из којих је справљена у зеленој, хлорофилној ћелици. Сваки органски створ постао је из воде, гаса и пепела, и у том облику он се опет враћа својој материји, земљи.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

КЊИЖЕВНЕ ОБЗНАНЕ

Dr. W. Götz: *Das Kopaonikgebirge in Serbien. Eine orographische Skizze von....* (Petermanns Mitteilungen, 37. Band., III., стр. 60.—71.).

Писац вели, да му је циљ, да даде *први подстицај* (erste Anregung) за испитивање и *прве основе* (erste Grundlegung) за правилну представу Копаника. Очеvidно је да се овде *der deutsche Forscherfleiss* (види стр. 71.) за првином и повином рђаво упутио, јер је наш леги Копаник, на 54 године пре блажене самообмане професора Др. Геца дочекао геогносту и рудару Хердера, — 53 год. раније дочекао је осниваче геологије и географије балканских земаља Ами Буеа и Викенела, а 38 година пре

г. Геца дочекао је први пут Јосифа Панчића, који га је за тим редовно походно, проматрао, описивао и млађим природњацима омилио. Ревност г. В. Геца одоцнила се, дакле, више од пола века. Да ли је бар бољим, напреднијим, плодом уродила?

У првоме члану своје расправе писац се труди да, насупрот Панчићу и г. В. Карићу, постави границе Копанику и његовом подгорју до Јошанице, Јанкове Клисуре, Преполца и превоје одонуд Пилатовице. Кад узмемо на ум да сâм народ границе Копанику шири и сужава, и да се границе подгорја према потребама појединих писаца могу ближе или даље главноме масиву стављати, онда у синонима г. Геца немамо никакав нови ни важни научни добитак.

Други члан (Gestalt) испуњен је највише опи- сом панораме, која се види са копаоничких висова. Том приликом се многа места рђаво пишу, а Суво Рудиште (г. Гец редовно пише *Суво* = сухо) и ети- молшки рђаво тумачи, (јер рудиште није баш = *Erzanstalt, Bergwerk*). Висину овоме одредио је пи- сац апериодом, на 2030 м., али га погрешно сматра за највећи вис у Краљевини Србији, (јер Миџур има 2186 м.).

Скица карте Копаоничких висова у размеру 1:450.000, коју је г. В. Гец својој расправи при- ложио, има за циљ да разри „die bisherige Vorstel- lung von einem Plateaugebirge oder zwei Ketten in NNW. — Richtung, an deren Statt wir die Wirk- lichkeit einer Umrandung setzen, welche von stum- pfen Gipfeln und niedrigen Zwischenrücken gebildet wird und eine vegetationsüppige Mulde, den „ebenen Kopaonik“ umzieht. Право да кажемо, ми неразумемо, у чему је овде пишчева заслуга, јер се Копаоник ни до сада није замисљао као један плато, нити као две упоредне планинске вериге. Али да на Ко- паонику има многих коса, заравањака и низова од врхова, то остаје истина и после г. Гецовог „разо- рења“ досадашњих представа о томе цину међ срп- ским планинама.

Са трећим чланом (Gestein und Boden) г. В. Гец је заостао далеко и иза онога што су још фран- цуски геолози пре 50 год. написали, и ако је, вели, био срећан те се могао користити и неком непубли- кованом геогностичном скицом Копаоника. О томе ће се лако уверити сваки, коме је литература о Копаонику позната макар мало боље но што је по- зната ученоме немачком професору географије, који ово незнање не може, ама баш никако, да пакнади познавањем неких, свакоме не доступних, архивских докумената. Оно мало што је он рекао о геологији Копаоника и о његовим рудинштима, рекао је тако нејасно, а често и нетачно, да би боље било, кад би се географи, са оваком спремом, сасвим уздржали од излагања геолошког и минералшког састава јед- ног предела, баш да исти и није пре њих за науку задобивен.

Поред тога што раније утемељачке радове сво- јих претходника не познаје (а по негде се чини да их не познаје), г. В. Гец има неку наклоност да се хвата за ситнице, да им противречи и о њима нека своја важна мишљења и проналаске истиче. У томе је погледу код њега најгоре прошао покојни Пан- чић, чије је предавање о Копаонику прилично ко- пирао, кад је своју расправу састављао. Тако на пример, на Панчићеве речи, да Јошаничка Бања има 76—78° „и по томе је најтоплија вода у Еуроци, која себи нема равне до Брусе у Малој Азији“, г.

Гец примењује: „so haben wir in Vranska Banja süd- lich von Vranja ¹⁾ eine Temperatur der Quelle von 77 — 80° vorgefunden“. На ово ћемо му ми приме- тити, да је Панчић оно рекао десет година пре но што је Врањска Бања цивилизованим људима по- стала доступна, те да се може избрисати онај знак(?) што га је Ами Буе за температуру исте Бање ставио. Па ипак се г. В. Гец више од 10 год. задоцнио да пронађе — и то не тачно — топлину врањских из- вора; јер је већ шеф санитета српског окупационог корпуса г. др. Л. Докић, 10. септембра 1878. год. мерио температуру разних извора у Врањској Бањи, и нашао да варирају од 56,25° С. до 88,75 С. а не само у оним границама, које је г. В. Гец поставио

Други покушаји оригиналности, на рачун Пан- чићевих дугогодишњих испитивања и проматрања, учињени су у последњем члану расправе, где се го- вори, и то не баш сјајно, о вегетацији, о фауни и о водама на Копаонику. Међутим, општа каракте- ристика оне вегетације много је боље представљена у Панчићевом оригиналу (Копаоник и његово под- горје) него ли у овој копији. А да су Панчићеве специјални наводи у *Флори Кнежевине Србије прва* и *непоколебима* основа за правилно схватање поме- нуте вегетације, о томе нас неће разуверити ни нај- претенциознији опис једног шпацира ма ког било немачког географа.

За фауну Копаоника Панчић је измеђ осталог тврдио „да пада у очи велико сиромаштво птица“ нарочито певачица, а г. Гец мисли, да ће и ових бити много, јер би иначе тамо много мање било и грабљивица. Човек, који је на Копаонику 16 пута боравио, 20 година спремао монографију: *Птице у Србији*, и наштамао је 22 године пре но што је г. В. Гец код Гобеле видео неколико очупаних пера од неке орлушине, знао је, сигурно, шта је о та- мошњим тцама рекао. Без његових проматрања не би немачки географ могао проговорити ни онолико речи, колико је о фауни Копаоника проговорио.

Сузбијајући Панчићево мишљење да бујна ве- гетација Копаоника долази „највише од небројених вода, које по вечито росним Копаониковим висовима извиру и његове стране натапају“, г. Гецу се десило, да је један део овог цитата погрешно превео, па се на ту погрешку, веселик, још једном повратио и пропратио једним „вициг“ ускликом и једном до- сетком: да би Панчићево мишљење тек онда могло

¹⁾ Врањска Бања није јужно од Врање, већ источно; чак је и за који степен померена у северисточни квадрант. Оволику омашку смео је данас учинити Немац — картограф, који у својој ревности и педантној мисли, да му ваља по- прављати и на брзу руку, а за привремену војену потребу састављену ратну скицу (serbische Uebersichtspositionsskizze) која јавности није ни предавана.

одговарати стварности, кад би Србију задесила срећа, да се њене владе не ослањају на сељачки сталез. Што се тиче питања, да ли на Копаннику има много или мало извора и потока, то се оно не може апсолутно решити, јер су и изрази *много* и *мало* само релативни. Панчић је рекао да их има *много*, помишљајући при томе на хидролошке прилике по другим српским планинама; г. Гец не мисли да их има много, јер срањује Копанник са некима водом богатијим немачким планинама. Чудна ми начина научне дискусије! Кома је познат рељеф Копанника и сва његова хидролошка мрежа, тај ће признати да је тврђење Панчићево правилније од противничког му. Тако и ми држимо да су по Копаннику извори и текућице доста честе, чешће но у многим другим нашим крајевима (за шта има и геолошких разлога), и ако се владавина у Србији још ослања на сељачко изборно тело. Ако је учени професор из Немачке хтео тиме да нас научи, да ће подизањем шума појачати и изворске воде, онда је он последњи који је међ нама ту истину рекао. Много пре њега и много боље од њега, говорио је то и Панчић (Нешто о нашим шумама 1870.) и то баш представницима тог истог тела, и ови су умели свој закон о шумама према приликама поправљати и уводити. Само владама српским није била увек досуђена срећа, да учине добар избор људи, којима су стручне и научне мисије поверавале. Тако на пример, срећне руке није био ни онај г. министар просвете, који је г. Гецу дао државну помоћ да по Србији путује. Јер расправа немачког географа о Копаннику, и ако може имати неке вредности за ону немачку публику, која је о Копаннику исто тако мало обавештена, као што је г. В. Гец био, кад се на исти упутио, ипак не садржи ничега новог, нити чега добро смисљенога; најмање ће пак она бити први подстицај и прва основа за познавање Копанника, као што се томе њен писац, до дрскости безазлено, нада.

Ј. М. Жујовић.

А. Н. Пыпинъ. *Исторія русской этнографіи*; I.—II. Общій обзоръ изученій народности и этнографіи великорусская; III. Этнографіа малорусская; IV. Вѣлоруссія и Сибирь. Спб. 1890.—1892. — Четири књиге у 8°. Стр. 424 + 428 + 425 + 488.

(Наставак и свршетак)

Упоредо са скупљањем етнографског градива, 50-те године ударише темељ и свестраној му научној разради. Главни представник новог покрета у етнографској науци и утемељач у Русији оног научног правца, што га основа Грим у Германији, био је Т. И. Буслаев (рођ. 1818. год.). Прва књига

му: „О преподаваніи отечественнаго языка“, (1844. год.) беше у своје време од велика утицаја на руску науку. Компаративна лингвистика и историска метода беху ту први пут примењене на руски језик; за историју науке о језику дело има ону вредност коју радови Кавелина и Соловјева за руску историографију. Други славни рад Буслаева била је дисертација му: „О утицају хришћанства на словенски језик“ (1848. год.) у којој расправља питање о старом преводу Св. Писма на словенски, и о средствима, која бише употребљена за израз оних хришћанских појмова, што их не имађаше стари језик. Опште поставке у дисертацији, да историја језика стоји у најтешњој вези с предањем и народним веровањем, да језик у време формације носи на себи трагове народне митологије, да најстарије форме епске појезије воде почетак од формације самог језика, да сродство индојевропских народа прати заједница веровања им и предања, да митологију Словена треба изучавати у вези с предањима других средњевековних племена, особито немачких — све то показује у Буслаеву примењивача на руско научно земљиште принципа Грима и школе му. Ну све то беше увод у знамените студије му над руским епосом, старином и народношћу, што их издаде скупљене у две велике свеске: „Историческіе очерки русской народной словесности и искусства“ (1861. год.), једно од најважнијих дела о руској етнографији и најглавнији производ ондашњег периода руске науке. Ти и други радови, што излажаху све до последњег времена, дадоше имену Буслаева једно од првих места у историји руске етнографије. Он умеде пренети у Русију научно-романтично учење Гримова, баш онда, кад оно беше најпотребније за руско друштво. С немачким романтизмом у појезији упознао је руску књижевност још Жуковскиј; ну етнографска руска наука од 20-тих до 40-тих година једва је назирала, да постоји нека Гримова школа, налазећи се у то време, заједно с археологијом, у рукама самоука, као Сахаров или Даев; а и учени људи, као Надеждин и Максимович, не прођоше правилне филолошке школе. На послетку почеше продирати принципи Грими и школе му, која заузимаше тако видно место у науци, да је морала у том правцу утицати и на Русију

Утицај беше благодетан по руску етнографију, која осим тога што не имађаше научна смисла, не беше ни у стању, да историски и морално осветли оне осећаје према народном предању, који су се онда развили у друштву руском и изразили у јако распрострањеној љубави према етнографији и археологији. Због недостатка научне основе, тежња за

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

народношћу нађе, као што смо видели, најлажнији израз и примену, почињући од Карамзинске сентименталности, која сједињаваше идилу с одбраном, крепосна права, до званичне народности, која је видела основу народног духа, међу осталим, у том истом крепосном ропству, до Сахаровске мржње према свему туђем, до фантазија Морошкина и Савелјева — Ростиславича, до лажно-народног стила у књижевности, до вражде према образовању — јер је јевропско... Писци прогресивног правца (Белинскиј, Херцен, Грановскиј, Тургењев и др.) негирају то изврћање „народности“, које беше за њих очевидно; ну прогресивна школа улагаше сву своју снагу у питања сувремене социјалности и просвете: народно питање беше близу осећају јој и убеђењу као морално-социјално, ну према народној старини она се односила равнодушно, као према преживелој прошлости; у сувременом народном животу та је школа видела јаде ропства и незнања, тражећи за њега слободу и школу. Словенофили падоше у другу крајност, у полу-мистично маштање, удаљено од не-исредне стварности, маштање, које могоше експлоатирати опскуранти. Таке беху погодбе. Руска права наука мораде тражити неки излазак из тих разних гледишта на народност, из тих крајности опскураната, прогресиста и словенофила, и кад се појави теорија Гримова — наоружана научном силом, дубоким проицањем у пре недоступне пределе старине и народног живота, одушевљењем према народним умотворинама и топлим одношајем према народу, као носиоцу тог народно-појетског садржаја — морала је наћи одјек и у руској књижевности. Ту она беше потребна као научна основа за тумачење народности, па као таква није могла да не пробуди саучешће у људима, који спојеше научну спремност с љубављу према народу, и знадоше да нађу песничке стране народног предања, често сакривене обичном оку. Задатак, да уведе Гримову теорију у Русију и на њој да оснује научно испитивање руске старине и народних предања, пао је на Буслаева, који га испуни на част и себи и науци. Као човек од науке, он не беше ни противник слободне критике, ни заслепљена присталица московских предања, проповедајући, као свој идеал, слободан живот народности, загрејан узвишеном појетским предањем старине.

Тим начином учење, што га излагаше Буслаев, ушло је у руску етнографску науку, као историски неопходан елемент. Јер да најновије народне тежње добију своју логичну и моралну пуноћу, требало је, да се с гледиштем прогресиста, који се занимаху само питањем о социјалном положају народном, сједини научно изучавање унутрашњег народног

живота и историје му, смисла предања и тајна појезије му. Зато је била потребна не само примена сувремене научне анализе, већ и топал одношај према простим умотворинама народним, подобност песничке репродукције далеких времена и наивне контемплације. Све се то сјединило у делима Буслаева, који је умео, служећи се сувременим резултатима немачке филолошке науке — не у смислу копирања, већ самосталне примене и разраде према новим потребама — да открије лепе стране народних умотворина, да одгонене тамне, да покаже високе моралне принципе у њима, да оцени онај песнички стил и живу им фигуративност, по којој се с њима не може ни поредити уметничка појезија, а, што је најглавније, да им извојује опште, заслужено поштовање. Стварање тог новог одношаја према народној старини и појезији — осим многих специјално-научних, важних расправа — чини капиталну заслугу Буслаева, коју мора врло ценити историја изучавања руске народности.

Уз Буслаева пристао је други руски тумач народних умотворина и предања А. Н. Афанасјев (1826—1871.). Историским својим радовима он припада школи Соловјева и Кавелина; а у студијама својим о митологији, етнографији и археологији Афанасјев пође путем, који показа пре тога Буслаев. Од 1850-тих година иде читав низ радова му на том пољу и славно издање му: „Рускија народнија сказки“ (1855.—63.), први научно издан зборник те врсте у руској литератури; у предговору Афанасјев обраћа пажњу на значење бајке, као остатка доисториског предања, чим се тумачи сличност јој код разних народа. Друго издање Афанасјева беху „Народнија рускија легенды“ (1859.), које због цензурних прилика не изађе други пут и остаде библиографска реткост. Ну најглавнији рад му, дело живота његова, беху: „Поетическія воззрѣнія Славянъ на природу.“ (Три велике свеске 1865., 68. и 69. год.). То је огромна работа, у којој Афанасјев, ослонив се на сувремену научну митологију у Германији, даде први систематски преглед руских и словенских митских предања, сабрав разноврсно градиво руско и словенско и послужив се опширним фактима у литератури, особито из мало познатних и слабо доступних провинцијалних издања. Основни му погледи подударују се с погледима Грима и наследника му у науци: Куна, Шварца, Манхарта и Макса Милера. Верујући у апсолутан ауторитет им, он је поделио с њима и њихове погрешке; па ипак, и ако је данас наука одмакла, дело Афанасјева остаће још дуго драгоцен зборник у ред доведених факата, као покушај целокупна излагања, какво је у руској науци врло ретко. За изучавање руске

народности он има онаку исту заслугу, као и Буслаев.

Изучавање народних предања морало је повести дубљем изучавању старије књижевности. По тврђењу Јакова Грима, народни мит толико је некад продирао у живот и литературу, да му се трагови могу наћи у најразноврснијим књижевним производима; руски научници, руковођени том мишљу, стадоше такође тражити и нађоше трагове народне појезије у случајним изразима летописа или старих поука, у мотивима црквених животописа и т. д. У том правцу ваљало је радити. Осим тога тежња за дубљим изучавањем старе писмености имала је другу чисто књижевну побуду:

Крајем 1840-тих година завршио се критички рад Белинског; загушљива атмосфера, која наступи у то доба и почетком 50-тих година, онемогућила је даљи рад у том критичком правцу (отвлеченно-художественная и отвлеченно-социјална теорија); ну ипак се осећало, да је критика 40-тих година учинила свој посао и да нова књижевна и друштвена питања траже одговора. С једне стране, требало је одређеније поставити друштвено питање — и у том правцу, још за живота Белинског, сташе делати Валеријан Мајков, социјалистичко коло краја 40-тих година, и доцније, критика „Современника“; с друге стране, осетила се потреба историског објашњења руске литературе, коју не могаху задовољити резултати, до којих дође Белинскиј са свог чисто-естетичног гледишта, не узимајући са свим у обзир читаве периоде старе, до-петровске писмености. Уметничка критика четрдесетих година не знађаше те епохе руске књижевности, игноришући је, као време грубог незнања, и то не само она, већ и ондашње учене специјалисте пролажаху ћутке поред историских јој и појетских страна, извлачећи из ње само црквену археологију. Нова наука морала је запазити, да и XVIII. и XIX. век траже, осим естетичне, још и другу, историску меру: јер и ако сви покрети друштвеног живота не достижу уметничког израза, они имају ипак своје животно историско значење; гомила производа у књижевности, поред којих с немаром пролази естетски критичар, има велику важност за историју образовања друштвеног живота, морала и најинтимнијих покрета у социјалном развићу; она може објаснити и процес растења уметничког осећаја и схватања. Ако историчар тражи у литератури не само развиће уметничког стила, већ и историју сазнања, мора раширити круг својих изучавања и обратити се у опште литератури, да јој скупи и испита појединости. Зато историски метод код Руса није могао мимоићи у књижевности читаву стару до-

петровску писменост, т. ј. читаве векове народног живота, јер се ту морао донекле одлити национални карактер. Само што у том неки научници дотераше до крајности; литература после Петра, развивши се под јевропским утицајем, није будила њихове пажње, као чиста имитација; напротив највећег интереса заслуживаше она књижевност, што беше оскудна по обиму, неизрађена формом, наивна и првобитна, ну запечаћена народним стваралачким духом, која припадаше читавој народној маси, казујући осећаје јој и идеале. То је била народна појезија и народна писменост: ту беше одјек народно-песничког духа, ту га је ваљало тражити и објаснити.

У том правцу започе се рад. Треба само поредити неку историју руске књижевности за време Белинског с ланашњом, да се види, како је много на том пољу урађено. Опис и издања старих рукописа, апокрифа, и других споменика старе књижевности попуни читав пре тога празан простор; изучавање рукописног градива изменило је са свим појмове о старој руској писмености; наука откри у њој богату струју народног песничког садржаја и читав низ књижевних споменика, који беху или потпуно народни или стајаху у тесном одношају према народној појезији. Научни радови на том пољу проф. и академичара *Н. С. Тихонравова* (рођ. 1830.), који даде огроман материјал из старе књижевности и народних умотворина у својим „Летописима“, тумачећи их критички и доносећи расправе из пера таквих научењака као што су *Афанасјев*, *Соловјев*, *Костомаров*, *Забјелин*, *Викторов* и т. д., па радови самог *А. Н. Пштина* на књижевности старих народних приповедака, рукописа и апокрифа, као знаменита му магистарска дисертација: „Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ“ (1857.), па „Ложныя и отреченныя кнѣги русской старины“ (1861.) и т. д., па научна испитивања проф. *А. А. Котљаревског* (1837.—1881.), проф. *А. А. Потебње* (1834.—91.), *В. В. Стасова*, *П. А. Лавровског* (1827.—1886.) и т. д., успоставише историску везу међу старом и савременом народном појезијом и предањем, и међу допетровском писменошћу и новом литературом, унапредивши руску етнографију.

Удубљивање у прошлост створило је у Русији нарочиту партију, која је подигла у идеал московску централизацију. То беху словенофили. На главном им, типичном представнику *Конст. Аксакову* (1817—60.), задржава се Пипин најдуже. Као карактеристику Аксаковљевих мишљења о руској старини и петроградском периоду, навешћемо неколико тврђења:

„Руска историја има значење светске исповести. Њу могу читати, као животе светих. — Др-

жава није проповедник истине. Запад је зато и развио законитост, јер осећаше у себи недостатак унутрашње правде. — Москва негује руску мисао — Петроград је забаван са својим патриотизмом. Види се, да је то за њега ново дело, и као што увек бива с иностранцем, кад жели да покаже да је руски, Петроград претерује (пересаливаеџ). О *Sanctpetersbürger-и*, сетите се свог имена добровољно вам даног, и погледајте, не утврђује ли вам патријотизам за вама значај неруског града?... — Код западних народа на свима појавама друштености лежи печат државе; нема простоте живота, нема слободе. Свуда спољашност, условност, извештаченост. — Руски народ није народ, већ човечанство; као народ јавља се он зато, што је окружен народима с искључиво народним смислом, па зато и човечанство изгледа код њега као народност. Руски народ је слободан, нема у себи спољашњег државничког елемента, нема у себи пишта условно. — Сав значај Москве лежи у јединству и целини Русије; значај Москве је значај и целе Русије. Тим се тумачи много и све битно.“

Према западу односи се К. Аксаков с највећом антипатијом и не нада се од њега ничему добром. Руски је народ једини представник идеје општине, коју је имао још од незнабошких времена и коју разви и утврди у њему хришћанство; с идејом општине свезана је идеја праве човечности. Запад је представник принципа личности, која је извор зла и лажи; зато је све, што твори запад, лажно и садржи у себи клицу зла. Тим злом заразио се виши сталеж у Русији. Реформа Петрова искварила је, дакле, руски живот, па зато је К. Аксаков и осуђује; она га је покорила јевропским идејама и реду, идејама ненационалне „государственности“; треба се вратити натраг, старим принципима московске „Русије“. —

Запад је труп и морално гњиво. Оне који пођоше за њим, К. Аксаков назива публиком, оне који осташе верни старим начелима — народом. „Беше време, кад у нас није било публике, пише он. То је било до оснивања Петрограда. Публика је чисто западна појава, и била је уведена код нас с разним новостима. Створила се она врло просто: један део народа одрекао се руског живота, језика и одела, и начинио публику, која исплива на површину. Та публика и одржава непрекидну везу са западом, поручује оданде свакојаке материјалне и духовне украсе, клања му се као учитељу, узима од њега своје мисли и осећаје, плаћајући му за то огромном ценом: зременом, савезом с народом и истином мисли. Публика се јавља над народом, као

неки његов привилегован израз, докле је она у самој ствари кварење идеје народа.“

Та мисао избија још јасније из ових редова:

„Публика поручује иза мора мисли и осећаје, мазурке и полке, народ црпе живот из свог рођеног врела; публика иде у немачком оделу, народ у руском; у публике су париске моде, у народа његови руски обичаји; публика (бар већином) једе мрсно, народ посно; публика спава, кад је народ већ одавно устао и ради; публика ради (највише ногама по паркету), народ спава или већ устаје, да поново ради; публика презире народ, народ опрашта публици: публици има свега 150 година, а народу их не можеш избројати; и код публике је и злато и блато, и код народа је и злато и блато; ну у публици је блато у злату, а у народу је злато у блату; у публике је свет (*monde*, балови итд.), у народа је скуп. Публика и народ имају епитете: публика је „*почтеннѣйшая*“, а народ — „*православниѣ*.“

Таку идејализацију народа стара се Аксаков да нађе и у старом епосу; за њега не беше важно питање о историском склопу епоса, о саставним му елементима, о развоју и променама, већ о његову национално-символичном значају; витезови Владимирова кола не беху толико предмет историско-етнографског тумачења, колико представници социјално-моралних теорија у оном духу, како је прошлост поимао Аксаков. Тим се начином могло проићи у најдубљу битност народног стваралаштва, само што плод тог проицања беху фантастичне слике старог руског живота и појезије. Такав начин тумачења огледа се у примени шелинговске теорије на изучавање руског епоса проф. Безсонова, и донекле у историском тумачењу билина проф. Ореста Милера.

Тумачење билина привлачило је к себи прве руске етнографе и родило је препирку о руском епосу. Посматрајући све ближе старе „билине“, и подилазећи им с разних страна, научењаци откриваху све нова и нова питања. Ишло је о тражење битних својстава руске народности. У Илији Муромцу требало је показати прототип руски. Узимајући, да се под иројима билина крију стихије, тајанствени симболи и алегорије, могло се доћи до резултата, до каквих се хтело. Они се учинише сумњиви *Стасову*, и он постави своју источну теорију о пореклу руских билина, која изазва (1868. год.) читаву панику у ученом филолошком руском свету.

Задржим се на њој, као на крајности. Спасов одбацује сваку могућност митолошког, алегориског, па чак и историског тумачења билина, и удара на

резултате, до којих тим путем дођоше Буслаев, Афанасјев, Ор. Милер, К. Аксаков, Безсонов. Као негацију тврђењу, да у билини Руси имају самобитне националне производе, хранилиште најстаријих песничких предања, Стасов поставља теорију, да руска билина није руског порекла, већ да је у целини позајмљена с Истока; да садржај руских билина није ништа друго, до дотерани сижети епских производа, појема и бајки с Истока, испричаних непотпуно, у одломцима, као нетачне копије; да су ти сижети дошли Русима из друге руке у будекој обради; да је време узимања било пре око татарске најезде, него раније, у првим вековима руске историје, у епоси старих трговачких одношаја с Истоком. Из теорије излазио је резултат: да у руским билинама нема ништа ни руског, ни прастарог, ни самобитног.

Да докаже своје тврђење, Стасов упоређује руске билине с источним бајкама, и узима н. пр. «скаску» о Јеруслану Лазаревичу, о којој нема сумње да је узета с Истока, и показује, како је руска редакција прерадила персиски ориџинал; разбирајући тим истим начином билине о Илији Муромцу, Добрињи, Потоку и т. д., налази им порекло у индиским песмама и износи на вилик, како се оне не дају, као одломци, потпуно разумети без својих азијских ориџинала. Прешав читав низ билина и упоредив их с источним изворима, Стасов тврди, да су им основа и „скелет“ узети из источних извора. Ну, можда је туђа основа примила на себе народни карактер? Стасов и то одриче. У кнезу Владимиру руских билина не треба тражити право кнеза Владимира, већ нешто са свим друго: ту су црте цара Кејкауса из „Шах-нама“, брахмана Вишнусвама, мудраца Сандимана из „Гариванзе“ и т. д.; у кнегињи Апраксији понавља се персиска царица Сулабе; у Добрињи живе заједно Кришна, Рама, Ардуна, разни сибирски и киргиски јунаци. С географским именима, која се налазе у билинама, није боље; градови и реке су реминисценције разних источних градова и река, које су беле, црне, жуте и т. д., као и тамо. На основи билина не дају се правити закључци о правом стању народа и разних елемената за доба Владимира: „све, на први поглед, хришћанске форме у билинама нису ништа друго, до пренесене на руске обичаје и руску терминологију нехришћанске и неруске приповетке и детаљи.“ Једном речју, обичајима, карактером, оружјем, одећом итд., руска билина подсећа на своје источне ориџинале.

Можете замислити очај и огорчење словенофила, кад се у јунацима, у којима они гледаху но-

сиоце корених народних особина, показаше азијатски типови. Сви стари научници, који се занимаху питањем о билинама, подигоше се против Стасова. И ако је источна теорија му дотерала до крајности, као сваки први протест, наука гледа данас на њега као на учена човека, који је први напео удар свима самовољним митолошким, историским и симболичним тумачењима руског епоса, и скинуо с дневног реда све сентименталне и алегоричне теорије; осим тога, Стасов је први указао на један извор, одакле је руски епос ако не са свим, а оно бар донекле, као што потврдише новија испитивања, много узимао.

На сувремену научну основу поставио је изучавање руских народних предања научник јевропског гласа, унив. професор и академичар Александар Н. Веселовскиј, један од највећих руских научника. У време, кад је он стао радити (шездесете године), теорија Гримова подлежала је новом правцу, који се развијао из Бенфејевих научних испитивања. Школа Гримова полазила је од претпоставке (од које је створила аксиому), да бесконачно понављање предања код разних народа истиче из њиховог доисториског сродства; на дну сваком предању лежао је неки првобитан мит, ком се давало неко митолошко тумачење (н. пр. поштовање сунца, представа облака, буре и т. д.); па пошто се мислило, да сви народи, који припадају једној групи, имају исте психолошке основе митолошког стварања, руски научници (као Буслаев) држаху, да могу тумачити своју митологију на основу германске. Бенфеј пак скупио је гомилу примера, из којих се види, да сходство предања лежи врло често изван услова племенског сродства и доисториског јединства, и да се тумачи путем спољашњег, усменог или писменог узимања. Изучавање средњевековних књижевних споменика у међусобном им поређивању и са живим сувременим „фолклором“ (народно предање), доказало је изван сваке сумње, прво, обилате факте књижевна узимања у средњим вековима, факте међународног предавања фабула; и друго, да оне постоје у сувременој народној памети, и да врло много што изгледа чисто народно, не беше ништа више, до развиће или измена прочитаног факта у књизи. Из тога истиче природно, да су потоци народног предања, текући у разним правцима од истока на запад и обратно кроз средњевековну Јевропу, морали обухватити и стару Русију; шта више, да стара руска писменост и народно предање могу разјаснити многе тамне тачке у историји средњевековних фабула. Стара Русија налазила се у том погледу у ванредним погодбама. По старој историској традицији Руси мишљаху, да је Русија стојала засебно,

да је мало општила с другим народима, да је имала сиромашну, мало те не само црквену писменост, и да је, оделивши се рано од католичког запада и литературног му садржаја, створила свој искључан предео песничких предања; међу тим новија испитивања открише трагове културних утицаја и општења, и показаше путеве, којима уђе гомила туђих предања у Русију; тим начином пређашња митологија и „појетски погледи“ руског народа посташе плод учене фантазије. Из оног што пре изгледаше прастаро, једино руско, појави се, као релативно ново, врло распрострањено, скоро опште добро јевропских средњих векова. С тог новог научног гледишта ваљало је поново прегледати цео састав руских народних предања, и показати, шта је руско, а шта туђе, оделити праве митолошке од чисто појетских елемената, разделити их, у колико је могућно, по хронологији народног живота и писмености, одредити им изворе, па подићи ново здање, по бољем и правилнијем плану. Тај посао узе на себе проф. Веселовскиј, и благодарећи многобројним радовима његовим, као и научном испитивању Јагићеву — изучавање руских народних умотворина и предања стаде на сувремено, научно земљиште. То је, тако рећи, последња реч у руској науци на том пољу.

Доласком на престо Александар II. започе се нова ера у друштвеном животу Русије. Стубови „званичне народности“ падоше, држава дође до уверења, да се старим путем даље не да нићи, и позва просвећене људе у помоћ. Слободно изучавање даде нов, дотле невиђен полет науци у Русији. Пошто је ослобођење сељака од вековног ига било на првом плану, и наука се највише бавила студијама о народу. У том погледу, највећу заслугу стекла је руска историографија, тежећи да открије народну страну руске историје, т. ј. улогу народа, силу му и карактер, у стварању државе, и судбину народну у новије доба. Историчари, користећи се слободом, бацише се на изучавање оних периода, у којима је била највиднија делатност народна, као: епоха старе историје, време народне самоуправе (вѣчевое устройство) и народне колонизације; за тим — време међуцарија, кад је народна самосвест спасла државу од погибије; доба народних буна крајем XVII. века и доба раскола; на послетку најновије стање народа под крепосним правом, народне побуне, као резултати терора, народни обичаји и наравственост и т. д. Пређашњи историчари, бавећи се више политичком историјом и судбинама врховне власти, или не опажаху тих страна руске историје, или их цртаху као појаву уједињену, анекдотичну, или и не покушаваху да их обраде, због цензурних прилика.

Благодарећи историском, економском, социјалном, етнографском, и изучавањима на другим научним пољима, реално стање народне масе пуче друштву пред очима, као није докле. Читаве епохе, читаве стране народног живота падоше онда први пут под нож критике. Хоризонт посматрања увећао се, очистио се од многих предрасуда старог незнања, хвалисања и сентименталности; питања народног и социјалног живота излазе пред друштво у правом облику; а упоредо с тим, и социјално-политички идејали напуштају све више пределе појетске фантазије и добивају неку одређеност.

У народном и друштвеном животу начини се читаг преврат. Није чудо, ако га је пратило давно невиђено врење умова, којима беше јасна неопходност нових форми у животу место пређашњих, а нејасни путеви, који вођаху тим новим формама. Основни, или највећма раширен, мотив тог врења — покрај целе разноликости му, од револуционог радикализма до мистичног квијетизма — остаће општа тежња за савезом с народом, радња за добро народно; отуд су се сви позивали на народ, отуд „оближење“, „хожденіе въ народъ“, и „народничество“ разне врсте. Као у свима друштвеним покретима, тако и ту беше један део неразумевања, наивности и лицемерја, по већи део рада истицао је, без сумње, из искреног уверења и некористољубивог служења интересу народном, а то је важан друштвени добитак за последње време.

На послетку, сав тај покрет ударио је печат и на песничку литературу. Изгледа, да се нећемо преварити, вели Пипин, ако речемо, да је за последњих 25 година народ, посредно или непосредно, био јунак у већини производа руске појезије и белетристике. Приповетка из народног живота тако је честа форма руске белетристике, као ни једна од јевропских литература; од краја 50-тих година она је заузела, па и данас заузима, сву радњу многих руских белетриста. Реализам, што га основа Пушкин и утврди Гогољ, нађе ту нову храну, и писци после њих усавршише се у цртању народног живота, ако не увек с обзиром на уметничку обраду, оно с обзиром на верност.

* * *

Ето, тако је текло изучавање руског народа од првих научних почетака до данас; наведени факти потврђују јасно ону велику корист, коју истиче г. Пипин на сваком месту, корист, што је донесе западна наука развоју руског самопознања. Та мисао превлачи се као црвен конач кроз цело дело, и на Пипинову Етнографију може се т. зв. западна руска странка увек позвати као на рад

који научним начином, гомилом необоривих историских факата, потврђује основна јој начела. Таког капиталног дела, за доказ својим принципима, словенофили не створише, и тешко да ће га створити, јер би требало крхати факте и доказивати, да је бело — црно, и обратно. Против некојих тврђења Пипинових без сумње може бити спора, ну о основној мисли, научним начином — никако.

Ја сам се задржао у овом реферату само на најглавнијим фактима из прве и друге свеске Пипинова дела, т. ј. на Етнографији Великоруса — у намери, да изнесем читаоцима пред очи ток научних радова на изучавању руског народа. Етнографију Малоруса, Белоруса и Сибирије (трећу и четврту свеску), остављам за други пут.¹⁾

Петроград, 1892.

Радован Кошуткић.

БИБЛИОГРАФСКИ СПИСАК

УРЕДНИШТВУ ПОСЛАТИХ КЊИГА

Геолошки завод Велике Школе. Извештај за год. 1890.-91.; од *Ј. М. Жујовића*. Прештампано из Геолошких Анала Балканског Полуострва, књ. IV. Београд, у држ. штамп. краљев. Србије, 1892. — Обична 8^о, стр. 27. Цена ?

Општи спољни услови по живот биља. По Сакс-у и др. написао *Павле В. Вујић*, (прештампано из «Отаџбине»). Београд, држ. штамп. краљев. Србије, 1892. — Обична 8^о, стр. 37. Цена 50 пара дин.

Историске старине из рудничког округа, од *Симе Тројановића*. Са сликама. Прештампано из «Ста-

¹⁾ Молим пошт. читаоце да изводе исправити у наставку овог реферата, у мајској свесци, ове крупније штампарске погрешке :

СТРАНА	СТУБАЦ	РЕД ОД ДОЛЕ	МЕСТО:	ЧИТАЈ:
384	II	21	хуманима на руско песничство	хуманизма на руско земљиште
385	II	37	социјалног	специјалног
385	II	6	и тадашњој	у тадашњој
386	I	46	ледевава	Ледевеља
386	I	27	царевиве	царевање
386	II	44	презираше	презирање
387	I	22	у руској земљи	у руску земљу
388	II	28	постигла	постигао
388	I	17	Истина дух времена пише „мајкџ“, од бога је, лажни — „од заблуделих људи	Истина, пише „мајкџ“, од бога је, лажни дух времена — од заблуделих људи
390	II	7	изречен	ишчунан
391	I	3	проф.	гроф

— Већини ових погрешака узрок је нечиткост рукописа г. писца. *Уредн.*

ринара⁹, год. IX., књ. I. Београд, држ. штамп. краљев. Србије, 1892. — Обична 8^о, стр. 25. Цена ?

О вегетацији југо-источне Србије. Написао *Лујо В. Адамовић*. Ниш, прва нишка штамп. Ж. Радовановића, 1892. — Обична 8^о, стр. 63. Цена ?

Бомска вила. Књига I. Написао *Томо II. Ораовац Куч*. Ниш, прва нишка штамп. Ж. Радовановића, 1892. — Мала 8^о, стр. 279 и VI. Цена 2 дин.

Историјски развитак и значај закона гравитације. Приступно предавање из физике, држао 6. фебр. 1892. год. у Вел. Школи академ. доцент *Ђорђе II. Рокнић*, проф. III. београдске гимн. Прештампано из «Просв. Гласника». Београд, штамп. краљев. Србије, 1892. — Мала 8^о, стр. 44. Цена ?

Како ћеш сачувати живот и здравље своје деце ? Од др-а *Ернеста Брике*, бив. проф. физиол. на бечком универс. Превели: др. *Станоје Нешић* и др. *Ст. Вукчевић*, срески лекари. Прва књига. Пожаревац, штампарија Мих. Костића, 1892. — Мала 8^о, стр. 128. Цена 1 динар.

Две лажне златице. Приповетка за српску омладину, од *Петра Десиогиовића*. У Сомбору, изд. књижарнице Мил. Каракашевића, 1892. — Мала 8^о, стр. 83. Цена 30 новч. = 60 пара дин.

Васпитне казне и награде. Два питања из области науке о васпитању, од *Стев. М. Окановића*, Београд, штамп. Петра К. Танасковића, 1892. — Мала 8^о, стр. 52. Цена 0,50 дин.

Дневник једног заборављеног песника. Саопштио *Дан. А. Живаљевић* (прештампано из «Јавора»). Нови Сад, издав. књижарница и штампар. А. Пајевића, 1892. — Мала 8^о, стр. 32. Цена ?

Вештина бити срећан. Од *Павла Мантегаце*. Превео М. В. — Зајечар, штамп. Јов. С. Живковића, 1892. — Мала 8^о, стр. 96. Цена 0,80 дин.

Извештај о српској Вишој Девојачкој Школи у Новом Саду, на крају осамнаесте школске 1891.-92. године. Књ. XV. Нови Сад, издав. књижарница и штамп. А. Пајевића, 1892. — Обична 8^о, стр. 37. Цена ?

Годишњак шабачке гимназије, школ. 1891. — 1892. године, у време прославе 50-огодишњице. Год. LIII. Шабац, либер. штампарија, 1892. — Велика 8^о, стр. 22. Цена ?

Извештај о лесковачкој н. гимназији, за школ. 1891.-92. год. Лесковац, штамп. П. Стојановића и С. Гемовића, 1892. — Велика 8^о, стр. 16. Цена ?

Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини. Уредник *Коста Херман*, владин савјетник. Год. IV., књ. II. Сарајево, 1892. — Велика 8^о, стр. 99. — 204. Цена ?

Селачки мотиви, песме *Радована Кошуткића*. Нови Сад, штамп. др-а Павловића и Јоцића, 1892. — Мања 16^о, стр. 68. Цена 20 новч. или 50 пара дин.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

ПРОСВЕТНИ КОВЧЕЖИЋ

ЧЕШКА ОСНОВНА ШКОЛА

НА ПРАШКОЈ ИЗЛОЖБИ 1891. Г.

(Из извештаја г. министру просвете и цркв. послова)

од

Н. Р. Поповића и М. П. Милошевића

Проучити потпуно основне школе у краљевини Чешкој, није било могуће за оно време, које смо ми имали на расположењу. За то ће, може бити, остати у овом нашем извештају многе ствари неспоменуте, које су од великог значаја за основну школу. Али смо се ипак поред краткоће времена трудили да обухватимо све што је главније у њиховим основним школама.

Како је основна школа, нарочито по варошима, у краљевини Чешкој, у хармонијској вези с другим школама, — са школама, које се у нас зову „дечја забавишта“, а у Чеха *mateřská škola*, и са школама, којих у нас нема, а звале би се „занатлијске школе“, као и са школама које се у нас зову „више основне школе“, а у Чеха *měštanské školy*, — то ћемо у извештају додиривати по потреби и ове школе. Ово чинимо још и с тога разлога, што је у школском павиљону, где су изложени радови ђачки и учитељски основних школа, изложено и све оно, што дотичне школе имају, и што казује напредак појединих њихових школа. На првом је месту изложба *mateřských škola*, по том *obecních*, а после *měštanských, středních* (гимназија, реалака и реалних гимназија) и најпосле, *odborných škola*.

I. Дечја забавишта — *Mateřská škola*.

Где год је основна школа по варошима, ту има и школа „дечијег забавишта.“ Оваких школа има ређе по селима.

Наставнице, које раде у школама дечијег забавишта, изучавају, нарочито за тај посао, стручну школу.

У дечја забавишта примају се деца од треће године. Учење траје три године, те тако у овој школи деца се забављају и уче до 6 година, одакле после прелазе у основну школу.

Из школа дечјег забавишта изложени су ови радови:

1. Рад са обичном артијом и папендеклом.

а.) На обичној обојеној хартији исцртани су разни предмети и фигуре. Ђаци, кад исеку линије,

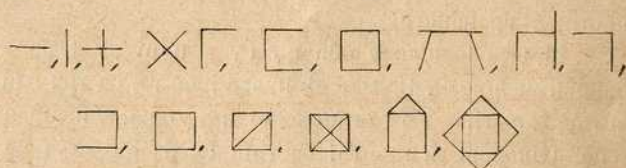
које ограничавају предмет, добивају: котур, точак, коња, фењер, ветропир, жабе, људе са штаповима, жене са штитовима од сунца или од кише, лист, лишће с границама, ошачаре с лествицама, коње са седлом, тице, рибе, добоше, јабуке, крушке, печурке, главу шећера, шоље.

б.) На белој, доста крутој, дебелој сатинираној хартији, која је шпартана у самим квадратима, а квадрати су исечени уздуж и попречно наизменце. Друге пак хартије, које су обојене црном или другом којом бојом, чија је ширина толика, колика је ширина и квадратића, — деца провлаче уздуж и попречно тако, да добивају најпре обичне, просте фигуре: квадрате, троугле, многоугле и т. д., па по том теже фигуре: крстове, пирамиде, стубове и т. д.

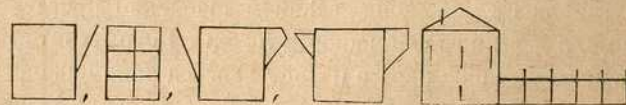
в.) Од папендекла деца праве: клупе, столове, столице и др. Кад од папендекла направе коцке, она од њих после праве: тунеле, споменике, степенице, терасе и т. д.

2. Рад на картонима са дрвцима.

На картонима, који су црно обојени, деца прилепљују дрвца, којима праве разне фигуре. Фигуре су у почетку рада на овим картонима, обичне, и са свим просте, као:

и т. д. Пошто деца сврше овај лакши посао, онда прелазе на мало тежи и сложенији рад, јер су деца дотле довољно извежбала и око и руку. Теже су и комбинованије ове фигуре:

и т. д.

3. Рад на хартији са обојеним писаљкама.

У најстаријем, трећем разреду дечјег забавишта, деца раде са обојеним писаљкама на чистој белој хартији, која је доста крута. Ова је хартија полукартон. На овакој хартији, а са означеним средствима, деца обележавају и цртају, по прегледима, тице и друге животиње, као и друге предмете, који се дају лако цртати. Тако обележавају: кљун, крила, ноге и реп у тица, а кад то буде

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

готово и лепо израђено, онда прикаче на картон у редовима. Картон се чува у школи, и виси о дувару, као школски намештај те године. По свршетку године носи се у кабинет школски. Овако се исто ради и с другим животињама и школским радовима.

Помоћна средства и намештај школски.

Свака *mateřská škola* (дечје забавиште) снабдевена је свима потребним стварима, за децу и њихов рад, а тако исто и стварима и училима, која су потребна наставници. Осим овога, има свака школа и књигу — упутство, у којој је изложено у главном све оно, не само што има наставница да уради с децом кроз три године, него је и дат начин, како има то да уради. У упутству, поред других напомена, означене су и игре којима треба наставница да занима децу, као и песме које треба да науче деца, док су у дечијем забавишту. Ово упутство није само „Вјерују“. — Оно се сваке године у већу школских радника претреса, допуњује, измењује и исправља према потреби и напретку школе, наставнице и наставника, као и према потреби саме деце, која се припремају за доцнији грађански живот. И ова школа, којој је поглавити циљ, да код ових малишана извежба око и руку и да навикне децу на рад и ред, довољно поклања пажње и ва живот ван школе, у друштву, те тако отворено и очито тежи да доведе живот школи и природни склад са животом својих ђака у будућности, у грађанству.

Матерске школе обично су у партеру зграда основних школа. Зграде су праве палате, од три или четири спрата. Уче се заједно и мушка и женска деца. Школски намештај састоји се из клупа, које су тако удешене, да ни најмање не кваре кичму и друге делове дечијег организма. Поред клупа за седење, намештени су столови, који одговарају дечјем узрасту, на којима деца раде своје радове. Дуварови су украшени већином школским прегледима, и дечјим радовима поред модела, Исус Христос на крсту, и слика цара и царице. Узгред напомињемо и то, да има у I. разр. ове школе и по 2—3 мала креветића за спавање, кад се коме детету придрема.

*

Оволико изнесмо о школама дечјег забавишта, не само из разлога, који у почетку напоменусмо, што основна школа стоји у хармонијској вези са овом школом, коју Чеси врло лепо зову *mateřská škola*, него још и највише с тога, што се потреба устављивања оваквих школа јавила и у нас, нарочито по већим варошима. Ну ова забавишта, која се код нас тек почињу отварати, са свим су приватне

природе. Тако их у Београду има на два три места, али ни овде ни у другим варошима она не личе на *mateřské školy*. Ова су забавишта код нас више у том циљу, да се деца до 6 година, за извесно време, уклоне од кућа, да не сметају материма у кући. Она немају ни свога плана, ни свога програма. О њима се не води никаква рачуна ни бриге од стране државне власти. Ове су школе код нас, као што рекосмо, приватна установа, тако да се племенити циљ њихов и не осећа, него се још и иронишу.

Време је већ ту, да се морају и код нас овакве школе по свима варошима отварати. Ну ми немамо за ове школе нарочито спрењених наставница. Ова потреба, као и експлоатисање ове школе од стране неспремних и невештих наставница, и изазвала је корак министарства просвете, те је пре неколико година било послало на страну, две ученице више женске школе, да изуче установу дечијег забавишта. Али како од тога корака не видесмо до сада још никаква практична резултата, сматрали смо за дужност, да овом приликом још једном изнесемо то питање, ту нашу неизоставно преку потребу, на дневни ред.

II. Основна школа—*obecná škola*.

1. Школске зграде.

На првоме месту на изложби, а у одељку где је изложба основне школе, изложени су *планови*: какве су биле зграде старих школа у краљевини Чешкој, у појединим местима, како у варошима тако и по селима, и планови, какве су садашње зграде основних школа, праве палате, и битно се разликују у свему од зграда старих школа. Нове зграде одговарају потпуно свима захтевима данашње науке. Кад смо отишли у варош, и прегледали две *obecné* — основне — прашке школе, како спољашњу страну, тако и размештај унутра, па кад смо се уверили, да су испуњене све потребе добре и лепе школе, — онда смо били на чисто с тим: за што су њихови учитељи и учитељице пуни, једри и здрави, а тако исто и сва деца, која походе основну школу.

Кад смо замолили управитеља основне школе код Св. Стевана, да нас одведе у коју оближњу сеоску школу, у околини Прага, одговорио нам је: »Све су школе у околини Прага овакве. Зграде су готово истоветне, распоред је исти, намештај школски је овакви, а тако и учила и друга помоћна средства. Немате шта, ни боље ни горе, да видите.«

После оваквог одговора одустали смо од путовања, у околини Прага. А шта смо друго и могли чинити него веровати да је заиста тако, кад смо и сами видели планове изнете на изложби.

2. Школске ствари (намештај).

Школски намештај у основним школама, у краљевини Чешкој, састоји се из ових ствари: клупа, столова, столица, чивилука, слика, табала и часовника. Клупе су направљене да седе само по три ђака. Направа је тако удешена, да одговара потпуно правилноме и природноме седењу ђака, без икаквих рђавих последица по дечији организам. У клупама горње се даске извлаче напред за 4—5 см., испод којих је доња даска тако урезана, као неке мале фијочице, где могу да стоје: писаљка, перо, увлака, гума и лењир, а на десној страни од овога стоји мастионица. Овим се највише и разликују клупе у школама краљевине Чешке од клупа у нашим школама, које су снабдевене новим системом.

Табле, на којима се пише, црта и рачуна, не стоје на ногарима као наше, него у зиду, и тако су намештене да се могу лако спуштати и дизати. Поред других добрих страна, овако намештене табле имају и ту добру особину, нарочито за наше прилике, што су нам собе малене, те не заузимају места; не заклањају светлост, и не дају могућност деци, да их ногама закаче и оборе, због чега се често пута направи читав дар-мар у школи. Друге ствари школске намештене су као и у нас, и врше посао онако као и у нас.

3. Помоћна наставна средства.

а.) *Илустрације.* — Основна школа у краљевини Чешкој нема свога буквара са сликама, или без слика. Прва је њихова књига, која се даје деци у I. разр., читанка, део I. — Ова читанка, која је у исто време и буквар, нема никаквих слика. Ну прва половина њена у истини је буквар, али без слика. Сlike су израђене у природној величини, понајвише у бојама, на засебним картонима, који картони замењују буквар.

Као год што је прва половина ове читанке илустрована на засебним великим картонима, тако је и друга половина. Нема ни једнога чланка у овој читанци, који се чита у школи, а да нису предмети, о којима се чита, илустровани на засебним великим картонима. Тако је исто и са осталим читанкама и другим школским уџбеницима.

Тако су овде изложени ови модели, као илустрација појединих чланака, било из читанака или других уџбеника: модел обичног и сложеног чешког млина; зграде, које су потребне свакоме сељаку, као и алати у пољу и кући, који су од потребе; карта израђена масним бојама, на којој се као у природи очито види и разликује: њива, ливада, ви-

ноград, вотњаци и шуме, као и орање са орачем, плуг с коњма, копање или окопавање; разбој како се тка; слика у масним бојама, која казује како људи разбијају стене, а околу слике намештени су потребни алати, којима се ради овај посао; слика, која јасно казује, како рудари у окнима ваде руде, као и алати који су им потребни; тунел кроз који пролази жељезница; мост преко којег прелази жељезница или колски пут.

б.) *Средства за читање.* — Прва половина читанке I. дела, која замењује буквар, као што мало час помену смо, нема илустрацијa. Место тога свака основна школа има на засебним картонима слике у природним бојама оних предмета, чија се реч узима за основну реч при предавању: гласова, писмена (слова) и речи. Поред сваке слике на картону, с десне и с леве стране, стоји исписано прво слово (писме) оне речи, коју означава слика — предмет. Доле пак, испод слике, написана је по слоговима реч оног објекта, који та слика означава. Управо онако, као што је у нашем буквару. Тако, на једноме картону насликан је дуварски часовник с ланцима и ђуладма. С једне и с друге стране стоји написано слово: *h* (x). — Испод ове слике написана је реч, раздвојена по слоговима: *ho-di-ny* — (часовник — сахат). Кад деца науче на оваком картону слово *h* и његов глас, онда читају реч *hodiny*. После овога учитељ комбинује из доде познатих слова речи, које деца прочитавају са справа за читање. Оваквих справа има неколико врста, и учитељ употребљава ону, за коју мисли да му најбоље одговара задаћи брзог комбиновања слова у речи. Столац, који се код нас употребљава за читање, одавно је изгубио важност код Чеха у основној школи, а поправљен је и измењен тако, да врло мала нова справа за читање личи на наш столац.

в.) *За граматiku.* — Да би деца имала тачан појам о томе: шта је реченица, реч, шта су слогови и гласови, и да то често пута, не само чују него и да виде, наставници су се постарали да деца и у томе олакшају. Тако имају у свима школама *mluvnické tabulky* (граматичке таблице) од четири табака. На првоме табаку, у првоме реду, оштампано је црним крупним словима: *Stromy dávají ovoce*. Цела је ова реченица подвучена дебелом црвеном линијом. Даље, у истом реду, оштампана је реч крупним црвеним словима: *Věta* (реченица). У другом реду оштампана је прва реченица, али је свака реч подвучена дебелом црвеном линијом, па одмах у producedу жењу оштампано је црвеним словима: *Slova* (речи). У трећем реду, оштампана је такође прва реченица, али је свака реч раздвојена на слоге. У producedу жењу овога реда, оштампана је реч црвеним сло-

вима: *Slabiky* (слогови). У четвртоме реду иста је реченица раздвојена на гласове, а у продужењу на десној страни црвеним словима: *hlásky* (гласови — писмена). Испод свега овога, у последњем реду, оштампана су сва писмена чешког језика, и на крају реч: *abeceda*, црвеним словима.

Као што се из овога види, ове таблице имају тај циљ, да деца, пошто су заједно са својим учитељем научила шта је то: реченица, реч, слог и глас, још то да виде онолико пута, колико пута уђу у школу, т. ј. да их ове таблице подсећају на оно што су учили.

На другом табаку деца виде, који су гласови: самогласници двогуби, кратки и дуги, који су сугласници тврди, а који су меки.

На трећем табаку читају деца речи, које имају двогубе самогласнике. Они су оштампани црвеном бојом. Н. пр. *by*: *byti, byl, bývá, byt, přibyték*; *py*: *rusk, rušný, rytel, kopyto, třpytí*; *vy*: *vyje, výská, zvukati, živýkati*; *my*: *myš, hmyz, mýti, mýdlo* и т. д.

На четвртом табаку читају се најпре речи, које имају: *ly, sy, zy*, а после речи из сва четири табака.

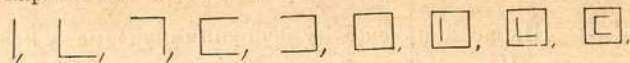
Поред овога имају на црним таблицама од хартије слике у бојама, испод којих је исписана реч дотичне слике, која представља неки објекат. Свака је реч раздвојена на слокове, а има највише гласова, који се зову меки сугласници. Даље има још 17 других таблица.

г.) *За рачун.* — Да би се деца подсећала по свршеним предавањима о давању појмова за количине: 1, 2, 3, 4, 5 и т. д., и на цифре којима се количине означавају, изложене су таблице са сликама разних објеката. На једној табlici од хартије насликана је једна ласта, а испод ње написана је цифра 1. — На другој табlici насликане су две ласте, а испод њих стоје цифре: $1 + 1 = 2$ и т. д. — На трећој табlici о чиодама висе три пера, а испод пера исписано је: $1 + 1 + 1 = 3$; $1 + 2 = 3$. А кад се оно перо у средини спусти мало доле низ чиоду, онда деца рачунају да од $3 - 1 = 2$. На четвртој табlici у природним бојама насликане су на три места по две печурке. Испод печурака стоје цифре: $3 \times 2 = 6$. На петој табlici, прикачена су два пара чизмица, направљених од артије, а испод ових доле само једна чизмица. Деца на овој табlici рачунају: $5 : 2 = 2 (+ 1)$.

Ове таблице са овим насликаним предметима имају тројаки циљ. Прво да подсетe дете на количину, друго на цифру, а треће и на сам начин рачунања, не само с голим цифрама, него и с предметима.

У чешким се школама казује, у колико је то

могућно, и постанак арапских цифара. Тако су на картонима означене дебелим цртама овакве фигуре:

и т. д.

На овима се знацима казује, како су постале цифре 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 и т. д. Испод сваке фигуре стоје означене и цифре. Осем тога, што ове фигуре врше ову намењену им дужност, згодно се употребљавају у I. разр. и за цртање, јер су врло лаке. Тако деца, поред овога, науче на тим помоћним средствима шта је то и колико је то: 1, 2, 3, 4, 5, 6 и т. д. Кад се даје појам о бројевима, деца на тим истим помоћним средствима добивају и лаке фигуре за цртање. Кад се учи број три, поред других средстава, покаже им се и картон, на коме су означене дебелим цртама и ове фигуре: столица

, јер има три црте; сто који такође има три црте. Кад је реч о броју 6, онда им се изнесе картон на коме су фигуре: ваљак јер има шест црта; прозор који има такође шест црта, и т. д., и т. д.

Осим ових таблица за рачунање има још и других разних врста таблица. Тако је на једној табlici означен доста велики паралелограм, који је управном цртом подељен на две једнаке половине. У свакој половини нацртане су по две крушке. Одмах иза ове фигуре стоји цифра $\frac{1}{2}$ од $4 = 2$. На другом картону означено је у реду пет котурова. Кад се

управном цртом трећи котур пресече на пола, онда је нађена половина од броја пет, па зато испод тога стоји $\frac{1}{2}$ од $5 = 2\frac{1}{2}$. Тако се исто показује половина од три $\frac{1}{2}$ од $3 = 1\frac{1}{2}$ и т. д.

На црвено обојеном округлом лиму деца упознају, шта су то разломци. Целина је лима пресечена на пола. Обе се половине тако закаче да праве целину, и обратно, кад се откаче добива се $\frac{2}{2}$. Тако исто целина је подељена на трећине, четвртине, петине, шестине, седмине и т. д. За ове комаде од лима начињена је и рачунаљка, на којој се израчунавају разломци. У оквиру су утврђене три шипке једна испод друге, с једног до другог краја, тако да стоје непомично. За те шипке прикачени су ови предмети, којима се јасније ствара појам у деце о разломцима, позадном кукицом тако, да се и са овим може онако брзо радити, као и са округлим или плочастим дрвцима на руској рачунаљци. Ова рачунаљка може да буде и без оквира.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Као год што је ова рачунаљка упрошћена и мање стаје но руска рачунаљка за разломке, тако је исто упрошћена и за бројање и рачунање с целим бројевима. Један је сеоски учитељ изложио своју просту рачунаљку, којом је заменио руску скупљу рачунаљку. Тако је он на десет шипака метнуо, у место оних углађених куглица, граничеве шипарке, жир, орахе, каменчиће, макове чауре и т. д. Ово су ствари које су деци познате. Свака од ових стварчица има и своју кукицу, којом се закаче за шипку и скидају, како кад потреба налаже.

Она пак позната рачунаљка с тачкама, допуњена је у толико, што је на горњој страни поређано 10 петлова, с десне стране 10 крушака, а с леве стране 10 јабука. И петлови и јабуке и крушке израђени су на лиму масном бојом. Ове насликане фигуре стоје на простом федеру тако, да се могу исправљати и склонити иза табле, по потреби самог рачунања.

Да би ђаци, поред тога што им се новац покаже кад треба, приликом давања појма из рачуна о појединим бројевима, имали јачи утисак од тога и добили тачан појам о истоме, још из ранија, — имају у школама нарочите таблице, на којима су насликани сви новци, којима се служи чешки народ. Сваки је новац насликан у природној својој величини, обојен онаком бојом, какав је новац у истини, и исписано је ту све што има на новцу. У једном реду показује се деци новац и његова једна страна са свима натписима и ликовима, у другој реду показује се друга његова страна

д.) *За познавање природе.* — Све школе у Чешкој имају Шрајберове слике. Али како су Шрајберове слике незгодне за показивање у школи с тога, што и нису удешаване нарочито за основну школу, у основним чешким школама има засебних великих слика оних животиња, представника, које се уче у основним школама. Слике су тако израђене, да поред њих Шрајберове слике и немају места у основним чешким школама. Али многи учитељи у Чешкој нису остали само на овоме. Знајући да слике, ма како да су добро израђене, ипак не могу потпуно да замене не само живе животиње, но чак и пуњене, а знајући да је онда у настави већи интерес, похитали су, те данас ретко која школа у Чешкој да нема пуњених животиња. На самој изложби види се, да су се учитељи толико трудили, да је збирка за познавање природе не само добра и потпуна, него да одговара и животу њихову. Тако је изложено неколико збирака пуњених тица, које се уче у основној школи; неколико збирака животиња. Ту су вам сисавци, тице, бубе, лептирови и т. д. С тицама су изложена и гнезда с јајима, као и храна којом

се хране. Пошто је мало теже показивати рибе на овај начин, а не могу се чувати у школском кабинету, нити се пак могу тако израдити да имитирају природном животу, то су оне израђене од гипса тако вешто, да би доиста сваки, на први поглед, рекао, да то није модел него да је права — истинска риба.

Овако су исто и печурке вешто израђене. Све оне печурке, отровне и неотровне, о којима се учи у школи, израђене су у моделима и поређане у стакленом орману тако, да се одмах види и земљиште на коме расту и успевају: да ли у равници и на ђубришту, у камењару, на вису или у каквој дољи, на чистини, или у каквој шуми, дрвећу и т. д.

Као год што на засебним картонима има слика животиња, које се уче у школи, исто тако има слика и биљака на засебним картонима. Али поред тога, свака школа, има из свију делова дрвећа онако, како је и колико је потребно за школу. Овако је с дрвећем, а лишће и цвеће од дрвета пресовано је. Међу тим, биљке друге врсте чувају се као хербаријум. Сваки разред у коме се учи по нешто о биљкама, дужан је те године и да пресује биљке.

ђ.) *За земљопис.* — Путовањем упознају деца најближу своју околину, пошто су се упознала са школом и школском околином. Јер ово упознавање веома је нужно и потребно за основ даљем раду у упознавању околине. При овоме раду, као и при даљем, поглавито се обраћа пажња, да деца добију што тачније појмове, како о простору и времену, тако и о самој облику места, које упознају. Кад су деца, упознавајући ово, упознала се и с тим, да се све то, што су путујући видели, преноси и на хартију у маломе, — онда су дужна да своју околину после, пошто је сам учитељ цртао пред децом, а уз помоћ саме деце, и сама нацртају то исто. Овако се ради и с даљом околином. Тамо, у Чешкој, реткоћ ете наћи коју школу, да нема у своме кабинету карту рељефно израђену, која означава места, у коме је школа, са свима кућама, баштама, потоцима, мостовима, тако и места са својом даљом околином, и то тако живо, да се човек врло лако може оријентовати. Поред ових карата има и обичних. Израда је тачна, сразмерна, а делови су поређани онако, како је доиста у самој природи. Ма колико пута човек да прође поред ових ствари, свагда ће се око понављати више задржавати на овоме раду, а памет ће се чудити марљивости ових вредних радника и учитеља. Релефна карта Прага и околине тако је израђена, да доиста сваки види Праг на тој карти у свима појединостима. Одмах познате: „Малу Страну“, „Жишков Вис“, „Винограде“, као и средиште Прага. Поред тога видите све улице, зграде, потоке, реку

Молдаву, мостове обичне и железничке, железничке пруге, долине, брежуљке, брда, споменике, и т. д., ама све до ситница што има варош Праг.

Изложене су четири карте за варош Праг и околину овакве природе, све радови самих учитеља основних школа.

Као год што су се многи учитељи потрудили те израдили рељефне карте за своје вароши с околином, и тај свој посао изложили свету на видик, исто су се тако потрудили многи те су израдили карте обичне природе, како за своје место, тако и за околину. Осим ових карата изложене су и катастралне карте за поједине околине.

Код вредних Чеха налази се у кабинету израђен од картона Праг у минијатури, са свима зградама, улицама, споменицима, мостовима и др.: какав је био, и колики је био 1791. год., дакле, равно пре сто година. Ту се врло лепо види архитектура онога доба, као и величина Прага пре сто година.

III. Литература.

Поред учебника, који се по разредима употребљавају као одобрени од највише просветне власти у краљевини Чешкој, постоје и књижице за поједине предмете, које детаљније и обилатије објашњавају све оно што се има из учебника да научи. Има доста и илустрованих песама и басана за децу, као и илустрованих дечјих листова. Све се те књижице зову: „spisy pro mladež.“ — Да бисмо могли казати што више, како о учебницима, тако и осталој дечјој литератури, требало би нам више времена да их проучимо. Али како времена за то нисмо имали, мислимо да ће бити довољна гаранција, само по овоме знаку, кад кажемо да су им књиге ове врсте у свему добре. У књизи, која има своја два дела, а наслов јој је: „Naše vzory. Sbírka životopisův proslavených mužův i žen českých pro naši milou mladež“ од 1883. и 1888. год., — изложени су животописи свију великана у чешкој краљевини, који су радили на литератури школској, у опште за чешку омладину. У првој књизи налазе се животописи седморице великана, међу којима је и животопис, и то на првом месту, чувеног и гласовитог педагога Јана Коменскога; у другој шесторице, међу којима и чувена радница на пољу чешке литературе Божена Њемцова. Сваки је животопис украшен фотографском сликом.

Од многих књига и листова школских напоменућемо овде само неколико: *Mojžiš Antonín*, učitel v Karlině, изложио је 22 списа за младеж. „Zlaté mládí“ часопис за младеж; „Pokladnice mládeže,“ sbírka spisů pro mládež; — *Skuhravič Julius*, učitel, „Mezi dětmi,“ básně s ilustracemi; — *C. K. školní*

knihošklad за краљевину Чешку: *Učebnice* vydané od první dobi založení skladů z r. 1777. až do konce 1890. r.; — *Ustřední spolek jednot učitelů v Čechách*; — *Pedagogická jednota v Praze*. — Збирка учебника и других педагошких књига за основну школу за последњих 100 година има на 500 свезака.

IV. Уређење школско.

а.) *Ученици*. — Основне школе, које су у Чехи зову *obecné*, имају седам разреда.

Ђаци који сврше 4 или 5 разреда основне школе, полажу пријамни испит за гимназију. По положеном пријамном испиту, одлучује се, ако је ђак добро положио испит, за прелазак у гимназију, и тамо се редовно учи. У противноме пак случају, враћа се у основну школу, да продужи и да је сврши, или у „мештанску“ (грађанску) школу, из које после иде у одборну — индустријско-занатлијску школу. Ђаци из мештанске школе, који се уче осам година, не могу полагати пријамне испите за гимназију, нити могу бити ђаци гимназијски ни под којим условом. Ово су ђаци, који се спремају искључиво за индустријско-занатлијске школе.

Школе издржава општина, уз припомоћ добротворних друштава, добротвора и завештача. Школска је обавезно. Ну деца могу да се уче приватно код својих кућа, али претходно родитељи, који желе да им се деца приватно уче код куће, дужни су да се пријаве за ово школском управитељу. Ова је пријава потребна за то, да би могао управитељ на крају школске године позвати таког ђака, да пред званичним учитељима полаже испит и добије сведоштво, да је прешао у старији разред. Ово полагање испита, мора да се врши сваке године. За то се плаћа прописна такса.

Сиромашни ђаци школују се бесплатно и добијају потребне књиге и остали материјал за школу од општине, или друштава образованих за тај циљ, или од школских добротвора, а оваких је у краљевини чешкој похвалан број. Остали ђаци плаћају школарину, која је по суми својој врло незнатна, и од које се готово школске власти поступно клоне, тако, да ће кроз коју годину изчезнути и та незнатна сума, која се плаћа на име школарине. Тако је у прошлој школској години било у основној школи код Св. Стевана око 500 ђака. Од овог броја платило је школарину само 60 ученика!

б.) *Учитељи*. — У основној школи раде само они наставници, који су свршили учитељску школу. Ну они ђаци, који сврше учитељску школу а не положе учитељски испит о учитељској потпуној спреми, не могу бити прави (стални) учитељи дотле

док испит не положи. Дотле се могу примити само као помагачи, и имају малу плату. Они пак, који се спремају да полагају испит, морају неко време да хоспитују у којој основној школи, ради усавршавања у практичном школском раду. Без овога не прима се ни један на испит, сем оних, који су се школовали у учитељској школи врло добро или одлично, а имају таку спрему и у практичном школском раду.

в.) *Школски надзор.* — Учителие у чешкој краљевини не оцењују оценама као у нас. Ревизија, као што је наша, код њих се одавно преживела. Они имају своје школске инспекторе. Ови инспектори обилазе школе, од времена на време, а дужни су сваку школу походити најдаље у року од 3—4 године. У школи прегледа рад школске администрације, по том кабинете, па најпосле учитељев рад у школи. После, пошто све прегледа, он не пише ништа у уписном протоколу, него у књизи, која се зове „Памегар“, запише: да ли је радом задовољан или не. Ако нађе какве мане у опште, или има да каже своје примедбе посебице, било на рад око администрације, или школски рад у појединим предметима, — он их каже учитељском збору — већу, па се те примедбе запишу у протоколу учитељског збора, ако су од значаја.

За школске инспекторе узимају се понајвише наставници из средњих школа, по том из мештанских, а најмање од учитеља основних школа. При постављању школских инспектора пази се, да поред опште спреме, инспектор има још и стручне спреме за школу и школски рад, како би се одговорило оној општој задаћи, да надзор буде не само сталан, но и инструктиван.

Како школски инспектори не обилазе школе сваке године, то је од права и дужности инспектора пренет један део на школског управитеља. Поред дужности школског управитеља, да ради као и остали учителие у својој школи, у своме разреду, поверена му је и дужност да врши администрацију школску, да набавља школске потребе, да пази, да ли сви ђаци долазе уредно и на време у школу, да ли се ради по програму и распореду, који су утврдили веће и управитељ, да ли се предавања врше из свију предмета у појединим разредима по педагошким захтевима, и т. д. Све неправилности, које сметају сувременом раду у школи, било да долазе ма с које стране, или из буди којих узрока, као и рад, који води напретку, — управитељ саопштава учитељском већу. Неправилности исправља, па их по том до- ставља *среском школском одбору.*

Да би управитељ могао вршити и један део дужности школског инспектора, доцшштено му је да

у основној школи сâм бира разред, у коме ће радити преко године, а у мештанској школи да бира предмете, које ће предавати, ако је управитељ мештанске школе. Има довољно разлога, који оправдавају овако наређење, нарочито у чешкој краљевини, где води сваки учитељ своје ђаке из разреда у разред. Овом уредбом даје се управитељу довољно времена да може поред рада свога у школи, у свом разреду, радити и на администрацији, а да од школског времена ништа не окрњи.

Поред овога дата му је могућност да се послужи оним педагошким правилом, које вели: „у сваком учитељу, особити—лични—метод почива.“ Управитеља бира за сваку школу срески школски одбор, а мења га само онда, ако не одговара својој дужности као што би требало. Управитељ одговара за све, у првом реду, среском школском одбору, у другом, школском инспектору. За то су управитељу дате неке олакшице, али му је куд и камо већа и тежа дужност са одговорношћу. Управитељ, поред систематске плате, има и додатак.

г.) *Учитељске плате.* — У краљевини чешкој учителие су подељени, по платама, на четири класе. Учитељ I. класе има 700 фор., II. класе 600, III. 500, а IV. класе 400 фор. Учителие који служе 5 година добивају додатке, ако им је плата 400 фор. 40, 500 — 50, 600 — 60, 700 — 70 фор. Служе 40 година, и за то време улажу у фонд, из кога се после издржавају: неспособни за рад, који су навршили 40 година службе, и породице умрлих учитеља. Овај се фонд зове „учитељски фонд“.

Завршетак. — Из овога извештаја види се, да уређење основних школа у краљевини чешкој у многоме одговара уређењу наших основних школа. Разликује се у томе, што учење траје код њих седам година за оне ђаке, који не иду у средње школе; што више основне школе, грађанске, трају 8 година; што је сталан и инструктиван школски надзор; што учителие воде своје ђаке из разреда у разред. Помоћних средстава и учила за поједине разреде за сваки предмет има свака школа без разлике. У нас ни трећина школа нема оних руда и оног рудног блага, о коме се учи у школи по разредима, из наше отачбине, која је препуна тога блага, које ми нећемо да прибирамо, као што то раде чешки учителие. Као год што ни трећина школа нема збирку минерала из своје земље, о којима се у школи учи, тако нема ни пуњених тица. Исто је тако и с осталим илустрацијама и помоћним средствима, о којима смо напред говорили код појединих предмета у овом извештају. Сва ова помоћна средства исто су тако потребна за школу, и управо неизоставна, као и хартија, табла, писаљка за писање и цртање, и рачу-

нање. Зато, што су чешке школе снабђене свима помоћним средствима и училима за све разреде, извршена је код них „очигледност“ у потпуном смислу ове речи. Помоћна средства, која су унесена у наше основне школе, тако рећи званичним путем, остала су и данас онаква иста, без икаквих измена и допуна, као што су и унета у школу. Да ли има узрока, као и за што је овако у нас, нећемо овде сада исписивати, нити се можемо тиме забављати. Наша је пак искрена жеља, да се угледамо на вредне и радне чешке учитеље, који већином сами прибирају све што им треба за школу, у погледу напретка њеног. —

Београд, 23. септ. 1891. г.

КРАТКИ ГЛАСОВИ О ШКОЛАМА

Прослава педесетогодишњице шабачке гимназије. — Пре четири године навршило се педесет година од оног дана, како је шабачка гимназија отворена и отпочела свој рад. Ова гимназија отпочела је рад 1838. године. Према томе њој је 1888. год. било педесет година, када је и требало славити педесетогодишњицу. Али оно, што се због неких препрека није могло учинити пре четири године, учињено је на Петров дан ове године. Прославу су приредили директор и наставници ове гимназије, уз припомоћ својих ученика и шабачког грађанства. Прослава је била подељена на два дела и трајала је цео дан пре и после подне.

Пре подне, око 9 сахати, наставници су са својим ученицима ишли у цркву на призивање св. духа, као што се то ради у почетку и на крају сваке школске године. После службе божје вратили су се у школу, где се био искупио велики број грађана, међу којима је било и доста гостију са стране. Тада је директор изговорио кратку беседу, којом је похвалио одличне и врло добре ученике, подстакнувши их да се и даље добро уче, па ће од тога видети користи и они и отаџбина. У исто време покудио је по учењу и владању рђаве и слабе ученике, препоручивши им да се у новој школској години више труде и боље уче, како се доцније не би кајали за нерад у младости. За тим је раздат ученицима „Годишњак шабачке гимназије за 1891.-92. школску годину“, у коме су штампани статистички подаци о шабачкој гимназији. Из њега се види број наставника и ученика те школе, који наставници и какве предмете предају, оцене учења и владања појединих ученика и т. д.

Други део ове прославе састојао се у томе, што је било приређено *књижевно-уметничко вече*,

на коме је најпре отпевана народна химна, а за тим је директор изговорио неколико речи о важности и напретку просвете и културе у опште, за благодаривши свима онима који су својим присуством или поздравима увеличали ову прославу. После тога говорио је г. Никола Савић, професор, о прошлости Шапца и шабачке гимназије. За тим је г. Милан Дукић, предавач, држао предавање из природних наука помоћу телуријума и планетаријума, и то: о небесним телима, земљи, сунцу, месецу и осталим планетама. Осим тога ученички певачки хор отпевао је неколико песама, а музикални ученички збор одсвирао је на виолини неколико народних песама. Поред певања и свирања било је и декламовања.

И први и други део прославе текао је и свршио се у највећем реду и на опште задовољство, како гостију тако и приређивача.

Прославу је поздравило Краљевско Намесништво преко министра просвете, г. митрополит и многа друга лица из свију крајева Србије. Међу поздрављачима било је пређашњих директора, наставника и ученика шабачке гимназије. Министар просвете и црквених послова, поред тога што је на прославу послао нарочитог свог изасланика, г. Стеву Ловчевића, начелника у просветном одељењу министарства просвете и црквених послова, поздравио је прославу још и овим телеграмом: — „Шабачка гимназија сме се похвалити напретком у првој половини свога века. Да би одужила свој дуг отаџбини, она треба још боље да напредује од сада. Томе ће највише помоћи уредни рад њених наставника и вредноћа њених ученика. Надајући се томе и захтевајући то и од једних и од других, честитам данашњу лепу свечаност.“

Вредно је још поменути, да је гимназијска зграда била украшена сликама и натписима, који су приличили и одговарали оваквој прослави и свечаности. Поред слике Његовог Величанства Краља, биле су намештене слике двају просветних великана: Ђуре Даничића и Јосифа Панчића. На улазу у гимназијску зграду била је намештена биста неумрлог Вука Стефановића Караџића. Од натписа, који су се могли читати међу појединим сликама, најлепши су ови: „Умност човек има од природе, али та умност без науке стоји као злато у земљи сакривено и с њом помешано.“ И: „Као што не могу да расту и зру клице, до којих вода, сунце и ваздух не допиру, тако не може ни човечја умност без науке да напредује.“ — Оба ова натписа узета су из списа Доситија Обрадовића.

Корист од оваквих прослава очевидна је, те ју није потребно нарочито истицати и доказивати. Же-

лети је само, да се на шабачку гимназију и београдску реалку, која је пре кратког времена имала сличну прославу, угледају и остале наше просветне и културне установе.

Ј.

Број наставника у немачким универзитетима. — По прегледу, објављеном у „Универзитетском Календару“ од проф. Ашерсона, има сада на немачким универзитетима у Немачкој, Аустрији и Швајцарској свега наставника (редовних и ванредних професора, доцента и асистента): у Берлину 356; у Бечу 320; у Лајпцигу 195; у Минхену 165; у Хали 139; у Брагислави 138; у Бону 126; у Штразбургу 122; у Гетингену и Хајделбергу по 120; у Цириху 119; у Берну 113; у Прагу 108; у Фрајбургу и Грацу по 106; у Кенигсбергу 95; у Јени 94; у Марбургу 93; у Тибингену 91; у Килу 88; у Грајфсвалду 84; у Инсбруку 80; у Вирибургу 74; у Гисену и Ерлангену по 64; у Ростоку 45; у Минстеру (Академија) 43; у Черновићу 39; у Фрајбургу (Швајц.) 38; лицеј у Браунсбергу 9. — Свега 3674 наставника.

(Pädag.)

Хрватска просвета. — Хрватска земаљска влада издала је недавно своје „Извјешће о стању школства у Хрватској и Славонији свршетком школске године 1889.-90.“, из кога се виде ови подаци о хрватском школовању и о културним заводима. Свршетком поменуте школске године било је у Хрватској и Славонији заједничких верских и приватних основних школа 1.259; од њих је било заједничких 1.197, верских јавних 39, приватне 23. Број школа умножио се према год. 1885. за 24, а у истини су основане за последњих пет година 42 нове школе. Највећи је прираст школа био у жупанијама модрушко — ријечкој, загребској, пожешкој и вировитичкој, најмањи у жупанијама varaždinskoј и личко — крбавској. Од 1.259 школа било је 78 дечачких, 87 девојачких, 1.094 мешовите. По наставном језику било је хрватских (или српских, Ур.) 1.189, немачка 51, мађарских 15, русинске 2 и словачке 2.

За издржавање основних школа и учитељскога особља потрошено је у школској години 1889.-90. 1,456.833 фор. 64 новч.; према год. 1885. нарастали су трошкови на 198.169 фор. 95 новч. Кад би се васколики трошак разрезао на свеколико становништво (2,183.750), на сваког би становника дошло годишње по 67 новч.; — Основне школе биле су смјештене у 1283 школске зграде, од којих је било 1.176 властитих и 107 најмљених. У тим школама су радиле 1.924 учитељске снаге, за 142 особе више

од год. 1885. — Број деце на полазак школе обавезне износио је 252.807; полазила су школу 165.253 а нису полазила никакве школе 87.554 школска обавезника.

Виших је основних школа било 19 на број, са 140 места учитељских, а трошкови су за њих износили 107.798 фор. 51 новч. Полазило је четири горња разреда виших пучких школа 1.639 деце, и то 583 дечака и 1.056 девојчица.

Шегртских школа било је 29 са 112 разреда; у њима бејаху 3.153 шегрта. У тим школама службовао је 231 учитељ. Потрошено је на шегртске школе 45,114 фор. 50 новч., на једнога шегрта просечно 14 фор. 31 новч.

Забавишта било је 20 са 870 деце, а чувалица 12 са 395 деце. — Учитељска мировинска накнада броји 957.713 фор. 83 новч., а умножила се за последњих пет година за 302.026 фор. 53 новч. Школских је књига земаљском накнадом печатано од 1886.—1890. у свем 788.000 примерака, у залихи су остала год. 1885. примерка 58.564; од тога је продан 784.671 примерак, те остају у залихи 61.893 примерка. За књиге је утрошено 162.553 фор. 44 новч., а продајна вредност бесплатно раздјелених књига износила је 44.497 фор. 83 новч.

У Хрватској и Славонији постоје 4 учитељске школе, и то 2 земаљске (у Загребу и Петрињи) и 2 конфесионалне (у самостану С. С. милосрдница у Загребу и српска учитељска школа у Карловцу) са 41 учитељском силом и 360 учитељских приправника и приправница. За издржавање учитељских школа и спојених с њима вежбаоница издато је 31.885 фор.

Даље постоје 2 трговачке школе (у Загребу и Земуну) и 2 зборне трговачке школе (у Загребу и Вараждину), као и ове стручне школе: 2 господарске школе (кр. господарско и шумарско училиште у Крижевцима и ратарница у Пожези), земаљску обртну школу у Загребу, 6 дрворезачких школа, 7 школа за плетење кошара, часовничарску школу у Огулину, 2 ткачке школе. У наутичкој школи у Бакру било је 11 учитељских снага, 28 ученика, а трошкови за издржавање су износили 11.820 фор. — Школа за женски ручни рад има у свем 8, музичких школа 6. — Поменуте школске године било је у Хрватској и Славонији 16 средњих училишта, и то 8 великих гимназија, 4 реалне гимназије, 4 реалке. У средњим је училиштима била 281 учитељска снага, од тих је 41 подучитељ, 240 правих учитељских снага; редовитих учитеља 190, а намесних 50. У средњим је училиштима био уписан 4.911 ученик, и то у гимназијама и реалним гимназијама 3.173, у реалкама 868, а у заводима је

остао до конца год. 3.621 ученик. Трошкови издржавања свих средњих школа износе 338.299 фор. 55 новч. Обука једнога ученика у средњим училиштима стоји у опште 93 фор. 42 новч.; обука једног ученика у гимназијама 88 фор. 87 новч., а у реалкама 110 фор. 51. новч. За последњих пет година издано је за средња училишта 47 књига у 145.300 примерака, па је са старом залихом било свега на распродају 250.563 примерака; од тих је књига продано 117.617 примерака за 74.050 фор. 45 новч.

За образовање католичкога свештенства постоје осим богословскога факултета у свеучилишту загребском још бискупски богословски заводи у Ђакову и Сењу, а за образовање источно-православног свештенства има богословски завод у Карловцима. Богослова било је год. 1890. у свем 308 на броју.

Свеучилишна је библиотека бројила концем год. 1890. у свем 80.447 свезака књига. У свеучилишту било је 47 учитељских снага, 363 слушалаца. Свеучилишна заклада имала је концем год. 1890. главницу од 565.702 фор. 52 новч., а заклада за оснивање медицинског факултета главницу од 129.974 фор. Трошкови за уздржавање свеучилишта износили су 104.455 фор., и према томе стоји обука једног слушаоца на свеучилишту 287 фор. 72 новч.

Даље има 10 хуманитарних завода, и то: земаљски завод за глухонеме у Загребу, завод за глухонеме у Митровици, сиротиште у Осеку, Јелачићево сиротиште на Јосиповцу у Загребу, два надбискупска сиротишта у Загребу и Пожеви, благодјејаније у Карловцима, Ожеговићев конвикт и кр. конвикт у Загребу.

Културних завода има 5: народни музеј у Загребу, хрватски педаг. књижевни збор, Друштво св. Јеронима, Матица Хрватска, Југославенска Академија знаности и умјетности. — Трошкови за издржавање целог народног музеја износе на годину 15.989 фор.

Педагогијско-књижевни збор издао је од год. 1886. у свем 52 књиге у 131.000 примерака, гошће 7.000 примерака. Продајна вредност књига, што их је збор издао и које су концем год. 1890. остале у залихи, износила је 18.224 фор. 10 новч. Зборова главница износи 25.600 фор. Збор је са 25.000 фор. сувласник „Хрватског учитељског дома“ који је хрватско учитељство саградило у Загребу трошком од 100.000 фор. — Имовина „Друштва св. Јеронима“ износи 124.580 фор. 33 новч. Друштво је за пет последњих година печтало 283.600 примерака разних књига. Трошак за друштвену кућу прорачунат је на 75.000 фор. Чланова је било уписано концем год. 1890. у свем 9.194.

„Матица Хрватска“ издала је за последњих 5 год. 41 књигу у 301.000 примерака, с трошком од 109.377 фор. 71 новч. Број чланова износио је год. 1890. у свем 7.787. Целокупни главнички иметак „Матице“ износи концем год. 1890. — 126.119 фор. 09 новч.

Југославенска академија издала је од год. 1886—1890. двадесет и седам свезака „Рада“ (од 78. до 104.), шест књига „Старина“, пет свезака, „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“, једну свеску „Monumenta historico-juridica“ (хрватски писани закони). Осим тих зборника издала је академија више посебних дела.

Књижице академије броје данас преко 25.000 књига, преко 1.800 рукописа, а до 25.000 различитих листина. Главница академијске закладе износи 413.008 фор. 72½ новч.

Матица хрватска расписује за ову годину два књижевна стечаја, на које скреће пажњу приповедачима, а особито на књижевни стечај из Вебер — Ткалчевићеве закладе. „Матица хрватска“, желећи подстаћи писце на обрађивање историјског романа, огласила је при расписивању награде из Вебер — Ткалчевићеве закладе, да ће код награђивања из ове закладе дати првенство ваљаној приповетци из хрватске историје, па ју је вољна — ако обухвата и само десет штамп. табака — поред закладне награде од 300 фор. наградити још и посебном наградом из својега редовног дохотка.

НАУЧНИ ПРИЛОШЦИ

Нов микроскоп. — У Poeller-ову физичком заводу у Минхену израђен је један микроскоп ванредно велики, за изложбу у Чикагу. Стао је 44.000 динара, а увећава пречник посматраним предметима 11.000 пута. Електрицитет игра важну улогу при употреби ове горостасне справе, јер се њиме осветљавају предмети, унесени у овај микроскоп ради огледа. Јачина произведене светлости, коју одбија једно огледало, равна је јачини светлости од 11.000 запаљених обичних свећа.

(*Journ. des Inst.*).

Вештачки рубини. Вештачко произвођење минерала од великог је значаја за генезу природних минерала. Подешавајући силе и агенсе при синтетичким огледима, у праву смо да изводимо закључке, да се минерали под истим погодбама стварају и у самој природи. — У вештачкој продукцији драгог камења, велики је напредак учињен радовима г. г. Фреми-а и Вернеј-а, који су изнели своје вештачки добивене рубине 10. новембра 1890. год. у седници царске

Академије. При раду овоме, желећи да добију што веће комаде, они су поступали са свим другојачије него у ранијим покушајима својим. Место апсолутно чистог каолина, користили су се сада жареним калцијум-карбонатом. Овај додатак не мења никако чистоћу кристала, већ шта више, калијум потпомаже. Пређе су мешали суспензије из којих се граде рубини, а сада употребљавају одвојени материјал, остављајући само да узајмично утичу гасови и паре, што се том приликом развијају. Раније загревање, 24 часа, продужили су на недељу дана. Г. г. Фреми и Вернеј мисле, да би знатно утицало на величину кристала, кад би се процес жарења продужио на више месеци. Да би се жељени циљ постигао, требало је са свим изменити материјал за горење и пећи, у којима се оно врши. Употребљене тегле издржале су, без икакве промене, температуру од 1300°, а у времену од недеље дана. Како су оне, овом приликом, имале врло велике димензије, то се операција није ни могла вршити у лабораторији, већ у фабрици стакла г. *Апера*. Многи кристали рубина, особинама својим, указивали су на сафир. Као год што се у природи налазе рубини, који чини прелаз ка сафиру, и с местимично плавом бојом, исто су тако и творци њихови, г. Фреми и Вернеј, нашли у тегли, поред црвених рубина, и љубичасте и плаве. Било је кристалних плочица, где је једна страна била обојена црвено, а друга плаво. Оглед је овај несумњиво показао, да боју рубина и сафира производи исти метал — по свој прилици разно оксидисани хром. Најзад ваља напоменути да, према уверавањима Фремија и Вернеја, вештачки рубини имају исту тврдоћу као и природни, и да се могу употребити за исте техничке циљеве као и ови.

(*Naturw. Rundschau.*)

II.

О атомској тежини флуора. Х. *Моасан*, који је стекао највећих заслуга својим детаљним штудијама о флуору, публиковао је скоро (у *Comptes rendus*, 1890., Т. СХI., р. 570), један рад о атомској тежини овог елемента. *Фреми* је нашао, да је атомска тежина флуора 18,85, а *Ремсен* 19,05. *Моасан* нови подаци варирају дакле за једну јединицу првог децимала. Да би дошао до што сигурнијих бројева, *Моасан* је предузео нова испитивања. Зарад тога употребио је он флуорнатријум, NaF , флуоркалцијум, CaF_2 , флуорбаријум, BaF . Измерену количину ових соли раставио је он, у малој платиненој реторти, концентрованом сумпорном киселином, загревањем је истерао образовану флуороводоничну киселину и заосталу сумпорну, па онда заостали сулфат измерио. — Растављањем натријум-флуорида добивене су вредности између 19,04 и 19,08. Четири огледа

с калцијум-флуоридом дали су вредности између 19,02 и 19,08, а пет с баријум-флуоридом бројеве између 19,05 и 19,09. На основу оваквих резултата атомска је тежина 19,05, дакле вредност, коју је и *Ремсен* узео.

(*Naturw. Rundschau.*)

II.

Летње спавање код гмизаваца и водоземаца. — Без сумње је свакоме познато, да гмизавци у нашим пределима преспавају зиму, а тако исто многим је познато да те животиње у топлим пределима преспавају све оно време, док велике жеге и суше трају. — Водоземци пак могу месецима гладовати, па тако и зиму проводе.

Али готово је непознато, да и код нас гмизавци и водоземци за време највећих жега спавају; у оним пределима, који имају постојано високу летњу топлоту, то се понавља редовно сваке године. А у другим местима ове животиње преспавају само оно лето, које наступи с особито великом топлотом.

Време које ове животиње лети у сну проводе, поглавито је месец јул и први дани месеца августа. За ово време приметитиће сваки, који обраћа пажњу на живот животиња, да су гмизавци и водоземци много ређи него у пређашњим месецима; али потражите их испод великог камења, у дубоким рупама, по обалама бара и ритова, у шиљаку и испод натрулог лањског лишћа, па ћете их тамо доиста наћи. Ту су те животиње усамљене или скупљене у гомиле, а налазе се у стању које је веома слично спавању. Истина, ово спавање није тако тврдо као зимње спавање, али ипак су им очи затворене а дисање нешто успорено. Жабе чуче или се налазе шћућурене, и кад на њих наиђете, оне се или дубље у земљу завлаче, или остају на месту и не покушавају бегати. Друкчије се налази само врло плашљива и живахна жаба *Rana agilis*. Гуштери и даждевњаци леже с репом преко главе пребаченим, и потпуно су непокретљиви. Опицајте даждевњака и уверићете се да је сав сув. Змије за време овог спавања увију се у спиралу и главу по правилу сакрију, — оне се у осталом најбрже пробуде.

Животиње, које проводе лето у спавању, могу се поделити на оне које живе на сувој земљи, и на оне које станују у води.

У прву групу спадају *Bufo*idae, од чести зелена жаба и саламандре; даље три наше *Lacertidae* увек, и већина наших змија. Од оних пак које у води станују, лето проводе у спавању водена жаба (*Rana esculenta* L.) оба *Bombinator*-а, даље *Pelobates fuscus*, а каткад и друге *Batrachia*e (*Ecaudata*).

Поменути животиње, што на суву живе, лето преспавају само онда кад велике жеге владају; оне

пак што у води станују, преспавају лето само онда кад се њихово место становања исуши, а то опет махом бива онда кад велике а дуже суше наступе. Али, мрмољци (*Triton*) су лети од чести и сувоземне животиње, и само као такве лето преспавају; они пак примерци, који непрестано у води станују, проводе летње спавање само за неко кратко време.

Сад ћемо све те животиње редом прегледати.

Наша *крекетуша* (*Hyla arborea*) сакрива се лети врло различито: неки примерци, који више на земљи пребивају, падају у летње спавање и при том губе своју зелену боју, а добивају боју која је слична земљиној боји. А они екземплари, који на дрвећу живе, не осећају тако велику жегу, јер су у заклону од лишћа, а опет у круни дрвећа има увек и промаје, те с тога код њих и не наступа летње спавање.

Сувоземна жаба (*Rana temporaria*) станује поглавито у влажним шумама и припада више високим брдима. У високим планинама, где летња топлота није тако велика, она се виђа преко целог лета. Али, у планинама, где лети влада виша летња топлота, ту и ова жаба преспава лето, завлачећи се на влажна и мрачна места.

Водена жаба (*Rana esculenta*) често цело лето преспава. Она у то спавање пада онда, кад се њен влажни стан исуши. А ретко бива да се на тим местима вода обнови, јер оно мало кише што преко лета падне — особито за време дуже суше — једва је довољно да врло исушену земљу добро овлажи.

Тако је исто и са жабом *Bombinator*, која има исти начин живота, али много чешће лето преспавајује. Кад исушено баровито земљиште лети испуца услед јаке жеге, приметитиће се да ова животиња излази из таквих пукотина и подуже време проведе у тражењу хране, а по том се опет у пукотине сакрије. Посматрајте је кад из пукотине изађе, и уверићете се да је врло мршава, а такве су и све друге које лето проводе у спавању.

Краставе жабе (*Bufo*) не могу се означити као праве лето-спавачице, јер оне као ноћне животиње нису изложене толикој жеги. Оне се сакривају да спавају само онда, кад је велика жега и дуга суша. — Али *Pelobates fuscus* је опет жаба која се ретко лети може наћи на оним местима где се обично виђа, а то с тога што је се сакрила да лето преспава.

Обе феле саламандра (*Salamandra maculosa* и *S. atra*) непрестано спавају, и буде се само за време кишних дана, те излазе из свог потајног кута. Тада их можете у знатном броју наћи на оним местима где оне долазе. А пре тога биле су сакривене у влажној планинској земљи, где се није могло

ни слутити да их има. Рупе у које се ове животиње крију, јако су скривене, и само се случајно могу наћи. Кад се наиђе на такву рупу, лако је приметити да је она изнутра испуњена саламандрама. Оне су у њој потпуно земљом покривене, очи су им затворене, а тако су ушлетене да се често читаво клупче на један пут може извадити. Млади се крију под даску или повећи камен, старији пак траже напуштене мишје рупе или крвичњаке.

Мрмољци (*Triton*) су ретко до јесени у води, кад ова не испари. Они, после парења, махом излазе из воденог стана и иду често врло далеко по земљи, па се пењу и уз брдо. Тако се налазе примерци од *Tr. cristatus* и *Tr. alpestris*; изгледа да они не спавају преко целог лета и дању и ноћу, него само преко дана, а обноћ излазе и траже храну, јер су дебели, а ретко се налазе дуже време на једном истом месту. Често пута у скровитим местима, у сред шуме или у јендеку поред пута, примећују се непрестано нови дошљаци. Такав је понајвише *Triton cristatus*.

Од *гмизаваца* проводе лето у спавању *зеленбаћ* (*Lacerta viridis*) и *обични гуштер* (*Lacerta muralis*), али *Lacerta muralis* може се на неким местима и преко целог лета виђати. Тако исто и *Lacerta agilis* преспава лето на више места.

Слеушћу (*Anguis fragilis*) изгледа да не подлеже летњем спавању, или их сан обузима само за кратко време, и то најтоплијих дана месеца јула.

Од наших змија *Coronella austriaca* свуда преспавајује лето заједно са животињама које она дави (*Lacerta muralis*, *L. agilis*). Кад се гуштери пробуде и изађу из својих скровишта, онда се одмах и ова змија појављује. *Шарен* (*Pelias berus*) опажан је дању на вишим брдима, и као да он не проводи лето у спавању.

Tropidonotus tessellatus је змија која највише у води пребива, и то тамо где вода лети не пресушује, и није потчињена летњем сну; таква је иста и *Tropidonotus natrix*, која станује у већим барама, потоцима и језерима. Ова змија живи и на сувој земљи, и тада преспава месец јул.

Изгледа да *Coluber aesculapii* преспава лето, али су о томе докази непотпуни.

Мало је чудновато то, да наши гмизавци јулске жеге преспавају, али пажљивим посматрањем то се да доказати. Ако рептилије изложите дуже времена јакој сунчаној жеги, оне ће морати угинути. Посматрајте ма каквог гуштера у природи за време топлих мајских и јунских дана, па ћете приметити да он не остаје целог дана на сунцу, него се од времена на време враћа у свој стан, и мало доцније опет ће отуда изаћи да се сунча, па онда се опет

врати натраг итд. Само сувоземне корњаче могу дуго издржати велику жегу; а гуштери и змије често клону у половини часа.

Летње спавање је дакле као заштитно средство против велике жеге, и правилно наступа тамо, где је летња топлота сваке године велика, а где мало кише пада. У оним местима, где је летња топлота велика само понеке године, тамо само те године поменуте животиње лето преспавају. Животиње, које лето преспављују, увек су мршаве, јер се ретко дешава да оне нађу животиња, којима се хране, на оном месту, где су скривене од жеге.

По немачком
Ж. Ј. Ј.

Ручни рад и умно занимање. (Из писма писаног Французу).

...Питате ме, зашто ја мислим о ручном раду, као једном од неминовних погодаба истинске среће? Треба ли се драговољно одрећи умног рада у области науке и уметности, која нам се чини као немогућна уз ручни рад?

Ја никад нисам гледао на ручни рад, као на основно начело, већ као на најпростију и најприроднију примену моралног закона, — на примену, која се пре свега казује сваком искреном човеку.

У нашем поквареном друштву (у друштву, тако званом цивилизованом) ваља пре свега да се говори о ручном раду, само зато, — што је, главна мајна нашег друштва била, а и данас је тежња да се одрешимо од ручног рада, и да се користимо без узајамне размене радом сиромашних класа, неуких и убогих.

Први знак искренности код људи наше класе, који исповедају хришћанска начела, философска или хуманитарна, јесте старање да се избави, колико је могућно, од ове неправичности. Најпростије средство, које је и увек при руци, да се ово постигне — то је ручни рад, који се почиње неговањем самог себе.

Најпростије и најкраће правило моралности је у томе, да тражиш да теби служе други, колико је могућно мање, и да служиш ти другима, колико можеш више, искати од других што мање, а давати другима што више можеш.

Ово правило, које даје нашем животу разумни смисао и срећу, као његов последак, решава у исто време све тешкоће, као год и ову, о којој говоримо; ово правило одређује место, које треба да заузима умна радња, наука, уметност. Држећи се овог правила, ја сам срећан и задовољан само онда, кад сам тврдо уверен, да је мој рад користан другима. Задовољавање пак оних, за којег ја радим, већ је су-

вишак среће, на коју ја не рачунам, и која не може утицати на избор мојих поступака.

Моје је тврдо уверење, да оно, што ја радим, није без користи, нити је штетно, него је добро за друге, — ово уверење је главна погодба моје среће. И баш то управо и гони моралнога и искреног човека, да више воли ручни рад, него ли научни и уметнички.

Да би се штампали моји књижевни радови потребан је посао штампара; да би се одсвирала моја симфонија, мени је потребан рад свирача; за прављење експеримената мени је потребан посао оних, који граде апарате и инструменте за наше кабинете; за слику коју ја радим, требају ми људи, који праве боје и платно — а међу тим радови, које ја производим, могу бити корисни за људе, али могу бити такође (као што и бива у већини случајева) сасвим некорисни, па шта више и штетни. Како се ја могу бавити таким пословима, од којих је корист врло сумњива, и којима да бих се занимао, треба још да нагоним да раде други, кад је преда мном, око мене, мноштво ствари, које су све заиста корисне за друге, а за израду ми њихову није нико потребан, н. пр. одпети терет коме, који се од њега уморио; узорати њиву за болесног домаћина, повезати рану итд. Не говорећи о тисући оваких ствари, које нас окружавају, за извршење којих није потребна туђа помоћ, које подмирују одмах оне, којима сте их ви учинили, — осим њих има још мноштво других послова, н. пр. посадити дрво, одгајити теле, очистити бунар, — и ово су све послови заиста корисни, и није могућно човеку искреном да их не претпостави занимањима, која захтевају рада других, а уз то су сумњиви по својој корисности.

Учитељев позив је висок и благородан. Ну није учитељ онај, који добива васпитање и образовање учитељско, него онај, код кога је унутрашња увереност, шта је он, шта треба да је, и да не може бити другим. Ова увереност ретко се среће, и може се доказати само жртвама, које човек чини свом позиву.

То исто вреди и за праву науку и за праву уметност. Свирач Лумс, с опасношћу за свој живот, трчи из кујне на таван, да свира на виолини, и овом жртвом он доказује истинитост свог позива. Ну за ученика конзерваторије, универзитетског ђака, чија је једина обавеза да науче оно, што им се предаје, доказати истинитост позива, немогућно је. Они се само користе положајем, који им се чини пробитачан.

Ручни је рад дужност и срећа за свакога; радња ума и уображења је радња изузетна; она бива дужност и срећа само за онога, који за то

има позива. Позив може се познати и доказати само жртвом, коју чини научник или уметник свом одмору и благостању, да би се предао свом позиву. Човек, који увек испуњава своје обавезе, т. ј. живи радом руку својих — и, уз то, одузима још часове од свога одмора и спавања, да би стварао у области ума и уображења, доказује овим свој позив и произвешће у својој области што је потребно људима. Онај пак, који се уклања од опште моралне обавезе и, под фирмом особите љубави к науци и уметности, живи готовански, — такав човек израђиваће само лажну науку и лажну уметност.

Плодови праве науке и праве уметности, плодови су жртве, а не плодови извесних материјалних преимућстава.

Ну шта ће онда бити с науком и уметношћу?

Како ли ја често слушам ово питање од људи, који се ни у колико не интересују, ни науком, ни уметношћу, и који немају ни најмањег појма, шта је то наука и уметност! Изгледа као да је овим људима на срцу само срећа човечанства, која се, по њиховом уверењу, не може постићи ничим другим, него развињем онога, што они зову науком и уметношћу.

Ну чудно ми чудо — доказивати корист кориснога! Ама зар може бити тако глупих људи, који би одрицали корист онога, што је корисно? Зар има још смешнијих људи, који сматрају као своју обавезу, да се боре за корисност кориснога?

Има радника — занатлија, има радника — тежака. Нико се никад није решио одрицати да су они корисни. И никад радник неће доказивати корист свога рада. Он израђује, и његов је производ преко потребан, и добро је за друге. Њиме се користе, и нико не сумња у његову корист, и, тим пре, нико је и не доказује. Радници на уметности и науци, *у истим су приликама*. Зашто има људи, који се упињу да докажу, е су оне корисне?

Узрок је томе, што прави трудбеници науке и уметности не обезбеђују себи никаквих права; они дају производе својих радова, ови су производи корисни, и њима не требају ни права ни потврде.

Али превелика већина оних, који себе сматрају научницима и уметницима, врло добро знају, да оно што они производе, не вреди онолико, колико они потроше. И они прибегавају свима могућим средствима, да докажу да је њихова радња потребна за добро човечанства.

Праве науке и праве уметности свагда су биле, и свагда ће бити, као и све друге гране човечје радње, и немогућно је и некорисно је одрицати их или доказивати их.

Лажни положај, који заузимају у нашем друштву наука и уметност, доказује само, да људи, који себе називљу цивилизованима, с научницима и уметницима на врху, чине касту са свима манама, које су својствене свакој кисти. Они спуштају висине и умањују оно начело, у име кога се каста ствара. Они падају као тешко бреме на народ и, осим тога, лишавају га светлости, узалуд се старајући да докажу, да је они шире. И што је још најгоре, њихови радови свагда стоје у опреци с оним начелима, која они исповедају.

Не рачунајући оне, који подупиру лабаво начело науке ради науке, и уметности ради уметности, — сви су они приморани да доказују, да су наука и уметност потребне, јер служе на добро човечанству.

Али у чем је то добро? По чем се може разликовати добро од зла? Присталице науке и уметности обилазе ово питање. Они држе шта више, да је одредба онога што је добро немогућна и да стоји изван науке и изван уметности. Срећа у опште, веле они, добро, лепота — не могу се одредити.

Ну они лажу.

Крећући се унапред, човечанство је увек и одређивало само добро и лепоту. Добро и лепота одређени су пре тисуће година. Ну ова одреба њима, жрецица, није по људи, — она покрива њихову празнину и, шта више, добру и лепоти одвратну штетност онога, што они зову науком и уметношћу. Бразилски, будиски и хинески мудраци, Јевреји, Египћани, грчки историци, одређивали су добро на најтачнији начин. Све што уноси јединство међу људе — добро је и лепота је; све што их раздружује — зло и ругоба. Сви људи знају ову одредбу, — она је урезана у нашем срцу.

Добро и лепота за човечанство је оно што здружује људе. Према томе, ако присталице науке и уметности одиста имају пред очима добро човечанства, они треба да унапређују само оне науке и оне уметности, које воде овом циљу, и кад би они тако радили, онда не би било многих наука, којима је циљ срећа само неких друштава, а погибао других. *Кад би срећа била одиста циљ наукама и уметностима*, никад испитивања позитивних наука, које немају често никакве везе с истинском срећом човечанства, не би добила такве ничим необјашњиве важности. То се може рећи и о производима уметности, подесних само за надражај развратних стараца и за провођење времена лених људи.

Човечја мудрост ни пошто није у количини знања. Има бескрајна множина ствари, којих ми не можемо знати. Није у томе мудрост, да знамо што више. Мудрост је човечја у томе, да знамо

онај ред, у ком је корисно знати ствари; мудрост је оно, кад знамо која знања више вреде, а која мање. Од свију пак знања, потребних човеку, најглавније је знање како да живимо, чинећи колико је могућно мање зла, и колико је могућно више добра; и од свију уметности најважнија је она, која учи да избегавамо зла и да производимо добро с најмање напрезања.

И ето десило се, да међу свим уметностима и наукама, које се кочопере да служе срећи човечанства, прва по важности наука и уметност не само не постоји у ствари, него је шта више избрисана из списка наука и уметности.

Оно, што у нашем друштву називају науком и уметношћу — само је огромни сапунски мехур, таштина, у коју обично западамо, чим се ослободимо других празноверица.

Да се јасно види пут, по којем нам ваља ићи, треба се вратити почетку, треба скинути капулицу, која загрева главу, али смеће гледати унапред. Ако ми нисмо постављени у овај положај рођењем, ми радом или лукавством дођемо до највиших степена друштвене лествице, до привилегованог друштвеног положаја службеника цивилизације, и нама треба много искрености и много љубави ка истини и добру, те да подвргнемо сумњи она начела, која дају тако пробитачан положај.

Ну за човека озбиљног, који задаје себи животну питање, нема избора. Да би он почео јасно видети, треба да се ослободи празноверице, не гледећи на то, што му је она пробитачна.

Ово је погодба — *sine qua non*.

Не вреди препирати се с човеком о ономе, што он прима на веру. Ако поље мисли није потпуно слободно, може се дуго препирати, дуго судити и не помаћи се ни на корак у познавању истине. Свако разложито суђење разбиће се о унапред признате поставке. Ко верује у цивилизацију вели: моје суђење зауставља се пред двома основама цивилизације — науком и уметношћу. Наша наука, вели он, скуп је правог знака човечјег; ако она сад још не влада потпуном истином, у будућности ће она овладати њом. Наша уметност, заједно с уметношћу класичном, јесте једина истинска уметност.

И кад смо ми спућени лажним веровањем у нашу цивилизацију, нама је готово немогућно видети нелогичност наших умовања, која су сва без разлике управљена на то, да докажу, да од свију времена и свих народа, само је наше доба, само је неколико милијуна људи насељено на полуострву, што се зове Европа, који имају праву цивилизацију, а њу чине права наука и права уметност.

Да се позна истински смисао живота, који је тако прост, није потребна ни позитивна философија, нити су потребна дубока знања; треба имати само једну одречну особину: треба немати предрасуда. Треба *прећи у стање* детета или Декарта; треба рећи себи: ја ништа не знам, и не желим ништа више него само да познам прави смисао живота, — оног живота, којим ја треба да живим.

И одговор је дат још у најстарија времена, и одговор је овај јасан и прост.

Моје унутрашње осећање говори ми, да ја хоћу добра, среће за себе, само за себе. Разум говори ми: сви људи, сва бића хоће то исто. Сва бића, која, као и ја, траже своје личне среће, очевидно је, смрвиће ме. И с тога ја не могу наћи оне среће, у тежењу којој састоји се мој живот. Тежење срећи је мој живот, а разум ми казује, да је ова тежња узалудна и да с тога ја не могу да живим.

Просто умовање учи ме, да при оној светској уредби, када сва бића теже само својој личној срећи, — ја, биће, које такође тежи истоме, не могу добити овога добра. И ја не могу живети. Ну, не гледећи на тако јасно суђење, ми живимо и тражимо среће и добра.

Ми велимо себи: ја бих могао само онда постићи среће — бити срећан, кад би сва остала бића мене љубила више, него ли што љубе себе. То је немогућно. Ну, не гледећи на то, ми сви живимо, и сва наша радња, све наше тежње богатству, породици, слави, власти — све су то само покушаји да нагнамо друге да нас љубе више, него што себе љубе.

Богатство, слава, власт дају нам слику таког стања, и ми смо готово задовољни, ми кашто заборавимо, да је то само илузија, а не стварност.

Сва бића љубе себе више, него ли нас, и срећа је немогућна.

Има људи (и број њихов расте из дана у дан), који не могу да реше ову тешкоћу и убијају се, говорећи да је живот празна и глупа шала.

А међу тим решење задаће не може бити простије и само се казује.

Ја могу бити срећан само при такој светској уредби, при којој би сва бића љубила друге више него ли себе. Сав свет био би срећан, кад би бића љубила не себе, већ слична себи.

Ја сам биће, човек, и разум ми даје закон општег добра. И ја треба да се владам по овом закону мог разума, ја треба да љубим друге више него себе.

И човек има само да пресуди тако, па да му се живот одмах покаже под сасвим другим углом виђења, него ли пређе.

Бића уништавају једно друго, али у исто време бића љубе и помажу једно другом. Живот се држи не страшћу рушења, него осећањем узајамности, које се на језику нашег срца назива љубављу.

Колико ја могу да видим развитак живота светског, ја видим у њему појаву само овог начела узајамне помоћи. Сва историја и није ништа друго, него све јасније и јасније обелодањивање овога јединог начела узајамне слоге свих бића.

Умовање се потврђује и огледом историским, и огледом личним. Ну, осим умовања, човек налази најјачи доказ правичности свога суђења у свом унутрашњем непосредном осећању. Највеће добро, које може знати човек, стање најпотпуније слободе и среће — јесте стање самопрегоревања и љубави. Разум открива човеку једино могући пут к срећи, и осећање гони човека на овај пут.

Ако се мисли, које овде износим, покажу вама нејасне, не судите их сувише строго. Надам се да ћете их ви некад прочитати изложене много јасније и простије. Хтео сам вам само дати појам о мојим погледима на живот.

Петроград, 10/III. 1892.

РАЗНИ ЗАПИСИ

Девета учитељска скупштина. — Учитељско Удружење, које се основало и свој рад отпочело још пре десет година, а то је 1881. године, имало је ове године своју девету скупштину, која се састала у граду Шапцу и вршила свој рад у дане: 6., 7. и 8. јула ове године. Ова се скупштина одликује од ранијих учитељских скупштина тиме, што су у њен дневни ред, поред осталог, била стављена и два питања, која је министар просвете и црквених послова био истакао и о којима је желео да чује мишљење наших учитеља преко њихове скупштине. Услед тога је министар просвете послао на овогодишњу учитељску скупштину и нарочитог свог изасланика, г. Ђуру Милијашевића, директора и професора у трећој београдској гимназији.

Пре него што у кратко и у најкрупнијим потезима изложим рад ове учитељске скупштине, потребно је да испишем цео њен дневни ред, који је био састављен из ових тачака: 1.) отварање скупштине и бирање њеног часништва; — 2.) читање извештаја главног одбора о своме раду у овој години; — 3.) читање расправа, које су израђене о расписаним питањима; — 4.) измене правила Учи-

тељског Удружења; — 5.) предлози, које главни одбор, зборови и чланови Учитељског Удружења буду изнели пред скупштину; — 6.) бирање чланова главног одбора и одређивање места, у ком ће се састати десета учитељска скупштина.

Питања, која је министар просвете и црквених послова истакао, јесу ова: 1.) *Шта се може учинити за утврђење и унапређење изученога у основној школи код оних њених ученика, који не продуже школовање?*; — 2.) *Шта се може учинити за раширење писмености тамо, где се, с којих год разлога, не може отворити редовна основна школа?* У исто време, кад је министар просвете доставио ова питања главном одбору Учитељског Удружења, објављен је и стечај за књижевну расправу, која би обухватила оба ова питања. На овај стечај могу се јавити само наставници основних школа, који своје расправе, без потписа, треба да поднесу министарству најдаље до краја октобра ове године. Расправа, која буде најбоље израђена, добиће од министарства просвете и црквених послова награду, која ће изнети 250 динара, као што је то објављено у „Просветном Гласнику“, свесци за фебруар ове године.

Поред ових питања, која је министар просвете одредио, главни одбор Учитељског Удружења истакао је за учитељску скупштину још и ова питања: 1.) *Васпитна важност дружења наставника с ученицима*; — 2.) *Како се данас предаје, а како треба да се предаје земљопис у основној школи?*; — 3.) *Мане у предавању женског ручног рада у основној школи.*

То је био дневни ред овогодишње учитељске скупштине. А сад да видимо како је и у колико извршен тај дневни ред.

* * *

6. јула пре подне извршени су први најпречи послови. Скупштина се конституисала, изабравши себи за председника г. Михаила Јовића, учитеља из Београда, а за потпредседника г. Арсенија Панчића, учитеља из Неготина. За тим је скупштина изабрала секретаре и одборе: контролни, извештајни, одбор за разматрање расправа о питањима која је министар просвете истакао, одбор за разматрање расправа о земљопису, и одбор за разматрање расправе: васпитна важност дружења наставника с ученицима. О расписаном питању: *Мане у предавању женског ручног рада у основној школи*, није поднета ни једна расправа, јер је није нико израдио, нити је на време поднео главном одбору. Ова појава није ни мало похвална за наше учитељице основних школа, јер је то питање поглавито њима било намењено. Оне су и својим положајем и правима, која уживају у учитељству, позване да се такмиче с учитељима у

свима школским питањима, а нарочито у питањима за која су ове једино компетентне, као што је истакнуто питање о женском ручном раду у основној школи. Немарност наших учитељица и њихово неинтересовање за оваква питања, која се овом приликом показала, може се ружно тумачити. А отуда може бити штете за потпуну равноправност учитељица с учитељима, за коју се учитељице доста ревностно, и ако не с пуним правом, боре. Надати се да ће учитељице од сада водити више рачуна о оваквим питањима, и да ће им више пажње показивати.

Пошто је изабрано скупштинско председништво, секретари и одбори, раздат је члановима скупштине извештај главног одбора о стању благајне Учитељског Удружења. За тим је прочитан извештај о раду главног одбора у прошлој години. У овоме је извештају, поред осталог, напоменуто, како одлуке учитељских скупштина нису ни у овој години извршене. Ова је напомена могла без зазора изостати, јер је и главном одбору и свима члановима Учитељског Удружења врло добро познато зашто је ове године било немогућно извршити поменуте одлуке.

*

Други скупштински састанак био је 6. јула после подне. На овоме састанку претресана су нова правила за учитељско удружење, која је скупштина у главноме усвојила онако, како их је главни одбор израдио. У њих су унесене ове нове ствари:

- 1.) да годишњи улог редовних чланова и помагача износи 5 динара годишње; — 2.) да су редовни чланови дужни примати друштвени лист „Учитељ“, који ће им се давати за једну четвртину јевтиније од цене одређене за друге претплатнике; — 3.) да се образује „Фонд покојног Јована Гавриловића“, с капиталом од 10.000 динара, од којег ће се приходи употребити на издавање патриотских и поучних књига за омладину и учитеље. Ове ће се књиге награђивати о Петрову дне сваке године, и свака ће на насловном листу имати слику покојног Гавриловића с овим натписом: „Споменик Јована Гавриловића“ књига I, II, и т. д. Награђивање ових књига вршиће се наизменично: једне године књиге за омладину, а друге године књиге удешене за учитеље; — 4.) да се установи „Добротворни фонд“ од утемељачких улога и прилога са забава. Овај фонд имаће 10.000 динара капитала, који се не сме крњити, него ће се за извршивање друштвеног циља употребљавати само приход; — 5.) да се установи контролни одбор са седиштем у Београду, који ће у свако доба контроловати рад главног одбора и појединих збора. — Остале одредбе нових правила остале су

онаке исте, као што су биле и у пређашњим правилима за Учитељско Удружење.

*

На трећем скупштинском састанку, који је држан 7. јула пре подне, прочитани су поздрави који су стигли скупштини с разних крајева, неколико молаба, упућених скупштини, и неколико предлога, од којих су најважнији: предлог пожаревачког збора о томе, да се подигне учитељски дом, у коме ће се васпитавати и образовати учитељска деца; предлог жичког збора о најпречим реформама, које би требало извршити у основној школи; и предлог једног члана учитељске скупштине о подизању учитељског дома, као споменика учитељском добротвору. Овај дом имао би носити овакав натпис: „Учитељски дом, као спомен учитељском добротвору Јовану Гавриловићу.“

После тога је на овоме састанку прочитао Јован П. Јовановић, учитељ, своју расправу „Наше народно образовање“, као одговор на питања, која је министар просвете и црквених послова ставио на дневни ред овогодишњој учитељској скупштини.

По прочитању ове расправе, изабран је нарочити одбор, који ће саставити одлуке и изнети пред скупштину, поводом расправљаних питања.

За тим је Мијаило Мијаиловић, учитељ, прочитао своју расправу о земљопису, коју је израдио поводом питања: Како се данас предаје, а како треба да се предаје земљопис у основној школи?, које је питање главни одбор расписао, ставивши га на дневни ред овогодишње учитељске скупштине. Ово је питање разрадио неколико учитеља, и своје расправе на време послало главном одбору. Нарочити скупштински одбор, који је све те расправе проучио, нашао је да је Мијаило Мијаиловић најбоље и најпотпуније обрадио ово питање у својој расправи.

После подуже дебате, која је отворена у скупштини поводом истакнутог питања, и у којој су учествовали најбољи говорници, донете су, на предлог писца ове расправе, главног одбора и појединих говорника, ове одлуке:

1.) да се што скорије изради нова рељетна карта Краљевине Србије, према новој административној подели. Таква иста карта из Српских земаља да се што пре изради;

2.) да се изради ручни ученички атлас Краљевине Србије, према новој административној подели, подељен на округе, и такав исти атлас српских земаља, подељен на области;

3.) да се умоли г. министар просвете и црквених послова, да поради код г. министра грађевина на томе, како би се на државној железници одобрио

бесплатан подвоз ученицима и учитељима, кад пу- тују по Србији, ради њеног проучавања;

4.) да министарство просвете и црквених по- слова што пре нареди израду слика свију заслужних Срба, о којима се учи у основној школи; тако исто да се израде слике српске ношње у Србији и срп- ским земљама; — и једним и другим овим сликама треба снабдети сваку школу;

5.) да је за изучавање Земљописа у основној школи излишан сваки други уџбеник, сем ручног ученичког атласа;

6.) да се у ученичке атласе унесе само оно што је за дотичне разреде прописано програмом за основне школе;

7.) да се при предавању Земљописа у основној школи узме мање материјала, али да то буде оно што је најглавније и најкарактеристичније из тог предмета; оно што се узме да се добро и темељно изучи;

8.) да се у предавањима земљописа у основној школи, а нарочито при изучавању и познавању по- јединих животописа, народности, вере, језика и т. д., обрати што већа пажња на национално васпи- тање ученика и буђење српске свести и српских осећања;

9.) да у изучавању земљописа у основној школи екскурзије буду обавезне за наставнике и ученике основних школа; ове екскурзије да по могућности потпомаже дотична општина и држава.

Осим ових одлука, које је овогодишња учи- тељска скупштина усвојила, приликом претреса овога питања могло се чути од многих говорника доста лепих мисли и напомена о предавању земљописа у основној школи у опште. Говорено је о циљу и важности овога предмета. Истакнут је начин пре- давања и поређана су главнија средства, која се употребљавају при предавању земљописа.

*

Четврти скупштински састанак држан је 7. јула после подне. На овоме састанку најпре је прочи- тано око 160 поздравâ који су стигли скупштини, и неколико молби и предлога појединих чланова скупштине. За тим је прочитан извештај извеш- тајног одбора о раду главног одбора Учитељског Удружења. Овим извештајем изјављено је признање и хвала главном одбору на заузимљивости и вред- ноћи у раду на друштвеним пословима у овој го- дини. У исто време препоручено му је да умоли г. министра просвете и црквених послова, да се по могућности изврше скупштинске одлуке, које се у овој години због познатих узрока нису могле из- вршити.

После тога су прочитане одлуке, које је наро- чито скупштински одбор саставио поводом расправе „Наше народно образовање“, која је израђена према питањима, што их је министар просвете ставио на дневни ред овогодишњој учитељској скупштини. То су ове одлуке:

1.) да поглавити задатак основној школи буде спремање својих ученика за живот, а не и за учење у средњим школама. Ученичка спрема за живот до- вољна је припрема ученицима за њихово школовање у средњим школама;

2.) да се за ученике основне школе примају деца пошто наврше осам година (Не знам како је и на основу каквих разлога могла учитељска скуп- штина да усвоји овакву одлуку, али држим да се она не може правдати ни теоријским ни практич- ним разлозима. У свима напреднијим државама при- мају се у основну школу деца млађа од 8, а често и од 7 година. Поред тога, посебице у нас, има много практичних разлога да се примају млађа деца у школу. *Реф.*);

3.) да школовање у основној школи траје шест година кроз шест разреда. Прва четири разреда да и даље остану у свем као што су и данас, а у последња два: V. и VI. разреду, да учење траје од октобра до априла сваке године;

4.) да се у оним местима, у којима нема ре- довних основних школâ, отворе нарочити летњи течајевима, у којима ће се учити писмености деца из тих места. У овим ће течајевима радити наставници V. и VI. разреда, и то само лети, кад не раде у својим разредима. Њима би за тај посао требало одредити нарочиту награду;

5.) да се упросте *правила о грађењу школ- ских зграда*, како би се што пре дошло до већег броја школâ;

6.) да се у сваком гарнизону уреди школа, у којој ће се војници обучавати писмености. Овај посао да врше учитељи основних школа поред своје редовне дужности, удесивши подесан распо- ред рада у својој и гарнизонској школи;

7.) да се у сваку гарнизону и основну школу установи нарочита књижица, из које ће војници и ученици моћи у свако доба узимати по- десне књиге за читање. А да би се што пре дошло до што већег броја ваљаних књига, треба устано- вити један одбор од учитеља, које би учитељска скупштина предлагала министру просвете. Број чла- нова у овоме одбору одредио би министар просвете, узимајући оне учитеље, које би му учитељска скуп- штина предложила. Овоме одбору била би дужност да прегледа и оцени сваку књигу, која би била намењена за ученичке књижице. Учитељи, који

би били у овоме одбору, имали би се за то време ослободити редовне дужности (Ова одлука није изведена као што би требало. Била је лепа мисао о ученичким књижицама, али подесни пут за њено извршење није погођен — ну о томе други пут. *Реф.*);

8.) да се установи сталан, стручан и инструктиван надзор. Надзорницима ставити у дужност: да сваке године на заједничком скупу донесу потребне одлуке о томе, које би реформе требало увести у основне школе, ради бољег и бржег напретка народног образовања. Ове надзорничке одлуке имале би се подносити на увиђај и извршење г. министру просвете и црквених послова;

9.) да би се писменост што више ширила у народу, потребно је узаконити: да неписмен човек не може бити никакав часник у општини, срезу, округу и држави. Ово законско наређење треба остварити, чим за то буде било могућности.

Ето то су одлуке, које је учитељска скупштина, на предлог нарочитог одбора, усвојила. О свакој одлуци вођена је дебата у скупштини, којом је приликом истакнута многа лепа и корисна мисао о нашем народном школовању и о ширењу и утврђивању писмености у народу. Ја сам ове одлуке извео према забелешкама председника главног одбора Учитељског Удружења, које су извађене из скупштинских записника. На тој доброту ја сам председнику главног одбора, веома захвалан, јер да тога није било, онда би и овај мој реферат о раду овогодишње скупштине био непотпунији а можда у многим чем и нетачан.

На овоме састанку још је прочитан извештај извештајног одбора, којим је предложено скупштини да се одбаци предлог о непотребности сталног стручног надзора, који јој је био поднесен. Скупштина је усвојила мњење извештајног одбора, одбацивши поменути предлог, и тиме је спасла учитеље од недоследности, јер је ово питање раније расправљано на учитељским скупштинама у Нишу и у Брању, па је на обема скупштинама препоручен сталан, стручан надзор. После ранијих скупштинских одлука о овоме питању, чудо је да се овакав предлог и могао појавити. Још је чудније што су га поднели неки млађи учитељи, који виде само рђаве стране сталног надзора, пре него што је и уведен у живот. Стални надзор може имати и рђавих својих страна, као и свака друга установа, нарочито у почетку, док је нова ствар, али ће он имати много више својих добрих и корисних страна, особито кад се упореди с данашњим надзором основних школа. У осталом, дужност је свију нас да рђаве стране сваке установе сузбијамо и сводимо на најмању меру. У том се смислу могло говорити

и на учитељској скупштини о сталном надзору, износећи и његове добре стране.

О питању: *Васпитајна важност дружења наставника с ученицима*, које је главни одбор истакао, написало је неколико учитеља своје расправе, али оно није претресано на овој скупштини, него је одгођено за до године. Најбоља расправа враћена је писцу да је допуни и поправи, према напоменама нарочитог одбора, који је проучио ове расправе и о њима реферовао скупштини.

*

Пети и последњи скупштински састанак био је 8. јула пре подне. На овоме састанку одлучено је да се *десега учитељска скупштина* до године састане у Београду. За тим је изабран главни одбор Учитељског Удружења, у који су ушли већином пређашњи чланови, с неком малом изменом. После тога су се гости са стране, учитељи из Босне, Бачке, Баната, Хрватске и Срема, захвалили на срдачном и својском дочеку, којим су примљени од својих другова у Србији. На завршетку је говорио министров изасланик, г. Ђура Милијашевић, похваливши рад ове скупштине. На послетку је скупштински председник објавио да је рад девете учитељске скупштине завршен, позвавши чланове скупштине да иду на парастос, који је у 11 сахата приређен у шабачкој цркви учитељском добротвору, покојном Јовану Гавриловићу. Благодарни српски учитељи овакав парастос приређују сваке године овом свом добротвору.

*

Пијонери народне просвете у Србији, походећи град Шабац, нису могли да се не сете Мишара и српских јунака, који су на њему оставили своје кости за слободу своје отаџбине. После свршеног скупштинског рада, чланови скупштине учинили су излет на Мишар, где је био спремљен нарочити хладњак с натписом: «Слава мишарским јунацима!» Испод овог натписа налазила се слика војводе попа Луке Лазаревића, који се одликовао као највећи јунак у битци на Мишару. Ту је председник скупштине изговорио врло лепо беседу о боју на Мишару. За тим је говорио један учитељ из Срема. Осим тога, том је приликом, на предлог једног учитеља, одлучено да се на Мишару подигне споменик изгинулим борцима на томе месту. За тај циљ одређен је прилог Учитељског Удружења у суми од 500 динара.

Да поменем још, да је зграда, у којој је отворена скупштина, била начињена сликама најзнатнијих српских књижевника, радника на просветном пољу. Сем тога, на нарочитим картонима биле су испи-

сане изреке најчувенијих светских педагога: Исуса Христа, Песталоција, Кера, Коменског, Русоа, Лесинга, Дистервега и др. Најлепше су ове изреке: „И што вам кажем, кажем вам свима, пазите!“ — „Развитак људске природе покорава се природним законима, с којима свако добро васпитање треба да је подешено“. — „Детету треба казати само оно што може да схвати“. — „Сва је учитељска снага у методу“. — „Не за школу, већ за живот.“ — „Школа без поретка је као оно воденица без воде.“ — „Човек не треба само да тражи истину, већ треба и другоме да је каже онакву, каква је“. —

* * *

Још ми остаје да на завршетку овог реферата о раду овогодишње учитељске скупштине кажем неколико речи о Учитељском Удружењу у опште. Као што сам напред већ поменуо, ово је удружење основано пре десет година. За тако кратко време оно је својим радом показало доста повољне резултате. Колика је добит само отуда, што су учитељи својим удружењем извучени из познате њихове опште апатије и покренути на сложан, заједнички рад у корист школе и њенога напретка. Ово је удружење за један деценијум показало велики напредак, кад се упореди с другим сличним удружењима. Нарочито можемо бити задовољни с квантитетом његова рада. Квалитативно бићемо задовољнији, ако рад на удружењу буде вршен с више критичких погледа.

Не могу а да не напоменем, да у Учитељском Удружењу увек има опозиције према главном одбору и онима који управљају удружењем. Та је опозиција вазда била од користи удружењу, јер је покретала рад напред. На прошлој скупштини дошла је оловизија у главни одбор, и заиста показала је веома повољне резултате, јер је материјално стање друштва увећано, број претплатника знатно порастао, а плаћањем хонорара и радови су на „Учитељу“ умножени и побољшани. Учитељско Удружење данас има преко педесет зборова, 149 чланова утемељача, 582 редовна члана и 89 помагача. Друштвена имаовина износи 30.577-36 динара, а лист „Учитељ“ има око 900 претплатника.

Желети је да ово удружење и даље напредује, и да његови радници у томе не жале никаквих жртава; али да се послови врше с више критике и обазривости. Опозиције треба да буде, али опозиције начелне, „парламентарне“, која ће у свом раду бити руковођена само интересима удружења, а не каквим било личним побудама.

Ј. Д. Ј.

Промет хрватских школских књига. —

Како је огроман промет књига за основне школе, што их издаје хрватска кр. зем. влада, и како сваке године расте, доказује исказ о том у последњем „Службеном Гласнику“, из којег се гласника уједно, мимогредно споменуто, јасно разбира жива делатност новог предстојника кр. зем. одјела за богоштовје и наставу, г. др. *И. Кришњавога*. — Прошле године издала је влада 3 нове књиге за осн. школе, те их укупно сад има 15, изданих у владиној наклади. Концем г. 1890. било је свих књига у залихи 63.586 екземплара, на ново је штампано 297.000 екземплара, продано је течајем 1891. године 212.923 екземплара, а поклоњено 34.297, те је концем прошле године остало у залихи 113.366 екземплара. О продаји говоре ове неколике цифре: Катихизиса за II. разред продано је 22.000 (поклоњено 3.895), Катихизиса за III. и IV. разред 15.973 (поклоњено 3124); Библијске Повеснице 14.791 (поклоњено 2408), Почетнице 33.160 (поклоњено 5923), Читанке за II. разред 26.155 (поклоњено 4412), Читанке за III. разред 19.361 (поклоњено 3618), Читанке за IV. разред 13.810, Рачунице за I. разред 29.218, Рачунице за II. разред 23.942 екземплара итд. У Хрватској и Славонији продано је и поклоњено 238.544 екземплара (за 74.791 више него год. 1890.), изван Хрватске и Славоније 8676 (више за 3137) екземплара. Потоњи бројеви доказују, да се наше књиге за основне школе све више употребљавају и онде, где их влада не може облигатно уводити (у Далмацији, Истри, Босни и Херцеговини), а то значи, да те књиге задовољавају захтевима педагошке критике.

Против илустрација у школским књигама.

„Шлески Школски Лист“ прештампао је из „Поморан. Нов.“ један чланак, у којем се жестоко осуђује илустровање школских књига. Писац тога чланка има у мномом чем право. Тако вели на једном месту: „У школским ћеш књигама пре свега наићи на мноштво насликаних животиња, биљака и минерала. Та данас јамачно већ свака школа има у боји израђених добрих слика ове врсте за очигледну наставу. Али највише је за осуду, кад се у школску књигу упесу слике домаћих биљака и минерала. Ко биљку или минерал хоће да опише, а не уме је добавити из природе, тај боље нека се окани предавања ове струке. Па онда на шта су слике за физику? Ако школа нема потребних справа у свом кабинету, онда марљиви наставник треба да уме сам набавити средства за најпростије физичке огледе; нарочито ће му креда и школска табла боље помоћи него илустрације у књизи. За земљописну наставу треба

имати већих слика, које представљају разне пределе и народне типове. Корист од пределских слика често је већ с тога сумњива, што слике нису никад довољно велике. Зар ће на пр. сличица колоњске цркве, с кулама од 5 см. висине, бити у стању да узбуди силу ученикова уображења, те да му изнесе пред очи бар приближно верну слику ове дивне грађевине? И за земљописну наставу требало би школи дати добре слике у боји. — Најзад су у нашим школским књигама за историју и књижевност насликане битке и знаменити људи. Кад би слике битака биле толике, да нам могу дати појма о бојевима, могле би се још и пустити у школу; али овако видимо на њима само главног војсковођу с његовим генералима, а близу њих неколико војника. Сем тога су слике тако нејасне, да се не могу распознати поједина лица. Сликама је најподесније место у читанкама за ниже разреде, јер мања деца — то знамо из искуства — уживају у сликама. Па кад се већ читанке украшавају сликама, онда их треба деци и објаснити, кад се читају дотични чланци. А пустити децу да само пиље у њих, произвело би расејаност и непажњу. Свакако је пак објашњавање какве веће слике, стављене целом разреду на углед, од веће користи, но што су читачке илустрације. С тога је потребније набавити свакој школи довољан број оваквих већих слика, него умножавањем илустрација дивити цену читанкама.“

(Oester. Schulb.)

Поштарина за писма. — Кад човек данашњу поштарину упореди с оном која је још недавно плаћана за писма, мора се зачудити, колико је смањена. Тако се н. пр. дописном картом, која се добива за 10 пара дин., може водити преписка с местима, удаљеним стотинама миља. У Енглеској се плаћа за карту, која служи унутрашњој преписци, само пола пенија (= 5 пара дин.).

Али у Јапану је поштарина за писма тако ниска, да човек једва може веровати; тако се за писмо, које се шаље макар с једнога краја царевине на други, плаћа само 2 „сена“, а то је нешто више од пола паре динарске. Овој маленој наплати за ношење писма, мора се човек још више чудити, кад помисли, да је јапанска земља веома брдовита, да још нема довољно железница, и да су тамо обично путеви често тако незгодни, да ни кола не могу њима ићи.

Понајвише разносе писма писмоноше, пешаци, и то за врло незнатну награду, којом се задовољавају Јапанци, познати са своје велике трезвености и штедљивости.

(Народни попис у Француској.) У Француској обављен је последијњи пучки попис 12. априла 1891. г., те је пописано 38,343.192 душе, т. ј. само за 124.289 душа више него под. 1886., или једва 0.3% за пет година, а 0.06% на годину. Прираст од год. 1881. до 1886. износио је још 545.855 душа. 32 департамана показују вишак, а 55 мањак у становништву. 47 градова с преко 30.000 душа добило је прираст од 340.396, дакле је отело земљи 215.000 душа. Годишњи прираст износи дакле једва око 25.000 душа. Свакако треба уз ове бројеве још узети у обзир и иссељавање, о ком се наводе тачни искази. Задњих година износило је иссељавање просечно на годину до 30.000 душа.

Дечја самоубиства. Од 1. јануара 1890. до 1. марта 1891. год., дакле за време од 14 месеца, извршила су у Берлину 62 детета самоубиство. Међу тим младим самоубицама (све испод 16 година) било је 46 дечака и 16 девојчица. (D. Schul-Pr.)

Растење телесне тежине у ученица. Вертлинд, школски лекар у Готенбургу (у Шведској), који се још од 1870. год. бави одређивањем тежине ученица трију женских завода, и то у почетку и при крају сваке школске године, нашао је, да за време тромесечног школског одмора (јун, јул, август) женска деца постају сразмерно много тежа но за време 9-месечног школског рада. То се види из овога прегледа (бројеви значе шведске фунте; 1 шв. фунта = 425 гр.).

УЗРАСТ ДЕВОЈАКА	девојке су постале теже	
	за време шк. одмора	за време шк. рада
5 година	1,19	3,77
8 „	1,60	3,86
9 „	2,01	4,07
10 „	2,52	4,50
11 „	2,73	5,81
12 „	3,57	7,29
13 „	4,93	5,95
14 „	4,67	7,13
15 „	4,61	4,03
16 „	3,35	3,58

Из овога се прегледа види, да физички развитак девојака, од њихове 8. године, за време школског рада није сразмеран развитуку за време тромесечног школског одмора. Вертлинд изводи из тих својих огледа овај оправдани закључак: Код девојчица испод 9 година школа није у стању да знатно спречи телесни им развитак; у старијих пак ученица већ се опажа штетни утицај школског рада на тај развитак, и то тим све више, што девојке бивају старије. (Oester. Schulb.)

ПРОСВЕТНИ ДОБРОТВОРИ

Јанко Борђевић, земљорадник, поклатио је основној школи у Маломе Извору школско звонце, за успомену своме пок. сину Илији. Сиромашним ученицима ове школе поклатио је Јанко Пауновић, земљорадник, 2 дин. за спомен своме пок. сину Душану, бив. ученику V. разр. гимназије. Сем тога приложили су за сиромашне ученике ове школе шест грађана 8-20 дин. Приложници су своје прилоге предали шк. одбору о св. Сави ове године.

Г. Лука Ристић, трговац из Мудраковца, поклатио је основној школи у Паруновцу 10 дин. за сиромашне ученике.

Г. Мил. Ђ. Милићевић, библиотекар Народне Библиотеке, предао је министарству просвете и цркв. послова 60 примерака својега списа „Јован Ђак,“ да се употребе на поклањање добрим ученицима основних школа у Ришњу, Лешници, Алексинцу, Обреновцу, Нишу, на Руднику, и на Делиграду.

Г. Аца Аврамовић, писар среза бањског, окр. тимочког, претплатио је за годину дана ђаке основне школе у Јошаници, на два броја листа „Ђаче.“

Г. Михаило Р. Јовичић, члан школског одбора у Ужицу, уписао је се за члана добротвора фонда за потпомагање сиромашних ученика и ученица основ. школа ужичких, и положио је 50 дин. прописаног улога.

Г. г. Митар М. Мишовић, председник школског одбора у Ужицу, Вук М. Остојић, Петар В. Мијатовић, чланови, Јован Голубовић, пословођа истог школ. одбора, и Вуле Вуковић, окружни начелник, уписали су се за чланове утемељаче фонда за потпомагање сиромашних ученика и ученица основ. школа ужичких, и положили су по 20 дин. прописаног улога.

Нижој гимназији у Ђажевцу поклатили су за књижицу те школе: г. Милош Миловановић, професор II. београдске гимназије, прво коло својих радова, у 10 књига, а г-ђа Јелена удова пок. Милутина Ј. Илића, књижевника, 15 разних књига.

Основној школи у Вел. Плани поклатили су за награђивање одличних ученика о овогод. испитима: г. Милић Јеремић, трговац, 10 прим. „Збирке народних умотворина“; — г. Сава Јосимовић, трговац, 6 прим. исте књиге; — г. Мата Живоиновић, трговац, 3 прим. књиге „Рђаво васпитане деце“; — г. Миласав Игњатовић 4 прим., а г. Миласав Стојановић 3 прим. исте књиге. — Општина вел.-

планска наградила је ђаке своје основне школе с 50 примерака разних књига.

Г. Илија П. Радовић, трговац у Брагујевцу, поклатио је тамошњој гимназији три велике олеографске слике (Oeldruck) Предића, Чермака и Кикерца, у вредности од 200 динара.

Г. Цветко М. Јањић, начелник среза темнињског, поклатио је основној школи у Варварину 7 примерака „Пољопривредног Календара“ за ову год. за награђивање одличних ученика.

Г. Петар Николић, адвокат у Неготину, поклатио је књижици тамошње ниже гимназије 6 свезака разних немачких списа и „Српске Новине“ од год. 1834., све у тврдом повезу; сем тога 10 динара у новцу, за сиромашне ученике исте школе и I. свеску Вукових дела у дивот-повезу, да се њоме награди најбољи ученик о Петрову дне.

Г. Соломон Азријел, трговац из Београда, приликом излета ученика и наставника ниже гимназије у Неготину, мес. маја ове год., поклатио је 6 динара у новцу, за сиромашне међу тим ученицима.

Учитељској школи у Нишу поклатили су у току 1891.-92. шк. године:

1.) г. Александар Хитрово, хонор. учит. руског језика у беогр. учит. школи: 10 томова „Сочиненија А. С. Пушкина“ и 1 том „Сочиненија М. Ю. Лермонтова“;

2.) г. Мил. Ђ. Милићевић, академик и библиотекар Народ. Библиотеке, приликом ревизије нишке учит. школе, 7 прим. својега дела „Јован Ђак,“ које за књижицу, које ради поклањања добрим ученицима те школе;

3.) г. Милош Миловановић, проф. II. беогр. гимн., 11 примерака првога кола својих расправа;

4.) нишко друштво „Рускиј Кружок“: 15 разних популарних руских књига, за поклањање ђацима, који су с одличним успехом учили руски језик;

5.) г. Јосиф Стојановић, предавач Богословије, 5 свезака својих списа, за награђивање ученика о год. испиту.

Наставници ниже гимназије у Свилајнцу основали су ове године „фонд и штедионицу“ за своје ученике. Као добротвори тога фонда уписали су се до сада: Дим. Катић, народни посланик, из Црквенца; Јулије Драшкоци, там. апотекар; Никола М. Борђевић-Белић, трговац, и срез ресавски.

љењу. Тежњама својим морамо начинити пролаз, како бисмо се ослободили из подручја код оних ствари, које можемо и сами свршавати. Што се тиче „благостања“, ту нам је ласно разрешити познати спор — будући је благостање неопходно потребно као *средство*. Тако су то збиља разумели они, што су народу препоручивали благостање, као што опет други, обожавајући одушевљење, нису мислили на шутири ватромет, већ на одушевљење, које је кадро да се покаже у животу, да нешто изврши, што има стварне вредности, било то у науци или у уметности, радности, трговини. Посленост, истрајност, добра воља, разум, дух — све бисмо то обухватили једном речју, којом се може најподесније означити, какав треба да буде човек. Та је реч — карактер.

То најпоузданије оружје своје морамо усавршавати у борби живота; и како смо били добри филозофи, кад је за то била потреба, како смо у своје време место генерације музичара почели одгајивати генерацију математичара и подузетника — тако ћемо под притиском непријатељског утицаја одгајити напоскон у целој народу опрезне, чисте и чврсте карактере.

V

Карактер, уметничко дело. Радња и личност; шта је драмски (карактер)? Антигона, Ада, Порција и др. Петар Велики, Хавличек. Јунаштво, способност и марљивост. Морални карактер, највиша слика и прилика људског бића. Гласови народа и песника о вредности његовој. Природа и одношаји.

Као што нас чини блаженим уметничко дело у опште, тако нам нарочито појав карактера пружа највећу меру чистог задовољства — јер је карактер најпредње дело уметничко. Слика нам се допада, када се поједини делови слажу међу собом и са целином. Такву складност означавамо у потпуном карактеру. Колико се год побуди у њему несугласности, догађајима у животу, све морају бити изравнате и утишане; све служе на то, да би се победним обновљењем изазвала складност и да би се карактер развио у пунији, дубљи живот. Творевина карактера јесте такођер нека вештина.

Шта је уметничка радња? Давати градиву облик, или, представити ствар у спретној целини, да се допада. Живот нам такођер даје доста градива. Морамо радити, измењивати, изводити. Па и саме себе морамо васпитавати и одржавати се против спољности. Све управљање из младости, васпитање и учење мора бити управљено на то, да би тај живот учинили *самосталним*, да би му развитај олакшали и обладали снагом његовом. Све што зборимо о васпитању *унутрашњег* човека, када, то јест, не гледамо на спољне способности, да се овде исказати кратком реченицом: „Нека сваки створи

од себе карактер!“ Више циља не може бити у свему образовању. Као што уметник израђује своје дело, тако и човек непрекидно израђује и усавршава свој карактер. С правом се вели, да је карактер дело уметничко. Дакако да јесте, и то највише и најдостојније. Па и сам је живот уметност. За уметности, као што су: музика, сликарство, вајарство, глума, само су по неки позвани. Не можемо никоме замерати, што није композитор, сликар, или што нема диван глас тенора — али, бити честит човек, то је дужност свакога. *За ту уметност позвани су сви без разлике.*

Зато смо и истакли, да је карактер система вештачких правила, то јест таквих, које сам свесно поставио самоме себи. Карактер према природности стоји, од прилике, у томе односу, у коме и *уметник према натуралисту*. Овај може да има дара, огромног дара, у стању је да произведе многу красоту, ама нигда знатно уметничко дело. Отуда проистичу само „фрагменти“. Има људи који се подају навикама, сићушним смеровима својим, таштини, раскоши — њихова је девиза: *laissez aller!* Као што у уметништву од натуралисте постаје уметник само студијом, а без ње остаје вечно незрео и неспреман — тако без свесне тежње нико неће бити карактер. Увек нам на њему нешто не достаје, ма да не би смо одређено ни назначили шта.

Свако је лице тако омогућено, да је у стању заузети у свету неки положај и извршити неку улогу. То велимо кратким изразом: свако биће има свој смер. Кад га не постигне, рађа се у њему несагласност, дисонанција. Карактер не трпи у себи дисонанцију, гледа, дакле, да је уништи и да себе са одношајима доведе у склад. Ну пре но што то пође за руком, траје време неизједначености, које не чини добар утисак на остале људе. Та унутрашња неизједначеност појављује се у целом понашању човека, и тада велимо, да са карактером није још готов, да је у добу прелаза, незрео, неодлучан, несталан. Ну за таквог је још најгоре, када би за знамење изабрао *удобност*, те се не би ни трудио да изравна свој спор. На пример, Многе године пословао сам на извесном смеру. Сву своју снагу, своје уздање и паду живота положио сам на ту једну страну, хотећи добити место, у коме би, што обилатије, могао делати. Али, на то место би постављен други, који је можда уживао бољу наклоност претпостављених, или је био „боље народности.“ Пријатељи заборавише на ме у одсудном тренутку, или ме напустише; злоба нађе утока у лажи и, у кратко, многогодишњи напори беху узалудни и ја ту стојим далеко од сваког успеха, остављен и напуштен, чијој се недаћи многи још и радују. А зар је у животу оба пола мало таквих примера? *Ну још то најгоре што би било, то је изабрати оно laissez aller.* Само то не никако, јер, ако ме је и обманула она нада, ту је друга, снажнија. То је онај *велики смер*, за љубав кога смо и хтели постићи онај мањи, ту је *идеја*, која нас крепи и одржава у свима незгодама, која нам помаже сносити и заборављати неправду. Имали смо прилике да видимо такве људе, мужеве, према којима је учињен грех, као и оне несретне девојке, којима је љубав уништила живот.

Ну, они ипак нису пропали, не зато, што су мање осећали, већ што су више пословали.

Обожавам онога, коме у унутрашњости
Гори свети плам,
Који гаји тамо мисао велику,
Као брдо поносно руду злаћену,
Као чврсту осу, око које се
Срчаност све више и више уздиже,
Као молитву, која тешити зна
И када му се разруши рај.

Тако човек води љуту борбу; без обзира на лоше околности, он показује према спољном свету вољу своју, самосталан је, јесте особа делатности, јесте карактер.

Из истог извора потиче учинак драмске уметности. Основни јој је ред: представити нам, како се развија догађај из догађаја, како све, што се збило, јесте условљено и са осталим стоји у вези по закону узрочности, као узрок и дело. Може бити да не знамо, како се то дешава тамо у спољном свету, али осећамо као узрок себе и знамо, како спољни догађај пониче нашом вољом. Зато је радња дакле, ток и појава воље људске, једино градиво драмске уметности: човек у борби, према другим силама, против којих иставља своју личност. Шта је драмски? Када се воља људска уздигне до дела, које има утисак не само на гледаоце, већ и у самој драми дејствује као што ваља. У колико је изворна затегнутост била већа, у колико су се међу собом даље разишли смерови појединих страна, у толико је више поникло живота, у толико је утисак јачи, више драмски. За то овде и нагласисмо, какве морају бити личности у драмском производу — значајно је, да им велимо *карактери*. Различност је међу њима велика — с обзиром и на начело и на јачину — али један знак ваља да имају у драми све главније прилике. Имају да буду одређене и своје сопствене, а не само празни носиоци имена. И ето, тражећи велике карактерне појаве, можемо се дотаћи драмске књижевности. Да наведемо само неколико примера, са којима се може сваки изближе упознати. Из богате књижевности Јелина, сачувало нам се истина мало, али за то мајсторских дела. Једно такво мајсторско дело јесте Софоклова драма о *Антигони*. Два јој брата падоше у боју; падоше по што се између себе избодоше ножевима. Борба њихова водила се око престола и краљ Креон забрани једнога од њих погрепсти. Антигона је идеал сестринске љубави. У побожном делању свом, које јој налаже закон божји, да би брату указала постоњу почасти, долази у спор са законом светским. И у томе спору оличава се цео њезин карактер: племенитост, узвишено мишљење, снага, доследност, нежност и отпорност против насиља. До душе, она у тој борби пада као жртва, али се баш у томе оличава њезин карактер. Поред ње стоји сестра јој, Исмона, мило девојче, исто тако племенито, узвишено и нежно, али са мање отпорне снаге. Ове две прилике трајно нам се у душу урезају. То, што смо видели овде, у једном од највећих уметничких производа, кадро је да оживи у души нашој неку баснословну а ипак истиниту величину. Што се

таквим приликама више занимамо, што дубље у дело проничемо, тим смо све чвршће привезани за њ. То је сестра.

— Даље, пак, да поменемо *Аду*, Каинову сугругу, из песме Бајронове. Њезина нежност и дубока разборитост, као и узорита верност према мужу — чини од ње једну од најкраснијих прилика, са којима се сретам у драмској књижевности. А како ли се тек дотичу овака лица нашег свакидањег живота — тамо идеал *сестре*, овде идеал *жене*! Да не наводимо више, — Антигона и Ада морају се читати целе.

Шекспир је опет мајстор да истакне и опише зликовачке жене против силе мушкиња (*Lady Macbeth*). Ну овде морамо силом прекинути конац, који нас заводи, да не бисмо сувише зашли у лепу књижевност, у многобројне редове типских прилика, које не пуштају дух из свога тако лако. Историја, прошлост — дају нам такођер богате примере; подсећају нас на знамените јунакиње, славне краљице и њима сличне прилике — али, најмногим светлим владаркама стоји узвишена Корнелија, мајка прослављених Граха, та предетавница матере римске.

Необично је голем број имена људи, који су на особит начин и у необичној мери дали доказа своје душевне снаге, показали свој добар или лош карактер. Један од примера, који се највише памте, јесте цар Петар I. Велики. Тај човек (мислимо на време његова цветања) беше *слободан*, господар себи и прохтевима својим. Имађаше *велики*, *племенити циљ*: образовање и напредак свога народа, развитак душевног му живота и достојно такмичење са образованим народима. Том циљу посветио је свој живот, у њему беше воља његова *усредсређена*. На како је свестрано изводио тај циљ, какву је показуо способност на свима пољима, корачајући вазда смело напред! И после, са каквом је снагом изводио замишљаје своје. Гледајући на огромне последице царевске му снаге, морамо признати, да ако је икада коме с правом дато име *Велики*, то је заиста Петру I. Он је муж *класичан*, савршен. Због њега помињемо опет Карла XII., који је сушта слика и прилика његова. Ако ко хоће да зна шта је карактер романтичан, нека шведскога краља представи поред цара. До душе, и онај ће привлачити својом романтиком, ма ипак — каква разлика! Овде велика историјска задаћа и средства за њу мудро бирања; тамо празна жртва једног славољубља и отуда бедне последице. О *Наполеону* и *Вашингтону* мало час беше збора. Именима *Гарибалде* и *Маџинија* морамо припојити усмену на политичке благороднике — а ту је, напосокон, место, да опет споменемо нашега (чешкога) *Карла Хавличека*. Име његово пишемо са свим под утисцима, добивеним по години 1850., када мртвило беше овладало целим нам завичајем, те грађани листом полагаху оружје, када се политичка пренудност сматрала за грех и када у целој чешкој краљевини, у целој Аустрији, ни једно јавно гласило не смедијаше рећи: Ви тамо горе, ви вршите злочин! — Тада је једино *Хавличек*, можемо рећи сам самцит, улагао свој протест и неустрашно стајао на бранику светиње права, и не само да је *мислио*:

то је неправда, већ им је то *и у очи креснуо*. Из таквих карактера проистиче снага, срчаност, свесност и живот. Када би било повише таквих карактера, многе би се ствари друкчије дешавале.

Када поспемо железне опиљке по хартији, они ће лежати онако, како су пали; али, на ономе месту, где се под хартијом скрива магнетски пол, сви ће се згрунути у особиту гомилу, те ће чинити лепе сразмерне пруге. Сличну моћ има и карактер на људе у својој околини: зачмалост или смрт наступа свуда где нема карактера; ред, красота и сходност циља показује се тамо, где се он појави, и људи му одају пошту и с вољом и без воље. А тако исто дејствује и сама успомена на њих, слика њихова урезата у душу народа, — сваки опиљак у близини магнета постаје магнетичан.

За све што је велико треба и дара великог, ну још више: *воље*. Пре ће чврста воља и с мањим даром извршити знаменита дела, него најсјајнија даровитост, којој недостаје воља. Оно чини право језгро сваког јунаштва — то нам потврђује цела историја. За јуначке подвиге треба можда тренутне одлучности, уздигнуће воље на необичну висину, али то ће трајати за кратко време. Сачувати човека са опасношћу свога живота, на јуриш отети заставу, учинити одважно дело у непријатељској земљи; или као поморски капетан, тонући са својим бродом, ипак командовати спас жена и деце на другоме броду, па за тим пропасти са својом дружином; драговољно се жртвовати неизбежној смрти при одбрани важнога места и т. д., — то се наводи за најдичнију појаву витешке мисли. — Друге је врсте снажна воља, она, која, истина, није тако високо уздигнута, али је за то оличена за дуга времена у неуморном напору. Пример су са то сви велики испитивачи. Дуго година морају изучавати, да би само постигли висину, на којој је наука, па истом тада настаје изворан рад: да сами истражују. При томе им се истичу толике сметње, велике и мале, да обичан читатељ, који добива повољне вести о изналасцима, нема о томе ни појма. Често имају да се боре и са предрасудама својега доба, са величинама, које се боја светлости и напретка, са завидљивошћу и непријатељством својих колега и т. д. Ту је потребан онај моћни, *свети* плам. Без челичне истрајности није се постигло никад ништа од велике вредности. То у маломе можемо видети и на себи, да све што смо постигли, постигли смо трудбом. Ваља ударити гласом на марљивост, потребну и дару, ако има да се потврди: *„Дар и способност — то је уставаштво.“*

Доста је раширено мишљење, да је дар управо таква особина човекова, која га избавља од посла, да човеку даровитоме све иде само од себе, тако, да му напрезање и није потребно. Међу тим, ствар стоји са свим друкчије. Даровитост је у тесној вези с радом, гони га на рад и не може се друкчије ни показати, до у раду. У даровитости је већ обухваћен рад, јер не допушта ленствовање, захтева пословање, да би снага њезина имала примерних последица. Само људи, који уображавају да су ђенијални и у томе виде неку повластицу, због које им се остали имају покоравати, — само се они

заогрћу тим плаштом, да би прикрили своју леност. Издају се за „ђеније“, а не стварају ништа од вредности. Људи неоспорних способности јесу у исто време и велики трудбеници. Они раде много више, но што се то да видети обичноме оку, послују, по кашто, и тада, када би се могли одати благовању. Они су штедљиви у трошењу времена и не злоупотребљавају дневни отпочинак свој. Да би обладали својом струком, мора да је скроз познају; да би постали мајстори, морају се за дуго вежбати. Свако велико дело има своју историју, и пре но што је добило свој одређени облик, оно је морало претрпети разнолике промене на путу усавршавања.

Уметничка делатност обухвата собом рад; дакле не само да му се не противи, *него је баш она рад и још нешто више*, чиме се једино и разликује од свакидашњег рада. Ко би у томе желео бољег објашњења, нека обрати пажњу на целокупни развитак слике или кипа.

Исто је тако и са уметништвом, где је реч о игри. Уметник, који свој посао лакоумно узима за сиграчку и не жртвује му довољно пажње, брзо ће пасти са своје висине, те неће одговорити захтевима, које му стављају савест и општинство.

Сваки прави уметник мора бити вредан, много више, но што то и замишљају обични аспиранти уметничке славе. Градиво се лако не савлађује — оно се истом после борбе предаје мајстору. „*Техника*“ тражи дуго вежбање, а сама творевина чини тако особито ступање у људској души, да се не дају поставити правила, али је ипак извесно, да што више напредујемо, тиме стављамо и веће захтеве, тиме се уметник више изучава и себе савлађује.

На пример.

У уметничком производу појави се много одељака, који су ванредно лепо испали за руком, али ни у колико не одговарају целини. Може бити, да су уметнику дражи од свију осталих, ма ништа за то, он их мора изоставити, ако хоће, да се не крњи утисак целине. За то је опет потребно великог савлађивања и строгог самокритичког укуса.

Уметник, мање свестан, оставиће у своме делу све, што му је дошло до руке. Можда неће изоставити ни оно, што у суштини не ваља ни само за се, а ружи и цело дело. Истрајност, велики смерови, самоуправљање, снажна и обимна воља — ето то су, у опште, знаци карактера, које налазимо код људи свију врста, па били они уметници, научари, подузетници, обртници, јунаци, државници или шта му драго.

Морални карактер — добра начела енергички и доследно извођена — то је највиша снага развитка, која нам је позната, највиши степен светског живота, вршак свију идеала. Човек не може бити више него карактер. Сва вредност његова и његово достојанство, сва цена бића му састоји се у карактеру. Шта је према њему спољни сјај, удељеност и раскош, узвишена породица, богаство, лепота и младост? Да би то јасније представили, учинимо испоређење. Сетимо се кога познатог човека, ка-

рактера, кога уважавамо и коме одајемо варочиту пошту — а поред њега каквог богаташа, коме људи руке љубе, па можда пред њим и у прах падају. Кома они изјављују то поштовање? Да ли њему? Богме не, њега можда чак и презиру. Е, сад да се упитамо: да ли се то претворно поштовање да изједначити с правом, истинском важношћу, коју посвећујемо карактеру, витешким делима? *Колико би милиона морао човек имати*, па да га уважавамо онолико, колико оног поморског капетана или као Хавличека; да му тако одајемо поштовање, као Копернику, који је с даром и вредношћу спајао човекољубиву доброту као научар, радник, лекар и утешиатељ убогих, племенит и узвишен не само као великан у науци, већ и као карактер, — или, кога би тако вечно славили као Јунгмана? Где би Антигона морала тражити себи другарицу, која би *по роду* задобила код нас јаче симпатије? Где бисмо нашли оног блага и спољних украса, да би нам душу онако прожели и испунили нас оним поштовањем и симпатијом? Никакво богатство, па да је злата колики је Чимборасо, није у стању да на нас учини утисак као прави, *поштен* карактер. Када њега представимо, када замислимо слике и прилике његове узорности, оне нас *крпе* и *оправљају*, и срце нам се осећа испуњено особитом слашћу. За то велимо: карактер ценимо безусловно. Тиме не тврдимо, да лепота, богатство, знање, ред, подесне прилике немају никакве вредности, или да леп човек треба да поружни, богаташ своје новце да разбацује и т. д., као да би се тим крајностима учврстио карактер. Те ствари имају своје вредности, али с обзиром на то, шта ће човек учинити од њих, како ће их уживати. Оне су човеку дароване, дате му споља, *нису он сам*, не сачињавају језгро његово. Оне, дакле, имају вредност *односно* (релативну) — али у карактеру ценимо човека *савршено* или *апсолутно*.

Ово учење није ништа ново; језгро његово беше познато људима из најстаријег доба. За сва времена, од читавих народа и појединих мислилаца карактер је оглашаван за прави израз људског достојанства. Какав треба да је човек? Свако доба имађаше за то свој идеал, ма сви се ти идеали слажу међу собом у главној ствари. Разлика је у томе, на коју су страну људи највише полагали. Или се највећма удара гласом на моралну слободу или на јачину воље, или на велики смер, који је човек изабрао (у служби идеје), или на његову делатност, његово поштење и тачно испуњавање дужности и т. д. Такав је у староме веку био познат човек, који је остао типски и коме је то утврђена слика, каквог га је представљала мудрачка школа стојика. *»Само врлина вреди, само је она добра.* Све остало обична је ствар. У те обичности долази и сам живот, за љубав кога не треба да се противимо унутрашњем гласу мудрости. Стојички мудрац савлађује муке живота, ма да их јако осећа. Он је праведан и према себи и према другима, слободан и снажан. Такав човек стоји на чврстој основи, сам за се; он је краљ, господар. Никаква сила није у стању савладати му достојанство. Никакви појави нису кадри превити га, нити га испунити страхом и трепетом,⁹ Јамачно душевна снага и слобода јесу

овде оне црте, на које се полаже највећа важност — то је човек, који се допадох Римљанима и кога песник описује:

Човека чврстих начела, човека истинитог,
Ни највећа навала дивље најезде,
Ни тиран, који угнетава —
Не може преломити.
Па ни бура јужних ветрова,
Нити Перун, муња и грома тресак!

Зар је немогућно? Та то је идеал и као идеал има своју вредност. Јесте, при грађењу идеала ништа нас не ограничава. Идеалност је особита првенствена страна човекова и има дубље последице, но што то замишља обичан дух. Идеалисањем су постали богови у незнабожаца и свако више биће јесте слика и прилика људска, одакле је узета и произведена.

Ну тај високи звук често се још и обнављао. У човеку су усађене све сјајне особине људског карактера, у најкраснијем смислу. Шекспир, тај темељни познавалац људски и оличена истинитост, има врло много примера сличних томе. У његовој драми, *»Јулије Цезар*«, вели Марко Антоније над мртвим Брутом, да је од свију завереника био он најплеменитији. Остали су из прљавих побуда радили на убијству Цезара, — али Брут из чисте љубави према слободи и у најплеменитијој намери, па завршује:

Нежан беше живот његов
И стихије се у њему тако сјединише,
Да је могла устати цела природа,
Па кликнути свету: То је човек!

А у контрасту против свега достојанства светског, вредност човека, кратким изразом, потврђује оно красно место из *»Хамлета*»: *Хамлет представи Хорацију витешко дело оца свог, а то, на крају, потврди и сам Хорације, додајући:*

Хорације: ... Беше храбар краљ.

Хамлет: Беше и човек — узми то обоје. Ја нећу таквога нигда више видети.

Набрајању не би било ни краја, ни конца. Ну да чујемо још само речи Колареве, с којима ставља мужа и жену једно поред другог:

Човеку доликује воља, дело и одважност.
Жени молба, осећај и ћутање;
Он треба да је више дух, она душа.
Муж нека небо вуче доле к врлинама,
Жена уздиже земљу горе к блаженству —
Само ће тако достићи заједнички смер.

Изгледа, да сви ти примери уздижу човека и сувише високо и да се од њега тражи оно што је немогућно. Разуме се да би оноема, ко не осећа у себи ону вишу вредност, коме речи ове не звоне како треба и одзива њихових не наводи у души својој, нити пак себе сматра за нешто узвишено — било сасма излишно и разлагати даље смисао и садржај моралног карактера. Наша реч није ни упућена на оне људе, код којих најкрасније и најзвучније речи остају без дејства.

Човек зависи од природе — то нико не спори, Шта више, зависи и од одношаја у којима живи. Ну, за одношаје имамо већ формулу: и у најнеподеснијим одношајима човеку је дужност, да се против њих бори и да остане достојан поштовања. Баш незгодне прилике, огромни и страховити догађаји, зли удеси и недаће дају прилике, у којима се оличава добра воља човекова. Ти су нам одношаји дати као градиво, којим треба да владамо, којим треба да се послужимо. То, у каквим се сјајним приликама човек родио, не одређује вредност његову, већ шта је извршио на основу датих му одношаја и прилика. Шта више, ако су ти одношаји били кобни, па ја ипак доконам оно, на шта се бејаш одлучио, само са јачим напором и за дуже време, баш то може послужити за углед ретког карактера. Ваљда неће никоме ни на ум пасти, да зависност од одношаја разјашњава тако, да човек не треба да ради ништа, већ да допусти приликама, да њиме владају, као таласи сламком. Човек вазда треба да је вољан, да прилике потчини и њима влада.

Даље да узмемо у обзир, да не смемо очајавати, када ствар не испадне за руком, као што бисмо желели. Стварност је много обимнија, сложенија, по што је ми замишљамо. Да се нешто темељно изврши, треба много и времена и рада. Наше мишљење узима само поједине и најглавније стране једне ствари, да бисмо њоме лакше владали и изишли на крај. Стварност пак узима у рачун све чинице, па за то и јесте тај број тако сложен, с обзиром на поједине обрасце, које ми замишљамо.

Слично томе стоји ствар и с природом; јер, ако под речју прилике разумемо њих више у односу према људском друштву, онда реч природа значи такођер одношаји или прилике, само у проширеном смислу, то јест, одношаји према свима осталим битностима у опште — почнући од рођене матере, па да последњег атома кисеоника. Та реч обухвата и све остале стране нашег бића — дарове телесне и душевне. Како пак урођеност, темпераменат, мишљење, карактер, стоје једно према другом — о томе је већ било речи. Па и правило по коме се имамо управљати према природи, биће само проширење првог правила. Зависност своју према природним условима проучавајмо ради тога, да пре владамо њима. Када знамо, да зависимо од ветра и топлоте, то јест, да нам студен ветар може проузроковати болест, на пример кијавицу, која нам опет смета извршењу неке намере, онда ћемо се чувати од промахе и назеба, и тако извршити свој замишљај, противно и ветру и топлоти. Дакле са знањем, на који нам начин може природа осујетити смер, узвисићемо се над немоћним положајем својим, те ћемо владати приликама. Дакле, познавање зависности јесте први корак за ослобођење. Неправо се жале романсијери и натуралисте, да се човек у свесном стању удалио од раја природе — тада беше такођер зависан, но не знајаше за то — сада то изгледа занесењацима тако, као да би у опште био независан. Дали степен развика, корак ка самосталности, морао се десити *сзнањем*. Ту истину видимо да се потврђује свуда око нас. Познати своју зависност од нечега, па скретити руке и приклонити

главу — то је начин слабостије. Енглеска својом климом, трговином, сигурношћу, својим развиком и благостањем и сама зависи од мора, ну, из тога не следује, да би Енглези, не помичући се са свога острва, требало да се боје океана и да све оставе свемогућности вода. Баш обратно поступање њих је учинило великим народом — они су управо темељно проучили и схватили своју зависност од тих природних одношаја и знање своје на то употребили, да од њих начине лествице своме напретку. Шпанија, народ и владе његове, нигда не знађаху за ту зависност, за то су и остали у њезиној потчињености. Градиво овога света врло је отпорно и предаје се само неуморноме труду. Што се тиче препрека, оне срчана човека могу само подстицати. Он напреже снагу своју у толико више, у колико му се више истичу сметње. „Камен, који немоћноме беше сметња, снажноме постаје основа његове зграде!“

Можда неће бити доста речи и доказа, по сваки их може и сам прикупљати за ту истину, да *зависност* није никаква инстанција против могућности карактера. Што је сликар зависан од боје и кичице, за то неће престати бити сликар. Ако замислите карактер тако, као сликара, који би сликао најкрасније ликове, не имајући ни боје, ни кичице — то би било неразумевање, које постаје на становишту, где је човеку највећа идеја *чаробност* (као што смо у почетку имали о томе реч). То би већ спадало у бајке, које би задовољиле детињи век (појединца и народа). Правилно схватање било би, управо, то, да ће баш сликар моћи произвести лепше слике, када буде потпуно свестан о својој зависности, те се, дакле, снабде савршенијим бојама, савршенијом кичицом. Једном књижевнику дође пријатељ и виде на столу његову добро снабдевен прибор за писање: А, за то ти тако много пишеш, што имаш толико пера и хартије! Да ли је тако, као што вели овај шаљивац, или је обратно? Свакојакно, књижевник не може писати без пера, али делатност његову нећемо објашњавати тиме што избилује многим перима. Способност се снабдева перима, а не обратно. Ако вајар зависи од свога длета, оно је та зависност мајстора од свога алата. Ко би од њега захтевао да реже прстом? И тако у опште — што је човеку јаснија зависност од природе, или да речемо популарније, што смо снабденији темељнијим знањем о природи, то смо могућнији да лакше владамо одношајима њезиним. Сликара није само зависан у погледу боје и кичице, већ и оне зависе од њега. Човек је опредељен својој околини, али такођер и он њој даје правац. Ако је човек као природно биће један ништаван паразит на телу земне планете, то је нечим више по својој снази, свесности и карактеру. Њему је земља подножје, велика грудва, на којој он стоји са својом свесном тежњом, то јест, с вољом и карактером. И само то има се означити речју: јака воља чини чудеса, или воља побеђује и т. д., или, ако хоћете да вољу и способност назовете духом, онда: дух је више него тело.

Многи би човек све то признао и потврдио; допада му се то, али мисли, да све то има вред-

ности само за некакав други свет, за прилике и људе особите врсте, само за песнике, научаре и јунаке. Не, није потребно, да бисмо измишљали особите ситуације, јер је овај обични живот подесно земљиште за све више; он је васпиталиште карактера. Не морамо се усиљавати, да бисмо изводили претерана дела, те на тај начин давали доказа о своме карактеру. Карактер је сваки, који доследно испуњава своје дужности, а опет — ко не би имао дужности? Разуме се, реч *дужност* морамо мало проширити. Она најпре обухвата позив и тачно испуњавање свију задаћа, које смо њоме узели на се. Уз то иде још и оно, што нам налаже унутрашњи глас, *савест*. Ваља не само споља одговарати заповестима, већ и врлине гајити у себи — реч је, дакле, не само о легалном, већ и о *моралном* животу. Ето, такав смер, — морални карактер, може свако постићи. Речи о карактеру нису естетика лепих вештина, која је одређена само за ужи круг, него вреде за све и јесу за свакога.

VI

Кантов поглед на карактер. Задаћа моралности, категорички императив. Дужност, „нада мноме звездано небо, а у мени морални закон.“ Ауторитет и успех, домишљени карактер. Однос материјализма према питању карактера. Нихилизам. Однос карактера према благостању живота. Срећа и духови „светлошћу опожени.“ Достојанство човека.

Тим мотивом прелазимо на човека мудраца, који је најзад на величанствен начин истакао ту мисао и који је сву задаћу карактера највише појмио и најодлучније изразио шта је карактер. Приближавамо се најнежнијем философском разлагању, ну које је, по својим последицама, блиско простом духу.

У једно друштво дођоше са својим сликама два живописца. Први имађаше слику праве уметничке вредности, другога опет слика беше испод сваке критике. Утисак су учиниле обе слике. Али када се дошло до решавања, која слика да се узме, друштво беше у недоумици. Тада други живописац поче преуносити свој производ, и да би сваког уверио да је дивотан, испаде са чаробном представом: тешки ков промени у лаку хартију, и опет обратно хартију у ков. Тиме ганути, изабраше чланови друштва слику другог живописца. Само једноме од њих не иђаше никако у главу, да тај чаробни комад доказује лепоту слике и њему се прва слика сама за се, допадала више од друге. Ну, тај једини члан, бојећи се да са својом сумњом не би дошао у добри час, радије је ћутао.

Шта би судили о уметничком укусу тога друштва? Одиста, нико не би оклевао рећи, да такво друштво нема ни појма о правој лепоти.

Кад сам некоме разлагао о лепоти, карактеру, моралности и основи јој, о вредности човека, то,

или ме је појмио, разумео је, дакле, смисао мојих речи, будући уверен разлогима разума, или није било могуће убедити га на тај начин. — Али, да ли ће се уздићи истина и јасност тих начела, кад бисмо ми, који их оглашавамо, осим тога имали при руци и какав мађионички кабинет? Поздравно не. Истина мора имати разлога *у себи* — тако, као што сам појмам, да је прави пут краћи од обилазнога, и ради уверења не треба ми ту никаквог ауторитета, као што ме опет ни о противноме не би могао уверити никакав ауторитет. Тако, веле Кант, стоји то и са моралним законом, са моралношћу. Човек је способан за моралност, то је истина, која се не да порећи; видимо људе, који врше своју дужност, који поштено мисле и осећамо у себи самима глас савести. Ну закон морални обично се оснива на томе: „Краљ је, који заповеда, и за љубав његову, за љубав законодавца, испуњавај морални закон“; или: добра се дела награђују, а рђава казне — а да би дошао до те награде а у исто доба да не би допао казне, дакле, „за љубав будућег добра свог, испуњавај морални закон“. Дакле, о вредности моралног закона уверава ме или ауторитет, или рођено добро моје. Нешто је морално, јер то краљ наређује или то иде у прилог моме добру. Кант је прогласио прво за ропство, друго за себичњаштво; ну, основу моралности то неће испрести. „Ти треба да вршиш своју дужност!“ — то правило мора бити самостално, без погодаба и неискључиво. Не: „Ако хоћеш, да ти буде добро, врши своју дужност,“ нити: „Ако краља милујеш и поштујеш, врши своју дужност“ — (обе су реченице условне, вршење дужности или моралност мотивишу се у њима нечим спољним, споредним, туђим) — већ: „Ти имаш да вршиш своју дужност!“ Тако гласи морални закон, дакле, без сваке погодбе било шта му драго — „вршити дужност!“ — То је правило, које није у вези с каквим спољним околностима, већ има вредност само за се, јесте независно, тако звана *проста заповест, заповест безусловена (категорички императив)*. Ко би се овде питао: па лепо, ама нашто, или због чега да вршим своју дужност — тај не зна шта је управо права дужност; тај не зна шта је проста наредба; тај не зна шта је основ моралности. Ко би се истом тада уверио да треба да врши своју дужност, када му изложим какву ће корист имати отуда, или какву ће љубав код краља задобити, тај није још достигао онај високи ступањ, да би појмио шта је моралност. Он у томе погледу стоји на ономе ступњу, на коме, у погледу уметности, други човек, који би слику сматрао за лепу за то, што је краљ излаже, или за то што ће слика, чим се по варошима буде износила на углед, донети знатне суме новаца. Морални закон има своју вредност, као и лепа слика своју лепоту. Лакше је људима имати добра појма о лепоти, него о моралности, о којој су још и сада распрострањени врло чудновати појмови. Данас већ мало би ко тражио, да сликар за доказ лепоте своје слике гради још опсене и чаролије — али при моралности људи често и то траже. Хтели би, да је сваки морални закон снабдевен печатом фирме или етикетом која у звезде окува његова чудотворна дејства; хтели би, да се морално начело одликује

чаролијама свога оснивача. Људи са свим смећу с ума, да на тај начин признају начело само услед изненађења или из бојазни, а не из сопствена садржаја његова. Ту не може бити речи ни о правој лепоти и њезином познавању, када слику хвалим и признајем за то, што је творца њезин мађионичар, или што је мени, као критичару, обећао добру суму новаца на име награде.

Назори о моралности, кад већег дела образованог људства, јесу погрешни. У гомилу тих погрешних назора, Кант је први унео чисто морално језгро и науку о моралу *ставио на сувремену основицу*. Он је цело то питање са свим преокренуо. Пређе је гласило: „Ту лежи нешто више, буди, дакле, моралан!! Сада пак Кант вели овако: „Човек је способан за моралност (јесте морално биће), дакле сматрамо, да је нешто више.“ Факат моралности њему је доказ за нешто више, а никако не износи какве опсене, да би из њих изводио моралну обавезаност. Управо, морална је обавеза прва ствар, помоћу које истом прелазимо на другу, на сазнање за нешто више. Осећај дужности јесте Канту то највише, шта знамо. Нема ништа узвишеније од: „*Дужности!*“ Ти велико узвишено име, ти не скриваш у себи ништа, што нам само годи празном уживању, већ тражиш присвајање; ама ничим и не претиш, што би у духу будило противљење и што би нас застрашавало, да би покренуло вољу нашу, већ само доносиш закон, који сам по себи падази у души места и задобива себи поштовање, пред којим морају замукнути све наклоности, ма да су му у потаји и противне. Где ти је повод, тебе достојан, и где да нађемо корен узвишеног рода твог, који сву сродност с наклоношћу понесито одбацује, а из кога корена проистиче неизбежна погодба оног достојанства, које само људи сами могу дати?“

Тај је корен слобода, самоуправност, личност човека.

Морални закон мора бити прост, мора да вреди без икаквих обзира, *ни за љубав кога, ни за љубав чему*; он се мора испуњавати без бојазни, без покорности пред ауторитетом и без користољубља. У ствари, истом је Кант открио основу моралности и дао јој израза. Након темељног научног разлагања, свршује он своју критику овим пророчким речима: „Две ствари испуњавају дух вазда новим, снажним дивљењем и поштовањем, што се мисао њима занима чешће и истрајније: *нада мном звездано небо, а у мени морални закон*. Не смем их тражити или само осећати скривене у тами, у неиспитаној бескрајности, мимо мојег обзора, већ их гледам пред собом и спајам непосредно са свешћу својег бића. Прва почиње из овога места, које ја заузимам у спољнем свегу, и раширује зависност, у којој се находим, до недогледности, са световима светова, системама система, и нада то још у безграничном времену њиховог повременог кретања, њиховог почетка и трајања. Друга почиње мојим невидљивим ја, личношћу мојом, и уводи ме у свет, који има праву бескрајност, али се само разуму наговешћује с којим опет ја (а тиме заједно и са свима оним видним световима) познајем себе, не као тамо, само у случајној, него у општој и потребној спојности.

Први поглед на безбројно мноштво звезда уништава важност моју као створа, који материју, из које је постао, мора опет вратити планети, по што беше за кратко време снабдевен житотном снагом. Ама оно друго прекомерно уздиже вредност моју, као разумног бића, и преуноси личност моју, у којој ми морални закон открива живот, независан од чулног света.“

Овде нам није до набрајања свију дужности и шта сваки појединац у сваком случају треба да чини, већ је само реч о појму и познавању дужности у опште. Али, то високо познавање јесте непобитна сведоџба нечега вишег — вечног језгра човекова. Ну, није искључено ни оно, што свеколике уредбе у друштву људском одређују за поступно васпитање човека; па ни поштовање пред ауторитетом, нека носи како му драго име, и све што се као племенито на њему оснива, па ни сама жудња за благостањем живота. У практичном животу и једно и друго гради се оснивањем моралности. Дете се поштовањем води родитељима, обичан дух успехом; обојим путовима долази се опет на то уверење, да ваља уредно испуњавати своје дужности, шта више, поштовање и успех воде такођер к врлини, али не исцрпљују основу моралности. За то изриком и велимо: *никаква наука о моралу није прегрисила штете Кантовим учењем*. Али, да не годи деци, и људима налик на њих, такођер је истина; за њу морају бити правила *популарнија, јаснија*.

У свету око нас сталан је покрет, промена, смрт и рађање; ништа нема трајности, све се губи као што је и постало — то је свет појавља, у коме нема сталне тачке. А шта је човек према свему томе? Погледајмо, шта је он према мору сињему — једини га таласић помете и уништи — па и сам није ништа друго, до само такав таласић на мору — а како се тек ствара у њему и постаје очевидан онај осећај сопственога ништавила, када се обрати бескрајној васелени, к небу звезданом, као онај мудрац Кантов? Нисам ништа — у бескрајном простору заузимам само једну тачку, у вечности само један тренут: — ето, то је познање Кант оснажио и ударио гласом на њ и осталим радovima својим. Ну, сада долази обрпута страна тога, друга половина Кантове науке. Не би било звука, да није ува мог, не би било светлости без ока, не би било простора ни времена, да није чула мојих и памети моје, *не би било природних закона, да није умља мог*. Та звук је мој осећај, ван мене није ништа; ја га сам стварам, споља има само нешто, што на ме утиче, али што само за се није звук — дакле, звук не постоји сам за се, он је цигло појав или моја представа. А, што смо рекли о звуку, то вреди за све што је у простору и времену — сав тај звучни, сјајни, разнобојни свет јесте моје дело; при том споља утиче нешто на ме, што за се, истина, постоји, али ми те ствари за се не познајемо. Ми само знамо за њих, ну, описати их какве су, нисмо у стању. Само на једном месту пробичу у наше знање, само нам се на једном месту непосредно јављају, то је у гласу наше унутрашњости, у моралном закону — *ту човек осећа себе да је нешто више, него празна појава, ту осећа*

да је *биће за се, или личност*, неусловљена и творачка.

Тим познањем човек се узноси бескрајно високо нада свом видном раскоши, јер јој је он сам дао постапак; узноси се тако високо, као творац над делом својим — па за то с правом можемо рећи: да сви наводи против личности човека немају никакве вредности — или, ако би и имали, та им је вредност само условна, али човек има ту вредност просту, неусловну (апсолутну). Ако би прво гласило: *човек је ништа према свету*, онда је оправдана и друга изрека: *Свет* (разумемо скуп тих појава, боја звукова, таласа и т. д.) *према човеку такођер је ништа*. Сјај и васколики жагор светски јесу само тренуци у бићу мом — сваки тренут свесности јесте нешто нада сву меру узвишеније у поређењу са материјалним примерима — земља је грудва, коју газим, па и сама кумовека слама (млечни пут) губи се пред тренутном свесношћу.

Ето, тако је знаменито омеђио Кант *шта је личност*, — а за тај највиши ступањ човечијег знања има Кант само једну подесну реч: *карактер*. Али, људи нису такви, у стварном животу све је много мање узвишено — ту видимо само ограничење, невоље, зађевице, грехове, преваре и обмане. Личност, разуме се, никоме се не може очитовати, ни појавити, јер би тада била појава, била би негде у времену и простору, имала би величину, обличје и боју и т. д.; то мора човек осећати, сам знати — морам сам имати у себи уверења о сопственој вредности, о томе, да сам личност. Никоме на свету не могу доказати, да је слободан, јер он сам не може видети слободу мимо себе. Или човек осећа своју узвишеност, или је не осећа. У овом другом случају не може му се нигда ни доказати. А исто је тако и с карактером. То, да је човек слободан, да је личност, да има неусловљену вредност, мора човек у смисли доконати, *домислити*, то јест, мора се служити умом и у мишљењу не стати на половини пута, већ мора мислити до краја. Карактер човека, каквог га Кант обележава, није појава, није ствар конкретна, о којој бисмо могли рећи: где, ето га ту — на том и том месту, траје толико и толико, толико је и толико тежак, дугачак и т. д., већ га се само домишљамо; зато му Кант даје име *домишљени*; карактер домишљени — докле карактер *појавни*, то је човек, с каквим се сретам у истинском животу. Домишљени карактер јесте узрок карактера *појавног*, ми га морамо претпостављати, ако хоћемо да у опште разумемо могућност карактера и морала. Шта је човек? Његове спољне видне особине не исцрпљују га, његово биће, његова језгра другим се изражава. На то остаје једини одговор: Тајност човека јесте домишљени карактер.

Сад смо на највишем ступњу духа, како је та реч икад била тумачена. Вишег погледа о човеку — не може бити. А где је извор томе преузвишеном мишљењу о нашој личности? Где је кључ за све те истине, које су још пре сто година добиле израза, али се још нису одомаћиле? Кратка реч: *дужност*. Да је човек биће способно за моралност, то је факат, па полазећи отуда, домислио је право биће човеково. *Истом ће отуда сва старија*

*суђења мудраца, верских оснивача, песника, глас и мишљење народа, у колико се тичу морала, добита надлежног објашњења, постигнућа и зависности, која изненађује.*¹⁾

Сада, *домисливши се истом вредности човека*, моћи ћемо јасније појмити, да су све спољне и случајне особине, биле оне каквог му драго сјаја, према тој вредности само голи привесци, јер не досежу до језгра човекова; оне све долазе у свет појава, али човек је *личност* и стоји више свега.

У исто време видимо, како је овај неограничени израз мисли, као у опште највиши могући израз човека, у вези с оним, што је тако посве обично, да речемо свакидашње: то јест, у вези је са *дужношћу*. Као што је размишљање о дужности водило к познању домишљеног карактера човека, тако опет испуњавање дужности није ништа друго до његово посведочење, тако, да можемо рећи: најбољи и једини доказ да има човек неоспорну вредност, јесте тај факат, што у свету има дужности, а доказ за нешто више јесу уредни, добри, честити људи.

Тако је и било и биће. Осећај дужности, вредност човека, свесност, морал, домишљени карактер неће нигда потамнети, *него ће се вагда узносити к јаснијој светлости*. То више знање неће се нигда угасити у људским грудима, него ће се из њега вазда рађати нова слика за то више у човеку, када стара слика не буде одговарала новом стању и развојку. Као што смо већ неколико пута казали, човек се мора осећати узвишеним, те да би се прихватио узвишених ствари, ну ипак скроман, јер не чини изузеће од осталих, пошто су и они такођер узвишени.

Сумња, да ће зар истраживање, наука, одважни напредак бити опасни светим вишим интересима, отпада сасвим, јер то не може никада бити. И најсмелија наука у најбољем случају кадра је да уништи старе незнатне чаролије, детинске представе, симболе и бајке — али нигда неће у нама

¹⁾ Морамо да прозборимо о једном таквом додиру. Говорили смо једнако о простом закону: *Ти треба да вршиш своју дужност*. Ко ту заповеда? За тај рачун да узмемо стваран пример: Два су човека, од којих је један одржао реч, други није. Кад испоредим та два чина, нећу се устезати први да похвалим, други да појудим. Прво дело донашће ми се, друго не; донећу, дакле, за свако дело свој суд, суд хвале или покуде. По чем ћу се управљати у томе суђењу? Јамачно по сопственом уверењу свом, а никако по спољњем разлогу. Своју реч одржати јесте за похвалу, поглавод суду неко други, до ја сам, моје биће у својој најавод ститијој језгри, или мој разум. Ну, такав суд вредности да се и друкчије изразити, на пример место: *Похвално је одржати реч*, могу рећи: *Треба одржати своју реч* — и ето, тако нам се појављује у форми закона; ствар је иста у оба случаја, само је израз други. Повод је томе суду: здрав разум, који сам себи ствара законе, те га због тога и зовемо самоуправним (аутономним). На судовима вредности оснива се морална наука Хербартова, док Кантова на простом закону разума. Али додир обојих очигледан је.

уништити уверење у достојанство и у неусловљену раскош људског духа. Баш обротно, нека се с почетка и чини ствар грозна за ове или оне одомаћене прилике и облике, најзад ће и наше уверење учврстити, јер ће у научним последицама само имати за се нов доказ.

Да само узгредно додирнемо једну реч, која се често понавља. Та је реч *материјализам*. Она има много значења, која се често мешају једно с другим: или означава теоријски поглед на свет, или тежи за телесним благостањем. Тако се нашем добу пребацује, да је сувише материјално, да нема појма за нешто више и т. д. Имамо кратак узорак за то, како треба овде градити разлику; то јест, узмимо све, што се тиче материје или градива, *средство*: онда имамо пуно права, да се сматрамо за узвишене средстава, којима постигавамо нешто више — а у исто време не заборавимо, да то материјално узвишење ипак није то последње. Уважавање материјалних средстава јесте погодба, да би се народ, да би се васколико људство развијало, али погодба није последица. Проширење материјалистичких погледа не би било штетно, ако будемо ствар правилно схватили. Клањати се пред олтаром свемогућег материјализма и побијати све што се не може опипати, омирисати, окушати, чути и видети, градити бесмислице од науке о материјализму, које одбацују све што вије широко, дугачко и дебело — чак и тамо, где се најнежнији екстракт материје, то јест банкоте и акције, сматрају за једину битност, а при том заборављати шта је управо у свету делотворно: у томе има много назора и погледа. Обожавајте материју како хоћете, али не заборављајте, да и сами знате о њој врло мало и да баш све и није материја. Карактер не можете објаснити материјом, као што га не може и однеговати материјализмом — а карактери су нам потребни. Или, зар се дају измерити у дужину и ширину јунаштво, тачност, племенитост и пожртвовање? Да ли се дужност може мером ограничити? Не, ни тако званим природним законом, јер ни тај није твориво људског духа. Зар свест човекова није узвишена нада све комбинације материјална градива, над сјајем и раскоши? Они велики људи, које ми узесмо за узор, не беху комади материје, већ *мудри људи*. Не видесмо до сад зрела човека, који би издржао и последњи испит у погледу материјализма. Испит се тај састојао *без обзира на научне наводе*, пређе учињене: 1) Човек си, имаш частан и светао карактер — дакле, јеси ли ти поштен или материја? Сваки материјалиста морао је признати вредност карактеру, коју би приписао себи. 2) И онај, који искрено мисли и место старога Бога поштује материју од свег срца, јесте такођер одушевљен за некакву своју идеју; ко силом шири идеју материјализма, већ дакле није материјалиста. Ну, ту смо већ на најужој граници, с тога нека је крај. Циљ овим редовима не беше *обарати теоријску науку материјализма*, већ само скренути пажњу на однос његов према питању карактера.

Даље, много се сада збори о тако званом *ништавилу човека*; измишљају се читаве системе, ништавило се исказује у правилној науци, читаве се

секте стварају и поносе се тим именом. Не придајимо им већег значаја, него што заслужују. Не дајмо се варати ни славним именима, јер ту не вреди ауторитет. Као ауторитет не бисмо смели навести ни Канта, када последице његовог делања не би биле приступне свакоме и када се не би ослањале на здрав разум. Сви ти заступници ништавила или нихилисте, па били они у Русији, Немачкој или Француској, нису *домислили* — учење њихово не додирује основицу нашег уверења. Оно је као дисонанција у музици, служи само на то, да би се чар и моћ хармоније што јаче истакла, да би јој учинак повећала. — Тако и овде, њихови ће назори само пре код нас пробудити уверење: да њихова наука није одзив истине. Према њој вада ћемо бити протестанти.

Ако је сва светска слава и лепота само лук и вода, ако је све што видимо нигде и ништа, онда супрот томе износимо као једини разлог: *присутност племенитих карактера*. Они се истичу изнад пропасти ништавила. И најупорнији нихилиста мора им се покорити, мора их признати, ту за његово *Nihil* настаје крај. Двојица нихилиста, људи поштени и племенити, одушевљени за своју идеју, могу узајамно најбоље оборити своју науку. Противу нихилизма нема бољег лека од карактерологије. Један противан навод то је бол, и запета је од великог оправдања. Али, рећи ће заступници ништавила, бол и у сну осећамо; ту остаје једини навод: *дужност*. У њој лежи таква истинитост и непобитна важност, да престаје сваки домишљај, којим човек хоће сама себе да обмане. Свет не може да трпи никаквих опсена, ни лагарија, и када бисмо понављали по тисићу пута: Сав је овај свет ништа, празан сан — нећемо је ни за тренут ућутати, јер ће она својим гласом једнако одговарати: Нека је како му драго, ти имаш да вршиш своју дужност. У томе лежи страхотна истинитост, која „живот — сан“ без милости оглашава за празну песничку слику. Докле год човечанство буде човечанством, биће дужност, морал, карактер оно, што ћемо безусловно уважавати, и људство се не да из тога уверења отргнути никаквом *недовршеном* спекулацијом. Честит човек, чист и светао карактер вада ће бити највеће достојанство. Нигда неће наступити тренутак, да племенитост у делању, поштење, истинитост и доброта не би били ни за шта сматрани — него ће вада бити највећа људска тежња: испуњавати своју дужност, бити моралан човек, па ма шта се дешавало унаоколо. И када немилосрдна судба, у лошем расположењу свом, поништи човек у све што га одушевљава, када загрози пропаст и ништавило, те нам ишчупају из срца драге бајке и гатке: тада се човек прихвата опет унутрашњости своје, и из својих прсију износи злато више вере, уверење о вредности и личности својој, уверење о том, да је више од таласа на мору и сапунског мехура, те ће понова основати лепшу, величанственију зграду својега живота.

Да сјај и раскош нису истоветни са благостањем живота, за то нам свакидашњи живот пружа много доказа. Човек се неће с њима задовољити, и као што огњени напатак жеђ само дражи и иза-

жива, тако и мноштвом тих раскоши расте пожуда човекова. Живот има још доста његова и мука, па још ако човек нема у себи саме чврсту тачку, нема свести, да је учинио што се од њега очекивало, није ли, дакле самим собом задовољан — онда, ко је срећнији, он или прост, нечувен човек, који је радио, одговарао дужностима и сачувао чисту савест? Као што нам је вазда милије оно што сами постигнемо, од онога што имамо од непамћених времена, то се исто показује и у овој највећој задаћи, да осећај задовољства и радости постаје баш при карактеру, отуда, што га човек по из тиха сам гради. Напомињемо познату ствар како се срећнима осећамо, када нам пође за руком само у неким ситуацијама постати слободни, латити се неког посла и успешно га окончати. Човек, који је слободан и ствара карактер, има на тај начин већ унутрство ка извору најчистијег благостања у себи, исто тако као и уметник, када му се дело под рукама развија и облик му се указује све више и више. Ако се у опште човек радује кад што постигне, то је радост тим већа, кад је све што има сам добио, кад је сопственим трудом постао оно што је — у енглеском језику означава се то достојанство снажним изразом: *Self made man* (човек, који је сам створио). Имајући у себи ту врлину, лакше му је одбацити и презрети бесплодни раскош и спољно одликовање: „Он је блажен, не зато, што је резигнирао — већ је могао резигнирати, будући је блажен“ (Спиноза).

Зато младоме незадовољнику, који не зна савета, одзива се глас изнутра: „*Одважи се бити мудар*. Учи се познавати себе самога, одбаци сва пустоловна предузећа, која само жуде за ефектом, лати се једне ствари и истрај на њој; ништа не очекуј од случаја, ни од спољњег изгледа, већ све од себе самог и од труда руку својих — доследно се придржавај усвојених начела, те ћеш тако напредовати и довести себе из непогодног лакоумног живота у положај свесна човека!“ А би ли то било могуће? Јамачно да би, јер је тај младић незадовољан с начином свога живота — ето му далеко зрака наде: његово незадовољство, које у обичним околностима сматрамо за нешто лоше, овде је сада добро знамење, да самољубље није угушило искру правога погледа. То самољубље јесте збиља знак боље унутрашњости и биће подстицај за даље измене у мишљењу: к дубљем размишљању, к самопознању, покајању и т. д. Младић је у ономе добу, када се дух клони прелазу. Било би довољно да му само приступи пријатељ, те да му прозбори реч од пробуђења и пружи му руку помоћи — ствар је добивена и он је враћен на прави пут. Благо њему, ако на таквог пријатеља наиђе и узаслуша му гласа, јер ће се тада и сам зачудити, колико ће моћи савладати, унутрашње спокојство повратиће му се, и нека свет мисли о њему како хоће сада, када је све узело други обрт, он ће појмити мудру реч: *Више вреди моја савест него говор свију људи*. И чиме се негда радо занимао, сада је са свим одбацио, научио се презирати поругу и подсмех својих другова, од чега је негда највећма зазирао.

Човек жуди за срећом, хоће, да му иде добро

Одиста, друкчије неће никад ни бити. Ну, са осветљеним назором о благостању човека слажу се сва морална правила и учините то благостање највишим начелом, тај егоизам неће реду нашкодити, већ мора бити спојен с великим уделом разума. Дете такођер жуди за срећом, за раскоши, јесте егоиста; ну, куда би то отишло, када уза њ не би стајао разум његових васпитача. Васколиким поукама не мислимо ништа друго постићи, него гајити уверење, да на други начин није могуће створити лично и друштвено благостање, до редовним испуњавањем својих дужности. За то је излишно бојати се „паметног“ егоизма; у речи „паметни“ лежи сав противлек. Највиши ступањ мудрости мора баш признати истину, па ма је и не могао појмити. Никаква мудрост не би човека принудила на то, да се себе одрече. Тако наука о срећи може означити много одредаба, које се додирују с одредбама моралности, али основу њезину ипак не могу досећи. Да то објаснимо још и другом сликом. Над колевком детета моли се мајка Богу (види Красевског: Свет и песник): Дај му, свемогући, изобиље дарова твојих, само те молим, не учини га, Господо, песником! Овде је песник представник свију оних трезвенијих људи, који, занимајући се вишим стварима, не гајаху осећај за ствари корисне,

Духови, који светлошћу опојени,

Губе свој земни део,

људи непрактични, који би могли много боље живети, а живе много горе од оних практичних кепеца људских, који су, без свију виших брига, остали равнодушни спрам свију пребацавања, те су, користећи се приликом, постигли „срећу.“

А ипак веома сумњамо, да би ти светлошћу опојени духови хтели заменити своју патњу срећом оних људи. Из тога излази, да човек истина тежи за срећом и благостањем, али ту тежњу нигда не би задовољио на штету своје самосталности и свога угледа. Човек је сам себи више од свега блага — то је једна од најкраснијих црта племенитог карактера људског. Дабогме, тако би учинио сваки човек, јер се у свакој свести скрива узвишена језгра, и ми смо сви без разлике у стању појмити ту истину, па ма нас непријатни односи, заблудна наука људи кратковидих и жалосних, несрећа, борба и патња вазда поучавали, да ствар стоји обрнуто.

Како је са срећом, тако је исто и са ауторитетом. Дете кад би прогледало, кад би имало разума, оно што чини сад из поштовања према родитељима, чинило би слободно, то јест, из својих побуда. За то сав морал код деце оснивамо само на поштовању према родитељима, морал људи мање развијених на поштовању законодавца, или на бојазни и т. д. Прави поглед на морал не руши правила, која су тако људима постављена; зато се слаже са свима моралним одредбама, али корен моралности тражи дубље но што то може замислити површина простота. Да је већина садањег људства недорасла за прави назор о моралу, да су то само појединци, који граде изузетак, јесте, дабогме, истина; али је било време, када је људство у опште стајало још и ниже. Гомиле или масе, веле, управљају се само по егоизму и бојазни, из та два из-

вора истиче њихов морал; — ну, нека би и било тако, напредак лежи у томе, што је с дана у дан све више оних појединаца, који се управљају по самопознању. То јасно познање не ослобађа човека обавеза, није штетно по одредбе, које му с друге стране означавају дужност, већ, шта више, оно везује човека још за веће ствари. Оно је најзад и у складу са свима чистим идејама, које су никле у главама мислилаца.

Дужност имамо да вршимо не из тога узрока што нам то доноси срећу, јер би то било себичњаштво. Срећа се дружи с драговољним испуњавањем дужности. Када је човек одговорио унутра-

шњем гласу морала, када је дужност извршио и себе као што ваља цени, тада има највиши појам о животу у опште,

„О, падни небо, земљо сруши се —

Ја доста живљах, ја своје доконах,“

могао би узвикнути, ако му је до лепе речи. Ну, нека би сваки био шта му драго, нека се напредак и не спаја са његовим тежњама, нека га нада обмањује, нека га обичан живот окружава противностима и тајанственошћу — он је према томе наоружан, и највећа загонетност постаје му очита: достојанство човека.

WWW.UNILIB.RS

У
Н
И
В
Е
Р
З
И
Т
Е
Т
С
К
А

Б
И
Б
Л
И
О
Т
Е
К
А

Г Л А Г О Л И

У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ

У

„НАУЦИ О ОБЛИЦИМА“

По Floetz-y и Larousse-y

ИЗРАДИО

Ј. В. ЊЕСТОРОВИЋ

Глаголи у францускоме језику, као и у српскоме, јесу оне речи којима се казује радња, стање или бивање. Као и у српскоме језику, глаголеки су облици: времена, лица, начини и бројеви. Ну ипак, у употреби глагола у француском језику могу се учинити извесне напомене, које могу бити од велике практичке користи, тако:

1) Поред глагола у француском језику мора увек стајати подмет, па био он именица или заменица, док се, у српскоме језику, подмет може често и изоставити, нарочито ако је он лична заменица. Тако на пр место српскога: *читам, пишем*, мора се увек у француском језику рећи: *je lis, j'écris*, и т. д., т. ј. поред глагола мора стајати и њихов подмет *je, tu*, и т. д.

2) Има у српскоме језику извесних свршених глагола, који као такви не могу имати пређашњега несвршеног времена, на пр. учинити, убости, и т. д. У франц. језику пак може један исти глагол имати и пређашње свршено и пређашње несвршено време, на пр. глагол *dire* казати, рећи, који је у српскоме *свршен*, не може као такав имати пређашњега несвршеног времена, док у француском има и облик времена *l'imparfait de l'indicatif*, који би гласио *je disais*, и облик времена *passé défini*, који би гласио *je dis*. Да бисмо, дакле, превели на српски језик први поменути облик *je disais*, морамо се послужити или учестаним глаголом који би постао од глагола казати — *казивати*, па рећи *казивах*, или узети најближи несвршен глагол који би по значењу био потпуно једнак са глаголом казати, на пр. *говорити*, па рећи *говорах*.

3) Гдекоји глаголи у француском језику, кад добију предметак *re*, означавају понављање радње која је глаголом исказана, а кад добију предметак *dé* означавају уништење радње глаголом исказане, на пр. *lire* читати, *relire*, опет читати, *mentir* лажати, *démentir* побити лаж, и т. д.

А. Подела глагола.

Сви глаголи у францускоме језику могу се делити двојако: према начину постајања њихових облика, и према предмету њихове радње.

а. Подела глагола по постанку облика.

Према начину којим постају њихни облици сви глаголи у францускоме језику могу се поделити на две велике гомиле, на глаголе *правилне* и *неправилне*.

Правилни су глаголи они, којима облици постају правилно, додавањем наставака основи која се не мења, или се промењује само по извесним гласовним законима.

Неправилни су глаголи они, чија се основа, при образовању облика, јаче мења, или, чији облици постају од више основа.

б. Подела глагола по предмету радње.

По предмету радње, глаголи у француском језику могу се поделити на три гомиле: *прелазне*, *непрелазне* и *повратне*.

Прелазни су глаголи они, који имају или у опште могу имати предмет на коме се радња врши, на пр. *j'écris une lettre*, пишем писмо; *je lis un livre*, читам књигу, и т. д.

Непрелазни су глаголи они, који немају предмета на коме се радња врши, већ ову исказују независно од предмета, на пр. *je dors* спавам, или *je vезују за какав предмет предлозима*, на пр.: *Il est tombé de son cheval*, пао је с коња, и т. д.

Повратни су глаголи они, код којих подмет врши радњу на себи самом. Код ових глагола ваља разликовати *просто-повратне* и *узајмично-повратне* глаголе. Просто-повратни глаголи јесу они, код

којих је подмет једно лице, које врши радњу на себи самом, а узајмично-повратни глаголи означавају да више лица раде узајамно једну радњу једно на другоме.

Напомена. У гдскојим граматикама деле гдголе још и на *трине* и *безличне*. По моме мишљењу, триних глагола, с нарочитим обликом, нема у францускоме језику. До душе, има трпнога стања, али оно је само засебни облик прелазних глагола. Што се тиче *безличних* глагола, и њих, у граматичком смислу у француском језику нема, јер уз тако зване *безличне* гдголе стоји увек граматички подмет *il*, на пр. *il faut, il pleut, il grêle*, и т. д.

Б. Глаголски облици.

Глаголски облици јесу оно стање гдголеско у коме се они јављају у реченици; и да бисмо то стање познали, треба да проучимо код глагола ове облике: *лица* (*personnes*), *бројеве* (*nombres*), *времена* (*temps*) и *начине* (*modes*).

а. *Лице* је подмет који врши радњу гдголеску, или који се налази у стању које глагол обележава. Лица има, као и у српскоме језику, три у јединици и три у множини: *прво*, које говори; *друго*, коме се говори; *треће*, о коме се говори.

б. *Бројева* има два *једнина* (*singulier*) и *множина* (*pluriel*).

в. *Времена* су они гдголски облици, којима се казује *кад* се догађа радња исказана гдголом. Па како све што се догађа може да се догоди, према онима који постоје, у прешлости, садашњости и будућности, тако и за исказивање времена у које се догађа радња гдголом исказана постоје три главна времена: *садашње*, *прошло* и *будуће*.

г. *Начини* су они гдголски облици, којима се глаголи служе да представе стање или радњу гдголеску на изврстан начин.

У француском језику има пет начина: *неодређени* (*l'infinitif*), *одређени* (*l'indicatif*), *погодбени* (*le conditionnel*), *савезни* (*le subjonctif* или *le conjonctif*) и *заповедни* (*l'impératif*).

Начин неодређени зове се још и *безличан* (*mode impersonnel*), јер се њиме не казује ни број ни лице подмета.

Остала четири начина зову се *лични*, јер зависе од лица у коме је подмет.

а. *Неодређени начин* исказује радњу гдголеску у опште, без обзира на радно лице, и т. д. Њиме се само именује радња гдголеска, и с тога се он може сматрати као гдголеска именица.

Неодређени начин има три проста времена:

l'infinitif absolu: chanter, певати;

le participe présent: chantant, певајући;

le participe passé: chanté, певао;

и два сложена времена, која се употребљавају као подређена реченица, у сложеној реченици:

l'infinitif passé: avoir chanté (у вези са *après*, на пр. *après avoir chanté*, по што је певао);

le participe présent composé: ayant chanté, (кад је певао, као подређена реченица за време).

б. *Одређени начин* (*l'indicatif*) служи на то, да се њиме искаже оно што је било, што је сада, и што ће бити. Овим начином одређује се и време радње, и лице које ради, с тога се он и зове *одређени* или *показни*.

Овај начин има четири проста времена, и то:

le présent садашње,

l'imparfait пређашње невршено,

le passé défini пређашње свршено и

le futur simple, прво будуће;

и четири сложена, и то:

le passé indéfini прво пређашње сложено,

le plus-que-parfait друго пређашње сложено,

le passé antérieur друго пређашње сложено,¹⁾ и

le futur antérieur друго будуће.

в. *Погодбени начин* (*le conditionnel*), означава, као и у српскоме језику, радњу чија је битност везана за извесну другу радњу, која је њена погодба. Овај начин има два времена:

le présent садашње (просто), и

le passé прошло (по своме саставу сложено време).

Напомена. Овоме начину извесни граматичари додају још једно време *le second passé du conditionnel*, које се образује од времена *l'imparfait du subjonctif* помоћног глагола, и *particip-a passé* глагола који се мења, докле га други са свим изостављају. Међу тим, факат је да оно постоји, као што тврди овај пример из једнога путописа: «*Et la maison! Vous l'eussiez prise pour un arsenal!*» (А кућа! Та ви бисте је сматрали за оружницу!).

г. *Савезни начин* (*le subjonctif*) служи на то, да се њиме искаже *сумња*, *жеља*, *воља*, *страх*, *посредно заповедање*, и т. д. *Савезни* се зове с тога, што се пред свима његовим облицима налази свеза *que* (да). Он има четири времена; два проста:

le présent садашње, и

l'imparfait пређашње;

и два сложена:

le passé прошло, и

le plus-que-parfait давно прошло.

д. *Заповедни начин* (*l'impératif*) служи на то, да се њиме искаже *заповедање*, *мољење*, *нуђење*, и т. д. Он има само један облик, који је прост, и за који нема нарочитог назива, већ се зове именом самога начина *l'impératif*.

В. Деоба времена.

Сва времена, према начину њихнога образовања, деле се на две гомиле, на времена *проста*, и времена *сложена*.

Проста времена постају додавањем наставака основи, на пр. је *parl-e, nous cherch-ons, vous trouv-ez*, и т. д.

¹⁾ Ма да се *plus-que-parfait* и *passé antérieur* у српскоме преводе подједнако, у француском језику њихна је употреба са свим различна.

Сложена времена постају спајањем двају или више простих облика. То су управо просте реченице, каје су постале спајањем двају или више простих облика.

Сва сложена времена образују се у француском језику од облика помоћних глагола и прошлог глаголеког придева (*participle passé*) онога глагола који се мења.

Да бисмо, дакле, поред простих облика, могли упоредно проучавати и сродне им сложене облике, морамо најпре приступити проучавању помоћних глагола, па тек онда проучавати посебице сваку врсту глаголеке промене.

У француском језику имају два помоћна глагола: *avoir* имати, и *être* бити.

Напомена. По начину постанка њихових облика, оба ова глагола долазе међу неправилне глаголе, јер им облици постају од разних основа, и основе им трпе јаче измене.

Г. Мењање помоћних глагола *avoir* и *être*.

Infinitifs:

Présent, avoir имати. *Présent, être* био.
Passé, avoir eu имао. *Passé, avoir été*, био.

Participes:

Présent, ayant имајући. *Présent, étant* будући.
Passé, eu, eue, имао, -ла. *Passé, été*, био.

Indicatif:

Présent.

1. j'ai, имам	je suis, јесам
2. tu as, имаш	tu es, јеси
3. il a, има	il est, јесте, је.
1. nous avons, имамо.	nous sommes, ми смо.
2. vous avez, имате	vous êtes, ви сте.
3. ils ont, имају.	ils sont, они су.

Imparfait.

1. j'avais, имађах, и т. д.	j'étais, бејах, и т. д.
2. tu avais	tu étais
3. il avait	il était
1. nous avions	nous étions
2. vous aviez	vous étiez
3. ils avaient	ils étaient

Passé défini.

1. j'eus, имадох, и т. д.	je fus, бих, и т. д.
2. tu eus	tu fus
3. il eut	il fut
1. nous eûmes	nous fûmes
2. vous eûtes	vous fûtes
3. ils eurent.	ils furent.

Passé indéfini.

1. j'ai eu, имао сам, и т. д.	j'ai été, био сам, и т. д.
2. tu as eu	tu as été

3. il a eu	il a été
1. nous avons eu	nous avons été
2. vous avez eu	vous avez été
3. ils ont eu.	ils ont été.

Plus-que-parfait.

1. j'avais eu, бејах имао, и т. д.	j'avais été
2. tu avais eu	tu avais été
3. il avait eu	il avait été
1. nous avions eu	nous avions été
2. vous aviez eu	vous aviez été
3. ils avaient eu.	ils avaient été

Passé antérieur.

1. j'eus eu, бејах имао, и т. д.	j'eus été, бејах био и т. д.
2. tu eus eu	tu eus été
3. il eut eu	il eut été
1. nous eûmes eu	nous eûmes été
2. vous eûtes eu	vous eûtes été
3. ils eurent eu.	ils eurent été.

Futur (simple).

1. j'aurai, имаћу, и т. д.	je serai, бићу, и т. д.
2. tu auras	tu seras
3. il aura	il sera
1. nous aurons	nous serons
2. vous aurez	vous serez
3. ils auront	ils seront.

Futur antérieur (futur passé).

1. j'aurai eu, бићу имао итд.	j'aurai été, бићу био итд.
2. tu auras eu	tu auras été
3. il aura eu	il aura été
1. nous aurons eu	nous aurons été
2. vous aurez eu	vous aurez été
3. ils auront eu.	ils auront été.

Conditionnel.

Présent.

1. j'aurais, имао бих, и т. д.	je serais, био бих, и т. д.
2. tu aurais	tu serais
3. il aurait	il serait
1. nous aurions	nous serions
2. vous auriez	vous seriez
3. ils auraient	ils seraient

Passé¹⁾.

1. j'aurais eu, имао бих	j'aurais été
2. tu aurais eu	tu aurais été
3. il aurait eu	il aurait été

¹⁾ У српском језику постоји само један облик погодбенога начина, те с тога оба времена тога начина из франц. језика морамо преводити подједнако. Израз: *имао бих био*, само би био насално, буквално преводјење с немач. језика.

1. nous aurions eu	nous aurions été
2. vous auriez eu	vous auriez été
3. ils auraient eu	ils auraient été

Subjonctif.**Présent.**

1. que j'aie да имам, итд.	que je sois да будем, итд.
2. que tu aies	que tu sois
3. qu'il ait	qu'il soit
1. que nous ayons	que nous soyons
2. que vous ayez	que vous soyez
3. qu'ils aient	qu'ils soient.

Imparfait.

1. que j'eusse да имах,х, и т. д.	que je fusse да бежах, и т. д.
2. que tu eusses	que tu fusses
3. qu'il eût	qu'il fût
1. que nous eussions	que nous fussions
2. que vous eussiez	que vous fussiez
3. qu'ils eussent.	qu'ils fussent.

P a s s é.

1. que j'aie eu да сам имао, и т. д.	que j'aie été, да сам био, и т. д.
2. que tu aies eu	que tu aies été
3. qu'il ait eu	qu'il ait été
1. que nous ayons eu	que nous ayons été
2. que vous ayez eu	que vous ayez été
3. qu'ils aient eu.	qu'ils aient été.

Plus-que-parfait.

1. que j'eusse eu, да бежах имао, и т. д.	que j'eusse été да бежах био, и т. д.
2. que tu eusses eu	que tu eusses été
3. qu'il eût eu	qu'il eût été
1. que nous eussions eu	que nous eussions été
2. que vous eussiez eu	que vous eussiez été
3. qu'ils eussent eu.	qu'ils eussent été.

Impératif.

1. —	1. —
2. aie имај, и т. д.	2. sois
3. qu'il ait	3. qu'ils soit
1. ayons	1. soyons
2. ayez	2. soyez
3. qu'ils aient.	3. qu'ils soient.

Напомене: 1. *Impératif* је једини глаголски облик који стоји без подмета.

2. *Impératif* нема својих нарочитих облика за треће лице јединине и множине, већ се, место својих

облика за та лица, служи облицима трећег лица јединине и множине времена *le présent du subjonctif*, којим се, као што смо већ споменули, може искаживати посредно заповедање, а трећем лицу и не може се заповедати иначе, већ посредно.

Д. Подела глагола

по наставку за начин неодређени.

Делећи све глаголе у француском језику казато је, да се по начину постајања њихових облика могу поделити на две велике гомиле, на *правилне* и *неправилне*. Сви пак, и правилни и неправилни, према наставку којим се образује њихов *infinitif*, могу се поделити на четири врсте, и то:

У *прву врсту* долазе они глаголи, којима *infinitif* постаје од основе наставком **er**, на пр. *port-er* носити, *chant-er* певати, *cherch-er* тражити, и т. д.

У *другу врсту* долазе глаголи, којима *infinitif* постаје од основе наставком **ir**, на пр. *fin-ir* свршити, *dorm-ir* спавати, *fleur-ir* цветати, и т. д.

У *трећу врсту* долазе глаголи, којима *infinitif* постаје од основе наставком **oir**, на пр. *recev-oir* примити, добити, *mouv-oir* покренути, узбудити, итд.

У *четврту врсту* долазе глаголи, којима *infinitif* постаје од основе наставком **re**, на пр. *romp-re* раскинути, *prend-re* узети, *vend-re* продати, и т. д.

1. Прва врста.

По првој врсти мењају се у француском језику сви они глаголи, којима начин неодређени (*infinitif*) постаје од основе наставком **er**, на пр. *chant-er*, *port-er*, *trouv-er*, и т. д.

По броју глагола који јој припадају, ова је врста најбогатија, јер се по њој мења скоро ⁹/₁₀ свих француских глагола, и сви се мењају правилно, осим *aller* и *envoyer*, који су једини неправилни.

Наставци којима се образују времена у глагола прве врсте, ово су:

Infinitif се образује од основе наставком **er**, на пр. *port-er*, *chant-er*.

Part. présent се образује од основе наставком **ant**, на пр. *port-ant*, *chant-ant*.

Part. passé се образује од основе наставком **é**, на пр. *port-é*, *chant-é*.

Наставци за времена *indicatif-a*:

Présent de l'indicatif образује се од основе овим наставцима:

Јединина.

Множина.

1. e	ons	је	chant-е	nous	chant-ons
2. es	ez	tu	chant-es	vous	chant-ez
3. e	ent,	на пр. il	chant-е	ils	chant-ent ¹⁾

Imparfait de l'indicatif образује се од основе овим наставцима:

¹⁾ Овај наставак (ent), кад се нађе на крају глаголских облика, никад се не изговара.

Једнина.	Множина.	
1. ais ions	je chant-ais	nous chant-ions
2. ais iez	tu chant-ais	vous chant-iez
3. aient, на пр. il chant-ait	ils chant-aient.	

Passé défini образује се од основе овим наставцима :

Једнина.	Множина.	
1. ai âmes	je chant-ai	nous chant-âmes
2. as âtes	tu chant-as	vous chant-âtes
3. a èrent, на пр. il chant-a	ils chant-èrent.	

Futur simple образује се од *целога начина неодређеног* овим наставцима :

Једнина.	Множина.	
1. ai ons	je chanter-ai	nous chanter-ons
2. as ez	tu chanter-as	vous chanter-ez
3. a ont, на пр. il chanter-a	ils chanter-ont.	

Présent du conditionnel образује се од *целога начина неодређеног* овим наставцима :

Једнина	Множина.	
1. ais ions	je chanter-ais	nous chanter-ions
2. ais iez	tu chanter-ais	vous chanter-iez
3. aient, на пр. il chanter-ait	ils chanter-aient.	

Présent du subjonctif образује се од основе овим наставцима :

Једнина.	Множина.	
1. e ions	que je chant-e	que nous chant-ions
2. es iez	que tu chant-es	que vous chant-iez
3. e ent, на пр. qu'il chant-e	qu'ils chant-ent.	

Imparfait du subjonctif образује се од основе овим наставцима :

Једнина.	Множина.	
1. asse assions	que je chant-asse	que nous chant-assions
2. asses assiez	que tu chant-asses	que vous chant-assiez
3. ât assent, н. пр. qu'il chant-ât	qu'ils chant-ass-ent.	

Impératif образује се од основе овим наставцима :

Једнина.	Множина.	
1. — ons	—	chant-ons
2. e ez	chant-e	chant-ez
3. — — на пр. qu'il chant-e	qu'ils chant-ent.	

Опште напомене.

Разматрајући просте облике глагола прве врсте, опазићемо ово :

1. Сви прости облици правилних глагола ове врсте постају од основе помоћу наставака, осим облика *futur simple* и *présent du conditionnel*, који се образују додавањем наставака целом начину неодређеном, тако од *trouver*, поменути облици гласиће: је *trouver-ai* и је *trouver-ais*, од *porter* гласиће је *porter-ai* и је *porter-ais*, и т. д. Само што се глас *e* у наставку начина неодређеног који се у

infinitif-у изговара са свим јасно, у облицима поменутих времена изговара потмуло, или постаје са свим немо, те би *futur* од *chanter* ваљало читати је *chant(e)rai*, а не је *chantèrai*, и т. д.

2. Наставци времена: *imparfait de l'indicatif* и *présent du conditionnel* са свим су једнаки, и сва је разлика само у томе, што се они код првога времена додају основи, а код другог целом начину неодређеном. Та два времена имају исте наставке по свим врстама, и спадају у најправилнија времена.

3. Наставци времена *futur simple* остају у свим врстама исти који су и у I-ој врсти. Они врло јако опомињу на облике садашњег времена помоћнога глагола *avoir* (ai, as, a, ez, ont).

4. Наставци времена *présent du subjonctif* (e, es, e, ions, iez, ent) остају такви исти у свима врстама.

5. Наставак за облик *participe présent* (ant) остаје такав исти по свим врстама.

Impératif нема свога нарочитог облика; он је у свима врстама истоветан са истим лицима времена *présent de l'indicatif*, осим другог лица једине у *impératif*-у прве врсте, где се губи *s* из наставка за друго лице једине, те *impératif* гласи *chante*, а не *chantes*. Али, да би се избегао зев, оно се *s* враћа у другом лицу једине *impératif-a*, кад се овај нађе пред заменичким прилозима *en* и *у*, на пр. *donnes-en*, *restes-у*, и т. д.

Сложена времена.

У сложена времена у француском језику долазе ова времена :

1. <i>Passé indéfini</i>	} de l'indicatif.
2. <i>Plus-que-parfait</i>	
3. <i>Passé antérieur</i>	
4. <i>Futur antérieur</i>	
5. <i>Passé du Conditionnel.</i>	} du subjonctif.
6. <i>Passé</i>	
7. <i>Plus-que-parfait</i>	

Сложена времена у француском језику образују се од *particip-a passé* употребљеног глагола, и од извесних облика помоћнога глагола *avoir* или *être*¹⁾, и то :

1. *Passé indéfini* образује се од времена *présent de l'indicatif* помоћнога глагола, и *particip-a passé* глагола који се мења, на пр.

1. *J'ai chanté*, певао сам и т. д. *nous avons chanté*
2. *tu as chanté* *vous avez chanté*
3. *il a chanté* *ils ont chanté.*

2. *Plus-que-parfait de l'indicatif* образује се од времена *imparfait de l'indicatif* помоћнога глагола, и *particip-a passé* глагола који се мења, на пр.

¹⁾ Сложена времена свих *прелазних глагола*, и оних *непрелазних* којима се казује *радња*, образују се помоћу глагола *avoir*; *непрелазни глаголи*, којима се казује *стање*, и сви *повратни глаголи*, образују своја сложена времена помоћу глагола *être*. Глагол *être* служи још и за образовање трпнога стања.

1. j'avais chanté бејаш певао, итд. nous avions chanté
 2. tu avais chanté vous aviez chanté
 3. il avait chanté ils avaient chanté.

3. **Passé antérieur** образује се од времена *passé défini* помоћнога глагола, и *particip-a passé* глагола који се мења, на пр.

1. j'eus chanté бејаш певао, итд. nous eûmes chanté
 2. tu eus chanté vous eûtes chanté
 3. il eut chanté ils eurent chanté.

4. **Futur antérieur** образује се од времена *futur simple* помоћног глагола, и *particip-a passé* глагола који се мења, на пр.

1. j'aurai chanté бићу певао, итд. nous aurons chanté
 2. tu auras chanté vous aurez chanté
 3. il aura chanté ils auront chanté.

5. **Passé du conditionnel** образује се од времена *présent du conditionnel* помоћног глагола, и *part. passé* глагола који се мења, на пр.

1. j'aurais chanté певао бих, итд. nous aurions chanté
 2. tu aurais chanté vous auriez chanté
 3. il aurait chanté ils auraient chanté.

6. **Passé du subjonctif** образује се од *présent du subjonctif* помоћног глагола, и *particip-a passé* глагола који се мења, на пр.

1. que j'aie chanté да сам певао, итд. que nous ayons chanté
 2. que tu aies chanté que vous ayez chanté
 3. qu'il ait chanté qu'ils aient chanté.

7. **Plus-que-parfait du subjonctif** образује се од *imparfait du subjonctif* помоћнога глагола, и *particip-a passé* глагола који се мења, на пр.

1. que j'eusse chanté да бејаш певао, итд. que nous eussions chanté
 2. que tu eusses chanté que vous eussiez chanté
 3. qu'il eût chanté qu'ils eussent chanté.

Напомене :

1. Сложена времена образују се на овај начин и у свима осталим врстама.

2. Кад размотримо облике свих сложених времена, опазимо да *participe passé* употрбљенога глагола остаје свуда непромењен, т. ј. не слаже се у броју са својим подметом, а не би се слагао ни у роду, кад би на пр. у женском роду био подмет. То бива по правилу у свима простим неразгранатим реченицама, у којима је, као помоћни глагол, узет глагол *avoir*. Ну ако је реченица разграната, т. ј. са додацима, па ако је додатак прирочков у четвртој падежу (ш едмет) исказан пре глагола, онда се *participe passé* сложенога времена слаже у роду и броју с предметом, на пр.: **Les hommes que vous avez vus sont les marchands** (Људи које сте видели трговци су). **Les dames que vous avez vues ne sont pas de Serbie** (Госпође које сте видели, нису из Србије) и т. д. Ово правило, да се *participe passé* слаже с предметом реченице у роду и броју, кад је предмет раније исказан, имаће своје примене при слагању *part. passé* код повратних глагола.

Напомене к првој врсти.

1. Глаголи који се свршавају на *cer* узимају *седиљ* (,) испод *e*, а глаголи који се свршавају на *ger* узимају једно *e* после *g* у свима облицима, у којима после тих сугласника долази *o* или *a*. Употреба тих правописних знакова потребна је да означи, да та два сугласника (*c* и *g*) задржавају свуда онај исти изговр, који имају у *infinitif*-у. И тако пише се :

Nous commençons nous commençâmes
 nous mangeons nous mangeâmes.

2. Благогласност (*euphonie*) захтева да глаголи на *er*, чији претпоследњи слог има једно *немо* или *потмуло e*, мењају то *e* у отворено у свима облицима, који имају још једно *немо e* у последњем слогу.

Та промена може се извршити на два начина: прво, тешким нагласком ('); друго, удвајањем сугласника који долази после тога *e*.

Правопис није савршено одлучен о употреби једнога или другог од тих средстава. Ово су правила, која износе најопштије примљену употребу :

а. Они глаголи прве врсте, чији претпоследњи слог има једно *немо e*, мењају га у отворено, с тешким нагласком, у свима облицима, у којима се налази једно *немо e* у потоњем слогу. *Mener* водити, има дакле је *mène*, је *mènerai*, али *nous menons*, *vous menez*. *Peser* тежити, има је *pèse*, је *pèserai*, али *nous pesons*, *vous pesez*.

б. У већине глагола који се свршавају на *eler* и *eter* удвајају се *l* и *t* пред немим *e*, на пр. *appeler* звати, има *j'appelle*, *j'appellerai*; *jeter* бацити, има је *jette*, је *jetterai*.

Први изузетак.

Geler мрзнути се, *celer* сакрити, утајати, *harceler* боцкати, дражити, *modeler* моделисати, и *acheter* купити. } не удвајају *l* и *t*, него добијају тешки нагласак над претпосл. слогом, кад потоњи слог има једно *немо e*.

Према томе имамо :

je gèle, je cèle, je harcèle, je modèle, j'achète ; и
 je gèlerai, je cèlerai, je harcèlerai, je modèlerai,
 j'achèterai.

Други изузетак.

Гдекоји глаголи на *eler* и *eter* добијају тешки нагласак само пред наставцима *e*, *es*, *ent*, у садашњем времену и заповедном начину, али задржавају тешки нагласак пред каквим немим слогом у будућем времену и погодбеном начину. Најобичнији од тих глагола ово су :

bosseler градити посуђе,
crocheter отворити (тајним кључем),
feuilleter прелиставати,
épousseter, ишибати, ишчибукати,
empaqueter увезати у дењкове, и
dépaqueter развезати дењкове.

Пише се дакле : *je feuilète*, али је *feuilleterai*. Међу тим, употреба није тачно одредила правопис ових глагола. Пише се дакле и је *feuillette*, и т. д.

3. Они глаголи прве врсте, који имају једно затворено *e* у претпоследњем слогу, мењају га у отворено *e*, само тешким нагласком, пред наставцима *e*, *es*, *ent*, у садашњем времену и заповедном начину, али задржавају своје затворено *e* пред неким слогом у будућем времену (*futur simple*) и погодбеном начину (*présent du conditionnel*).

Régner владати, има: је *règne*, али: је *règnerai*,
Céder уступити, има: је *cède*, али: је *céderai*,

Abréger, у кратко изложити, има *j'abrège*, али *j'abrègerai*.

4. Гласовни закон. У свих основа које се свршавају на *ai*, *ei*, *oi*, *ui*, крајњи самогласник *i* мења се у *u* кад се, у мењању, то *i* нађе пред самогласником који се изговара.

Тако пише се: *payer* платити (основа *pai*), *grasseyer* врсати (основа *grassei*), *employer* употребити (основа *emploi*), *appuyer* наслонити (основа *appui*), а тако исто и *nous payons*, *vous payez*, *j'employais*, *vous appuyez*, и т. д.

Али пред неким *e*, то се у опет враћа у *i*. То је по правилу код глагола на *ouez* и *uiez*, на пр. *j'emploie*, *j'appuie*, *j'emploierai* и *j'appuierai*. За глаголе на *ayer* употреба допушта да се задржи у пред неким *e*, али и да се мења у *i*. Може се написати дакле је *paye* и је *paie*, је *payerai* и је *paierai*, и т. д.

Глаголи на *eyer* задржавају у у свима својим облицима. Тако *grasseyer* има је *grasseye*.

2. Друга врста.

По другој врсти мењају се у француском језику сви они глаголи, којима начин неодређеног (*infinitif*) постаје од основе наставком *ir*, на пр. *fin-ir*, *dorm-ir*, и т. д.

Ова врста дели се на два раздела.

У први раздео долазе глаголи, код којих се не умеће ништа између основе и наставака. Овај раздео обухвата једанаест правилних глагола. Основа ових седам глагола свршава се на два сугласника: *dormir* спавати, *mentir* лагати, *partir* отићи, *se repentir* кајати се, *sentir* осећати, *servir* служити, *sortir* изаћи. Основе: *dorm*, *ment*, *part*, *repent*, *sent*, *serv*, *sort*. Крајњи сугласник у основи тих глагола (*m*, *t* или *v*) укида се свуда где се сусретне с каквим сугласником из наставака. Отуда имамо: је *dors*, *tu pars*, *il sort*, *il sent*, и т. д.

У други раздео друге врсте долазе они глаголи, који за образовање облика умећу између основе и наставака слог *iss* у овим временима: *participe présent*, *présent de l'indicatif*, *imparfait de l'indicatif*, *présent du subjonctif* и *impératif*. Али два *s* (*ss*) избацују се кад се у облицима нађу пред наставцима *s* и *t* (*nous finissons*, је *finis*, *il finit*, и т. д.). Овај раздео обухвата више од три стотине глагола, који су, готово сви, правилни.

а. Први раздео.

По првом разделу друге врсте мењају се сви они глаголи друге врсте, који, у образовању својих облика, не умећу ништа између основе и наставака.

При образовању облика у глагола овога раздела ваља упамтити овај гласовни закон:

Код оних глагола овога раздела, који се свршавају на два сугласника, последњи сугласник (*m*, *t* или *v*) избацује се свуда, где би се сусрео с каквим сугласником из наставака.

Наставци којима постају облици глагола овога раздела ово су:

Infinitif постаје од основе наставком *ir*, на пр. *part-ir*, *sort-ir*, и т. д.

Part. présent постаје од основе наставком *ant*, на пр. *part-ant*, *sort-ant*, и т. д.

Part. passé постаје од основе наставком *i*, на пр. *part-i*, *sort-i*, и т. д.

Indicatif.

Présent образује се од основе наставцима:

1. s	ons	на пр. је	<i>par-s</i>	одлазим, итд.	<i>nous part-ons</i>
2. s	ez		<i>tu par-s</i>		<i>vous part-iez</i>
3. t	ent		<i>il part</i>		<i>ils part-ent.</i>

Imparfait образује се од основе наставцима:

1. ais	ions	је	<i>part-ais</i>	одлажах, итд.	<i>nous part-ions</i>
2. ais	iez		<i>tu part-ais</i>		<i>vous part-iez</i>
3. ait	aient, нпр.		<i>il part-ait</i>		<i>ils part-aient.</i>

Passé défini образује се од основе наставцима:

1. is	imes	је	<i>part-is</i>	одох, итд.	<i>nous part-imes</i>
2. is	ites		<i>tu part-is</i>		<i>vous part-ites</i>
3. it	irent, нпр.		<i>il part-it</i>		<i>ils part-irent.</i>

Futur simple образује се од целога начина неодређеног (*infinitif*) овим наставцима:

1. ai	ons	је	<i>partir-ai</i>	отићи ћу,	<i>nous partir-ons</i>
2. as	ez		<i>tu partir-as</i>		<i>vous partir-iez</i>
3. a	ont, нпр.		<i>il partir-a</i>		<i>ils partir-ont.</i>

Conditionnel.

Présent образује се од целог начина неодређеног наставцима:

1. ais	ions	је	<i>partir-ais</i>	отишао бих итд.	
2. ais	iez		<i>tu partir-ais</i>		
3. ait	aient, н. пр.		<i>il partir-ait</i>		
				<i>nous partir-ions</i>	
				<i>vous partir-iez</i>	
				<i>ils partir-aient.</i>	

Subjonctif.

Présent образује се од основе наставцима:

1. e	ions	que је	<i>part-e</i> ,	да одем итд.	
2. es	iez		<i>que tu part-es,</i>		
3. e	ent, на пр.		<i>qu'il part-e,</i>		
				<i>que nous part-ions</i>	
				<i>que vous part-iez</i>	
				<i>qu'ils part-ent.</i>	

Imparfait образује се од основе наставцима:

1. *isse* *issions* que je *part-isse*, да одох, итд.
2. *isses* *issiez* que tu *part-isses*
3. *it* *issent* на пр. qu'il *part-it*
que nous *part-issions*
que vous *part-issiez*
qu'ils *part-issent*.

Impératif образује се од основе наставцима :

1. — *ons* — *part-ons*
2. *s* *ez* *par-s* *part-ez*
3. — — на пр. qu'il *parte* qu'ils *part-ent*.

Сложена времена као у првој врсти.

Напомене к првом разделу друге врсте.

1. У глаголу *fuir* (бежати), основа *fui*, крајње *i* из основе, према гласовном закону који је већ поменут, претвара се у *y* пред самогласником који се изговара. Тако имамо :

Présent	{	je <i>fuis</i> nous <i>fuyons</i>	Part. présent <i>fuyant</i>
		tu <i>fuis</i> vous <i>fuyez</i>	Imparfait je <i>fuyais</i> ,
		il <i>fuit</i> ils <i>fuient</i>	итд.

Даље, исто *i* из основе, кад се нађе пред другим *i* из наставака, а за њим не долази никакав самогласник, спаја се с тим другим *i* у једно *i*, те тако имамо *passé défini* од поменутога глагола:

je *fuis* nous *fuimes*
tu *fuis* vous *futes*
il *fuit* ils *fuirent* и

Imparfait du subjonctif :

que je *fuisse* que nous *fussions*
que tu *fusses* que vous *fussiez*
qu'il *fût* qu'ils *fussent*.

Ну ако после *i* из наставка долази самогласник, онда се *i* из основе по гласовном закону претвара у *y*, а друго *i* остаје у наставку, отуда на пр. имамо :

Imparfait de l'indicatif :

1. je *fuy-ais* nous *fuy-ions*
2. tu *fuy-ais* vous *fuy-iez*
3. il *fuy-ait* ils *fuy-aient*.

Овај закон важи и за глаголе прве врсте, којима се основа свршује на *i*, на пр. *employer* имаћемо :

Imparfait de l'indicatif :

j'*employ-ais* nous *employ-ions*
tu *employ-ais* vous *employ-iez*
il *employ-ait* ils *employ-aient*.

Сложени од *fuir* повратни глагол *s'enfuir* по бежи, мења се у простим временима као *fuir*, а у сложеним, као и сви повратни глаголи, помоћу глагола *être*, на пр. је *me suis enfui*.

2. Гласовни закон. Из горњих примера изводи се овај гласовни закон: Код глагола прве и друге врсте, којима се основа свршује на *i* па се то *i* из основе нађе пред другим *i* из наставка, прво *i* (из основе) или се с другим *i* (из наставка)

спаја у једно, кад после другог *i* не долази самогласник; или се претвара у *y*, а оно друго *i* остаје, што бива кад после другог *i* дође самогласник.

3. II-ги гласовни закон. *L*, *ll*, и *(i)ll* умекшапо мењају се у *u* пред једним сугласником (отуда је од *cheval-chevals-chevaus-chevaux*). Ако су *l* или *ll* после каквога *u* које се налази у основи, онда се *u* из основе и *u* које је постало од *l*, *ll* или *ill* спајају у једно *u*. Отуда време садашње показнога начина (*présent de l'indicatif*) од глагола *bouillir* (основа *bouill*) гласи :

je *bous* nous *bouill-ons* Сви остали облици правилно су.
tu *bous* vous *bouill-ez*
il *bout* ils *bouill-ent*.

4. *Faillir* (пострадати) основа *faill*, имао је према II-ом гласовном закону у *présent de l'indicatif*: је *faux*, tu *faux*, il *faut*; али сада тај се глагол употребљава само у *infinitif-y*, *futur-y* и *conditionnel présent-y*, који се образују правилно и у сложеним временима, на пр. *J'ai failli de tomber*, у мај' нисам пао.

Од овога сложени глагол *défaillir* (ослабити) још се употребљава у множини садашњег времена: nous *défaillons*, vous *défailliez*, ils *défaillent*, и у времену *imparfait de l'indicatif*, које се образује правилно. *Participe défaillant* постао је придев.

5. *Ouïr*, чути, употребљава се још само у облику *particip-a passé*, поред *infinitif-a* од глагола *dire* (казати). *J'ai ouï dire*, чуо сам да говорим. Некада је било и *ouïs* и, по гласовном закону, било је некад у множини *ouïons*, *ouïez*).

Други раздео.

По другом разделу друге врсте мењају се сви глаголи друге врсте, који умећу између основе и наставака слог *iss* у овим облицима: *participe présent*, *présent de l'indicatif*, *présent du subjonctif*, *imparfait de l'indicatif* и *impératif*; али два *s* (*ss*) избацују се, кад се у облицима нађу пред наставцима *s* или *t*.

Наставци којима постају облици код глагола овога раздела, ово су:

Infinitif постаје од основе наставком *ir*, на пр. *fin-ir*, *bond-ir*, и т. д.

Participe présent постаје од основе, уметањем слога *iss*, наставком *ant*, на пр. *fin-iss-ant*, *bond-iss-ant*, и т. д.

Participe passé постаје од основе наставком *i*, на пр. *fin-i*, *bond-i*, и т. д.

Indicatif.

Présent образује се од основе, уметањем слога *iss*, овим наставцима:

1. *s* *ons* je *fin-is*¹⁾ nous *fin-iss-ons*
2. *s* *ez* tu *fin-is* vous *fin-iss-ez*
3. *t* *ent*, на пр. il *fin-it* ils *fin-iss-ent*.

¹⁾ које је постало од *fin-iss-s*, па избацавањем *ss* постало *fin-i-s*.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА